

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXVIII.

SECTIO HISTORIAE

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNELMI ÉVFORDULÓK
(1703/1803—2003)

REDIGIT
SÁNDOR GEBEI

EGER, 2004

ISSN 1216-4186

EMT_EX—JAT_EX

A kiadásért felelős:

az Eszterházy Károly Főiskola rektora

Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában

A szedés az EMT_EX—JAT_EX szövegformázó programmal történt

Igazgató: Hekeli Sándor

Felelős szerkesztő: Rimán János

Műszaki szerkesztő: Rimánné Kormos Ágnes

Megjelent: 2005. február Példányszám: 120

Készült: B. V. B. Nyomda és Kiadó Kft., Eger

Ügyvezető: Budavári Sándor

Előszó

A 2003. év jelentős történelmi évfordulóknak az éve volt. Ekkor emlékezhattünk meg a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. és Deák Ferenc, a „haza bölcse” születésének 200. évfordulójáról. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézete — a maga szerény eszközeit mozgósítva — fórumot teremtett arra, hogy méltóképpen tisztelegjen ezen közgondolkodást erősen befolyásoló események előtt. Szükségesnek láttuk, hogy tudományos kutatásaink eredményeit közzétegyük egyrészt azért, mert a „házi” konferenciáinkon elhangzott előadások nem törekedhettek a teljességre, másrészt pedig azért, hogy az országos tri- és bicenterániumi rendezvények tematikáját országos és helyi jelentőségű feldolgozásokkal gazdagíthassuk. Szeretnénk remélni, hogy ez a kis példányszámban megjelentetett kötetünk felkelti a szakemberek és a leendő szakemberek, az egyetemi és főiskolai hallgatók érdeklődését. Egyúttal felhívjuk a történelmet tanulmányozók és olvasók figyelmét arra is, hogy ezt a nyomdailag korlátozott hozzáférést korlátlanná bővítettük a honlapunk révén (<http://tortenelem.ektf.hu>).

A szerkesztő

Fejedelmi seregek és császári hadak harcban a királyságért

Zachar József

Mindenekelőtt a dolgozat címe igényel feltétlenül magyarázatot. Harc-ról van szó, azonban ezúttal nem ennek a közel nyolcesztendőes fegyveres küzdelemnek a részletezése következik.¹ A harcot szembenállva megvívók bemutatása a cél, valamint e harc külső hatalmi meghatározottságának a felvillantása. Ez a haditevékenység, miként minden korábbi magyar szabadságharc a királyságért folyt, mégpedig kettős értelemben. A királyságért abban az értelemben, hogy a formálisan a királyi uralom alatt álló területeken ki gyakorolja a tényleges hatalmat, vagyis, miként az 1526-os kettős királyválasztás óta mindig a nagyhatalmi érdekeket szolgáló idegen dinasztia aktuális uralkodója, vagy pedig, ismét megkísérelve, a magyar nemzeti érdekeket kifejező, az ország akaratából vele szemben élre állított kiemelkedő hazai egyéniség. De a királyságért abban az értelemben is, hogy fegyveres erő kényszerítse ki a középkorban háromfelé szakított Magyar Királyságnak az oszmán hatalom kiszorítása után is elmaradt egysége helyreállítását. Végül a cím már jelzi a szembenálló fegyvereseket is. Egyrészt a magyar királyi méltóságot viselő korábban is és a tárgyalt korszakban is elsődlegesen a Német Nemzet Szent Római Birodalmának császára volt, haderejének meghatározó része pedig korábban a császári zsoldos hadsereg, majd az ebből kinövő császári állandó hadsereg. Az idegen uralkodóházbelivel szemben kezdettől az erdélyi nemzeti fejedelem szállt síkra, és a szűkebb értelemben vett magyarországi hatalom elnyerése esetén annak gyakorlása során is csupán fejedelmi méltóságot viselt.²

Áttérve immár az addigi magyar történelem legjelentősebb szabadságharcának kérdéskörére, abból kell kiindulnunk, hogy a XVIII. század szinte a

¹ Legújabb feldolgozása ennek: Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc, in: Lip-tai Ervin (főszerk.), Borus József (szerk.): Magyarország hadtörténete, I. k. Budapest, 1984, 346. skk. o., Bánkúti Imre: A Rákóczi-szabadságharc 1703—1711, in: Rácz Árpád (szerk.): Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján, Budapest, 2000, 214. skk. o.

² Lásd erről bővebben: Zachar József: „Egy ezred évi szenvedés”. Fejezetek a magyar-ság hadi történelméből, Budapest, 2003 (a továbbiakban: Zachar 2003), 143. skk. o.

béke korszakaként köszöntött rá Európára. Időrendben sorra véve, már 1697-ben a ryswicki békével lezárult az 1688 óta vívott sokadik nyugat-európai koalíciós háború, amelyet a területgyarapításra és vezető hatalmi állásra törekvő Francia Királyság vívott szövetségeseivel a még Habsburg uralom alatt állt Spanyol Királyság és a természetesen mellette állt másik családi ág területeit jelentő Habsburg Birodalom, illetve az ennek élén álló császári méltóságára tekintettel egyúttal a Német-római Birodalom, valamint ezek szövetségesei ellen.³ Formálisan az 1699-es karlócai békével lezárult a Szent Liga és annak vezető hatalma, a Habsburg Birodalom 1683 óta folytatott nagy háborúja az Oszmán Birodalom ellen. Ennek legjelentősebb fejleményeként a szultán és a császár megállapodása az egyetlen Temes-vidék kivételével végül a magyar felségterületek felszabadítását eredményezte. Ezen túlmenően azonban az oszmán hatalom a Lengyel Királyság és a Velencei Köztársaság vezetésével is békét kötött. Végül az 1700-ban aláírt konstantinápolyi békével véget ért a Szent Ligához csatlakozott Orosz Birodalomnak az Oszmán Birodalom elleni sokadik külön háborúja.⁴

Földrészünk népei mégsem lélegezhettek fel. Lappangóan jelen volt, és csak idő kérdését jelentette, mikor robbantanak ki a vetélkedő nagyhatalmak újabb két, teljesen különálló kérdésben háborút.

Kezdjük a régebbi konfliktushelyzettel. Már 1665 óta a spanyol királyi trónon a testi-lelki nyomorék, gyermeknemzésre is képtelen II. Károly, a Habsburg-dinasztia spanyol ágának utolsó uralkodója ült. Utódlását tekintve az osztrák Habsburg-ág mellett azonos súllyal léphetett fel a francia Bourbon-ház is. Ugyanis már az előző spanyol uralkodó, IV. Fülöp két nővére is XIII. Lajos francia királlyal, illetve III. Ferdinánd császárral kötött házasságot. Még fokozta ezt a kettős családi kapcsolódást, hogy II. Károly nővérei közül is az egyik XIV. Lajos, míg a másik I. Lipót felesége lett. Igaz ugyan, hogy előzetesen megállapodás született a hatalmas Spanyol Birodalom felosztásáról és Wittelsbach József Ferdinánd hercegnek, aki I. Lipót veje, a bajor választófejedelem fia (egyébként ugyancsak leányági Habsburg-leszármazott) a spanyol királyi trónra ültetéséről, de a reményteli ifjút egy járvány még II. Károly előtt kiragadta az élők sorából. Nem volt kétsé-

³ Lásd erre legújabban: Bautant, Charles: *L'Europe au grand tournant des années 1680, la succession palatine*, Paris, 1985.

⁴ Legutóbb e kérdéskörrel: Gebei Sándor: *A karlócai béke kelet-európai összefüggései*, *Történelmi Szemle*, 1999/1—2: 1. skk. o., Uő.: *Az orosz—török béketárgyalások Karlócan és Konstantinápolyban (1699—1700)*, *Aetas*, 2001/2: 150. skk. o., Zachar József: *Hadtörténeti gondolatok a karlócai béke 300. évfordulóján*, in: Molnár Sándor (szerk.): *A magyar történelem eseményei a Vay Ádám Múzeum metszetgyűjteményének tükrében*, Vaja, 2000, 79. skk. o.

ges, miután XIV. Lajos másodszülött unokáját, Anjou Fülöp herceget, míg I. Lipót harmadik feleségétől született másodszülött fiát, Habsburg Károly főherceget nevezte meg új utódjelöltnek, hogy az újabb háború elkerülhetetlen. Ez az időpont pedig 1700. november 1-jén érkezett, amikor végre elhunyt a szerencsétlen II. Károly. Mindkét, ismét szembekerült nagyhatalom azonnal hadi előkészületeket tett.⁵

A másik háborús konfliktus ugyancsak korábbra, 1697-re nyúlt vissza. Akkor elhalálozott III. (Sobieski) János lengyel király és litván nagyfejedelem, vagyis a Rzeczpospolitában napirendre került az utódlása. Végül ott a trónra XIV. Lajos francia jelöltjével, Conti herceggel szemben az I. Lipót által támogatott I. Frigyes Ágost szász választófejedelmet emelték trónra II. Ágost néven.⁶ Mégsem e két nagyhatalom közti újabb háborús ok keletkezett. Tőlük függetlenül robbant ki már 1700-ban az északi háború, ugyanis 1697-ben a Svéd Királyságban is uralkodóváltásra kényszerültek, és az alig tizenöt esztendőes XII. Károly került ott trónra. Erre tekintettel 1699-ben a térség e legjelentősebb birodalmával szemben szövetségre lépett egymással IV. Frigyes dán király, II. Ágost lengyel király, aki egyúttal maradt szászországi választófejedelem is, és I. Péter orosz cár. Az energikus ifjú azonban ellenségeit megelőzően cselekedett, poroszországi királyi méltósága elismerésével biztosította III. Frigyes brandenburgi választófejedelem semlegességét. Ezután váratlan megelőző támadással sietve kikapcsolta Dániát a háborúból, és a harcokat keleti ellenségei ellen átvitte azonnal azok felségterületére. Fő ellenségének a lengyel trónra került II. Ágostot tekintette, és 1701-ben a litván, majd a következő évben a lengyel területeken folytatta háborúját, így az immár — lengyel polgárháborúvá is szélesedve — egyenesen a magyar határ mentén is folyt.⁷

Addigra már a Bourbon—Habsburg háborús összecsapás, amely ugyancsak 1701-ben Lombardiában megkezdődött, immár hadüzenettel folyt a hagyományos észak-itáliai, Rajna-menti, németalföldi-francia határmenti és a spanyolhoni hadszíntéren az egymás ellenében jelölt, majd trónra is emelt két király érdekében. Ebben pedig a császári állandó hadseregben magyar felségterületen kiállított hajdú- és huszárezredek is részt vettek, az első át-

⁵ Vö.: Kamen, H.: *The War of Succession in Spain, 1700—1715*, London, 1969, de Courcy: *La coalition de 1701 contre la France*, Paris, 1886.

⁶ Corvisier, André: *La France de Louis XIV. Ordre intérieur et place en Europe*, Paris, 1979, 320. skk. o.

⁷ Robert, M. (kiad.): *Sweden's Age of Greatness, 1632—1718*, London, 1972, vö.: Benda Kálmán: *Le projet d'alliance hungaro-suédo-prussienne de 1704*, in: *Études Hongroises*, Budapest, 1975.

szököttek pedig a francia hadsereg formálódó huszárkötelékeinek magját jelentették.⁸

E kétirányú formálódó háborús helyzetben volt születőben a közismert rendi-főúri szervezkedés, míg hamu alatt parázslott a korábbról továbbélő népi kuruc megmozdulás, hogy hamarosan lángra kapjon. A kétirányú előkészület egymásra találása előtt még egy fontos dolog történt, a francia kapcsolatfelvétel többször megismételt kísérlete, majd megvalósítása. E mögött azt kell látnunk, hogy a közös Habsburg-ellenes szövetség napirenden volt I. (Szapolyai) János királynak a Cognaci Ligához való 1528-as csatlakozása óta, a harmincéves háború során együttműködő Bethlen Gáboron, I. Rákóczi Györgyön át a szentgotthárdi jelentős hadidiadal ellenére az ország felszabadítása helyett a kiterjesztett oszmán uralmat konzerváló 1663–64-es török háború és az azt lezáró vasvári béke idején az e kapcsolatteremtésre törekvő Zrínyi Miklósig és Zrínyi Péterig. Alig tíz év múlva a magyarországi bujdosókkal ez francia viszonzással már meg is történt, majd egyenesen az 1677-ben a bujdosók vezetőivel és Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel kötött Varsói Szerződés, végül a Thököly Imre vezette felkelés rendelkezésére bocsátott segélyhad biztosítása következett.⁹

Mindennek ismeretében mindennél fontosabb kérdés annak tisztázása, mi is történt magyar földön, kik is és miért harcoltak egymás ellen. Szokás azt az általános megállapítást tenni, hogy gyakorlatilag a spanyol örökségért vívott Habsburg-ellenes háborúban¹⁰ nyílt újabb hadszíntér. Ez alapján véve még majdnem igaz is, bár XIV. Lajos többszörös ígérete és feltételeinek teljesítése ellenére formális szövetségekötésre nem kerülhetett sor a fejedelem részéről. Ezen azonban messze túlmenően és a korlátozott francia együttműködés,¹¹ valamint más, haditámogatásra irányuló fejedelmi külkapcsolati kísérletek¹² ellenére, alapján véve a császári fegyveresek elleni

⁸ Lásd erről bővebben: Zachar József: Kuruc katonák az emigrációban, in: Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról, Budapest, 2002, 283. skk. o.

⁹ Zachar 2003, 169. skk. o.

¹⁰ Máig legteljesebb feldolgozása: K. k. Kriegsarchiv (kiad.): Spanischer Successionskrieg, Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, I. Serie, Wien, 1876. skk. (A továbbiakban: FZ.)

¹¹ Lásd erre legújabban: Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia–bajor kapcsolat, in: Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról, Budapest, 2002, 8. skk. o. Vö.: Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel, Századok, 1936, 579. skk. o.

¹² Lásd főleg: Heigel, K. Th.: Die Beziehungen des Kurfürsten Max Emmanuel von

magyar szabadságharcot kell alapvetőnek és meghatározónak tekintenünk. Ennek eleven megnyilatkozása volt, ahogyan II. Rákóczi Ferenc fejedelem arra is folyamatosan kísérletet tett, hogy a magyar ügyet bekapcsolja a másik nagy fegyveres konfliktusba, az északi háborúba.¹³ Ennek nyilvánvaló jele volt az 1707-ben I. Péter orosz cárral kötött Varsói Szerződés, ahol azonban eltérő szándékok vezették a két szövetségkötőt, végül pedig úgy alakultak a lengyelországi hadiesemények, hogy nem is következhetett be a magyar szabadságharc orosz támogatása.¹⁴

Mindez alapján ki kell emelnünk, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem pusztán helyi jelentőségű esemény volt, hanem folyamatosan kapcsolódott a korabeli nemzetközi viszonyok adta lehetőségekhez, egyúttal maga is folyamatosan befolyásolta a két, párhuzamosan folyó, de külön vívott nagy európai koalíciós háború sorsát. Ezt most nincs módunk bemutatni, de ez még határozottabban fontossá teszi alapvető kérdésfelvetésünket, és még inkább az erre adandó választ, milyen erők álltak szemben egymással. Ezzel kapcsolatosan máig nagy a vonatkozó szakirodalomban a bizonytalanság. Magunk saját bécsi hadilevéltári feltárásaink során megismert adalékokkal kívánunk az oly kíváncsú tisztázáshoz hozzájárulni.¹⁵

A spanyol örökségért megindított háború és még messze a Rákóczi-szabadságharc előtt, 1700-ban az előírt létszámoktól függetlenül a császári

Bayern zu Franz Rákóczy 1703—1713, München, 1885, Benda Kálmán: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve, 1702—1705, *Történelmi Szemle*, 1962/2: 189. skk. o., R. Várkonyi Ágnes: Vay Ádám, Anglia és a Rákóczi-szervezkedés 1698—1702, in: Heckenast G.—Molnár S.—Németh P. (szerk.): *Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1996*, Vaja, 1997, 18. skk. o.

¹³ Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc felkelésének svéd vonatkozásai, Budapest, 1942, Jonasson, G.: XII. Károly svéd király és Rákóczi, in: Benda Kálmán (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest, 1980, Staszewski, Jacek: A magyarországi függetlenségi harc és Lengyelország, in: Köpeczi B.—Hopp L.—R. Várkonyi Á. (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest, 1980, 229. skk. o., Gebei Sándor: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701—1703, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003/3—4, 776. skk. o.

¹⁴ Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben, Budapest, 1913, Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei, in: Kovács Endre (szerk.): *Magyar—orosz diplomáciai kapcsolatok*, Budapest, 1956, Nyikiforov, V. N.: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc, ill. Artamanov, V. A.: *Magyarország és az orosz—lengyel szövetség, 1707—1712*, mindkettő in: Benda Kálmán (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*, Budapest, 1980.

¹⁵ Magyar források alapján magyar oldalról lásd: Bánkúti Imre: *Rákóczi hadserege 1703—1711*. Válogatta és a bevezetőket írta ~, Budapest, 1976.

állandó hadsereg kötelékeiből a ténylegesen számbavett 86 386 fegyveres¹⁶ közül a szűkebben vett magyar és az erdélyi felségterületen kerekén összesen 19 800 gyalogos, 6000 vértés és 3000 dragonyos állomásozott, rajtuk kívül várőrségbeliként kikülönítetten 7800 főt tartottak számon, míg az irreguláris alakulatok 5120 harcosával és a határőrvidékbeliak közül 13 400 hadrafoghatóval számoltak.¹⁷ A háború következő évi kirobbanásakor a várőrségbeliak és a katonai határőrvidékbeliak természetszerűleg helyben maradtak, azonban az állandó hadseregbeliak létszámából a hadszínterekre jelentős erőket, megközelítőleg mintegy tízezer főt vontak el,¹⁸ miközben döntést hoztak mintegy négy és félezer katonai határőrvidékbeli hadbaszólítására is.¹⁹ Az 1702 tavasza óta immár hadüzenettel négy hadszíntéren folyó koalíciós háború nemcsak az általában szükséges létszámnövelést igényelte, beleértve négy magyar gyalog- és öt magyar huszárezred újonnan való megszervezését, hanem az állandó hadseregbelieken túl a katonai határőrvidékbeliak egyre nagyobb számban való magyarországi elvonását a hadakozó csoportosításokhoz, helyükbe pedig új irreguláris kötelékek szervezését.²⁰

Így a magyar felségterületeken 1703 tavaszán mindösszesen 30 430 katonát állomásoztatott a bécsi hadvezetés, ám az állandó hadseregbeli gyalogosoknak csupán a fele, 9946 fő maradt vissza, ám a lovasok létszáma alig csökkent, még mindig 8319 fő volt, de közülük 4135 fő ló hiányában gyalogszolgálatra kényszerült.²¹ Tegyük hozzá, már a 7 gyalog-, 4 vértés- és 2 dragonyosezred összetétele, de főleg az itt nem részletezhető századonkénti telepítésük azt tanúsítja, hogy a továbbélő török veszély miatt az ütőképes többséget az erdélyi és csatlakozó határtérségben helyezték el, mégpedig pontos kimutatás szerint ténylegesen fegyverben álló 5446 gyalogos és 2984 lovas. Az állandó hadseregbelieken kívül azonban, a hiányok pótlására, 37 szabad századnyi császári katonaság is állomásozott 19 magyarországi erősségben, összesen 2960 fős létszámmal. A továbbra is szervezés alatt lévő

¹⁶ FZ, II. k. 326. o.

¹⁷ KA, AFA, Ungarn, 1699-XIII-3, HKR, Reg. 1699-März-150.

¹⁸ FZ, III. k. 39. o.

¹⁹ Meynert, H.: Leitfaden der Geschichte des österreichisch—ungarischen Kriegswesens, Wien, 1869, I. k. 1150. o.

²⁰ HHStA, Illyrien—Serbien, Fasc. I. Conv. 3. fol. 136, KA, AFA, Italien, 1702-XII-1, Rebellen in Ungarn, 1702-VIII-156, 1702-X-3, 1702-X-4, 1702-X-5, 1703-XII-4b, 1703-XII-16, 1703-XII-ad22, 1703-XII-28, 1703-XII-43, HKR, Exp. 1702-Nov.-241, 1703-Aug.-547, Reg. 1703-Okt.-615.

²¹ HHStA, Reichstagsakten, Mainzer Erzkanzlei-Archiv, Militaria, Fasc. 384, számozatlan: Summa aller deren Regimenten anno 1702, KA, HKR, Reg. 1703-März-238, 1703-März-263, HKR, ASch, Nr. 17.

Katonai Határőrvidéken ugyancsak mozgósított a hadvezetés mintegy további 3500 katonaparasztot.²²

Mivel a szűkebb értelemben vett magyar királyi területeket szinte kiürítette a császári hadvezetés, nem csodálkozhatunk, hogy milyen óriási mértékben növekedhetett meg a szabadságért harcba induló fegyveresek létszáma már az első hetekben, hónapokban. Az 1703. május 21-i tiszaháti zászlóbontás néhány száz résztvevőjét június 7-én még könnyen szétugraszthatták ugyan a vármegyei hadak, ám két hét múlva a lengyel földről hazatért II. Rákóczi Ferenc hadát már 400 lovas és 2 000 talpas alkotta. Az év végére a helybéli elégedetlenek folyamatos csatlakozásával ez a létszám azután tovább sokszorozódott, elérte a császári adatok szerint a 20-25 000 főt. Ez a Császári Udvari Haditanácsot arra kényszerítette, hogy 18 320 magyarországi katonája megsegítésére az osztrák és a cseh tartományokból erősítéseket küldjön, így 5770 gyalogossal és 4981 lovassal növelte az esztendő végéig az állandó hadseregbeli katonáinak a létszámát, miközben igyekezett minél több hazai irreguláris köteléket is szervezni a magyar felkelés ellen. Az úgynevezett szabad századokbeli németeken túl az egyes várakban ennek megfelelően további 4826 császárhű magyar szolgált. Az erősítések zömét immár a királyi magyarországi területeken helyezték el a fejedelmi seregek előrenyomulásának irányában. A legjelentősebb azonban az bizonyult, hogy 8474 gyalogos és 4920 lovas katonai határőrvidékbeli hadbaküldésére is mód nyílt.²³

Miközben 1704-re mintegy kétszeresére nőtt a magyar szabadságért küzdők létszáma, és elérte a királyi magyarországi és erdélyi területeken az összesen mintegy 45 000 főt, a császári hadvezetésnek erős létszámcsökkenés miatti újabb csapaterősítések okoztak gondot. Miután alig 5773 gyalogos és 4981 lovas maradt bevezethető állapotban, hozzájuk továbbiakat irányítottak át, de összlétszámukat így is csak 11 516 főre tudták emelni, ezért még 3698 gyalogos és 1777 lovas újoncot is a magyar hadszíntérre irányítottak. Egyúttal már közel 4-5 000 horvát, szlavón, rác irregulárist vettek császári eltartásba, hogy velük pótolják a további állandó hadseregbeli hiányokat. Egyúttal jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy négy irreguláris magyar ezredet is szervezzenek, de a létszámviszonyokat mégsem tudták kiegyenlíteni.²⁴ A következő esztendőben hasonló volt a helyzet, a nagyjából azonos fejedelmi seregekbeli harcosokkal szemben a császári hadakban ismét alig 10 384 gyalogos és 9240 lovas maradt, így folyamatosan újabb 8399 gyalogost és 3226 lovast irányítottak a magyar felségterületre a császári hadakból,

²² FZ, V. k. 88., 110. o.

²³ KA, HKR, Reg. 1703-Aug.-547, ASch, Nr. 17.

²⁴ KA, AFA, Rebellen in Ungarn, 1704-I-ad 6, FZ, VI. k. 99., 135., 195. o.

továbbá a katonai határőrvidékelieket is még nagyobb létszámban mozgósították, és újabb irreguláris kötelékeket is szerveztek. Azonban mindez összességében is kevésnek bizonyult, ezért a dán uralkodótól bérbevett négy gyalog- és két vértesezredet, összesen mintegy 6800 főt is a magyar felkelők ellen küldte a bécsi hadvezetés.²⁵ Tegyük hozzá, a császári állandó hadseregben, miként általában abban a korban minden uralkodói haderőben, jelentős volt a fegyver alóli elszökés akár a másik hadviselő fél által nyújtott magasabb zsoldért, akár a túlzottnak érzett tehertételtől való szabadulásért, akár a fizetelenségből, akadozó ellátottságból fakadó szükségszerű nélkülözés miatt.

A Rákóczi-szabadságharc csúcsát közismert módon 1706–1707 jelentette, amikor valóban a szembenálló hadviselő felek a legnagyobb létszámot vetették be. A magyar történetírás már tisztázta, hogy a százezret is meghaladó felkelő hadra vonatkozó állítások félreértésen alapulnak. Azok valójában a katonaság összes porciójának, a természetbeli ellátás alapegységének az összesített adatai. Míg azonban egy porciót csupán a közkatona kapott, rang szerint ez egyre nőtt, az ezereskapitányi rangúnál elérte a tizet, a tábornoknál a harmincat, a főgenerálisé egyenesen százötven volt, vagyis nem tükrözi a tényleges létszámot. Ezzel egyidőben a korabeli magyar források 75-77 000 szabadságért fegyvert fogottról szólnak, a bizonyára óvatos bécsi források is 60-65 000 főt ismernek el. Utóbbi is óriási haderőt jelentett abban a korban, a teljes Habsburg Birodalomból kiállított császári állandó hadsereg előírt létszáma például ennek alig kétszeresét tette ki. Velük szemben a császári állandó hadseregből a tovább folyó spanyol örökösödési háború miatt 30 319 tudtak csak kiállítani. Ám az erősítésükre mozgósított közel 14 000 katonai határőrvidékbelin kívül bevetettek még a német-római birodalmi csapatoktól elvont egy-egy würzburgi és mainzi vértesezredet, vagyis 3 200 főt, és a dán királytól bérbevett csapatok közül továbbra is a magyar háborúban vetette be a hadvezetés a már előző évben átirányított négy gyalog- és immár ugyancsak négy vértesezredet, megközelítőleg mintegy 10 000 főt. Az irreguláris császári kötelékeket is számításba véve, így ismét sikerült biztosítani legalább az erőegyensúlyt.²⁶

Kiegyenlített maradt az erőviszony még 1708-ban is, de lényegesen kisebb erők bevetésével mindkét oldalon, a császári hadak összlétszámát, részletezés nélkül 49 755 főnek jelentették, míg a fejedelmi seregeket mintegy

²⁵ KA, AFA, Rebellen in Ungarn, 1705-VI-8, 1705-VI-9.

²⁶ KA, AFA, Rebellen in Ungarn, 1706-V-23, 1706-VII-13, 1706-VIII-3, 1706-IX-1, 1706-XI-ad 7, 1706-XII-13, Röm. Reich, 1706-VI-17, Italien, 1706-XIII-17, 1716-XIII-18, 1706-XIII-24, 1707-X-85, 1707-XIII-14, Deutschland, 1707-I-9, 1707-II-15, 1707-IV-1, Provence, 1707-IV-4.

40 000 főben határozták meg.²⁷ A szembenálló fegyveres erők a következő évben hasonlóan kiegyenlítettek maradtak, de mindkét oldalon tovább csökkentek, a 34 049 császárral szemben mintegy 30 000 magyar felkelő állt. Mindenesetre a császári hadvezetés a katonai határőrvidékbeli irreguláris kötelékeken túl minden korábbinál jelentősebb külső reguláris erő igénybevételére kényszerült, egyenesen 4 dán gyalog-, 1-1 dán vértés- és dragonyos-, 2 lengyel dzsidás-, 2 svájci gyalog- és 2 német-római birodalmi dragonyosereget küldött a magyar hadszíntérre.²⁸

A spanyol örökösödési háború hadieseményei során a Habsburg Birodalom javára bekövetkezett erőeltolódás következtében a magyar háborúban is jelentősen megváltoztak az erőviszonyok. 1710-ben a Lajtától a Keleti Kárpátokig a császári állandó hadseregből 27 660 gyalogost, 21 800 lovas, 9257 katonai határőrvidékbeli, továbbá 1100 egyéb irreguláris harcost tudtak bevetni, míg II. Rákóczi Ferenc már csak közel 18-20 000 főt tudott a függetlenségi ügy mögött felsorakoztatni.²⁹ Míg 1711-ben még ez a létszám is valamivel csökkent, a fegyverben álló 88 932 állandó hadseregbeliből a magyar háborúban a császári hadviselő fél katonai határőrvidékbeliekkel megerősített gyalogosai számát 30 166 főre, lovasaiét pedig 21 200 főre tudta növelni, így elegendő volt mellettük még 1700 irreguláris fegyverben tartása, míg további határőrbeliek álltak a hadba hívásra készen.³⁰ A gróf Pálffy János császári tábornagy, horvát bán és báró Károlyi Sándor szatmári főispán, fejedelmi főgenerális közvetlen tárgyalássorozata eredményeként megszületett szatmári békeség, a fegyverletétel mellőzése helyett a csupán zászlóletételt és szabadon a császári hadakhoz való csatlakozás, a külföldre való távozás vagy a hazatérés közti választást jelentő záróeseményt ennek a tükrében is látnunk kell.³¹

Befejezésül nem kerülhetjük meg annak jelzését sem, hogy alapjában véve kezdettől nem azonos súlyú fegyveres erők álltak szemben egymással. A császári hadak zömét a fenti részletezés szerint mindenkor az állandó hadseregbeli erők, vagyis a katonáskodást életre szólóan választó, jól kiképzett,

²⁷ FZ, X. k. 9., 60., 65., 517. o.

²⁸ KA, AFA, Röm. Reich, 1709-XIII-4, HKR, Reg. 1709-Mai-263.

²⁹ KA, AFA, Niederlande, 1709-X-161c, 1710-III-5, Rebellen in Ungarn, 1710-II-ad 7, 1710-X-9, 1710-XI-2.

³⁰ KA, AFA, Rebellen in Ungarn, 1710-X-12, 1712-XI-19 1/2, 1711-III-6 1/2, 1711-XI-15b.

³¹ Lásd erről legújabbban: Zachar József: A szatmári béke bécsi szorgalmazója: gróf Pálffy János tábornagy, in: Tkács Péter (szerk.): „... kedves hazám boldogulása munkáját kezébe adom...” Történeszek a szatmári békéről: „árulás vagy reálpolitikai lépés”, szatmárnémeti konferencia, 2001, Nyíregyháza, 2003, 57. skk. o.

jól felfegyverzett, a harcot mesterségként gyakorlók alkották. Velük szemben a fejedelmi seregek létszámának zömét a társadalomból kihullt egyének tették ki, akik közül legfeljebb a volt végvári legények, egykori hajdúk, Thököly Imre korábbi szabadságharcának fegyverforgatói rendelkeztek háborús tapasztalattal, de ők is csak korlátozott katonai képzettségűek voltak. A fejedelmi rendelkezések tükrében különösen ki kell emelnünk a jobbágyi rendűek nagyszámú csatlakozását, ugyanakkor nem kerülhetjük meg, hogy a hagyományos felkelés fegyverbe szólítására is sor került. Mindenesetre nagy volt a szembenálló felek közti erőkülönbség, ezt azonban kiegyenlítette az a további jelentős eltérés, hogy az állandó hadseregből bevetett császári hadakat meghatározó többségben idegenek alkották, akik zsoldosként kialakult keresetükért harcoltak a császár egyik felségterületén, a fejedelmi seregekben viszont velük szemben önként beállt magyarok fogtak fegyvert és harcoltak elkeseredett elszántsággal szülőföldjük sorsának jobbra fordításáért. Az összetétel e kettős különbségéből fakadt, hogy a mesterségbeli tudást igénylő nyílt csatákban sorra a császáriak diadalmaskodtak, míg az állandó portyázással, az ellenség folytonos nyugtalanításával, a haditáborokon, a vonuló hadoszlopokon való rajtaütésekkel az ismert szülőföld és a saját lakosság támogatását is élvező fejedelmiek hosszan ellent tudtak állni.³²

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik, hogy a császári állandó hadsereg magyar alakulatait, 4 hajdú- és 8 huszárezredet Molnár János, Andrássy Pál, Bagossy Pál és Batthyány Ádám, illetve Kollonich Ádám, Ebergényi László, Deák Pál, Esterházy Gábor, Forgách Simon, Gombos Imre, Loósy János, Csonkabég Lipót eredeti ezredtulajdonosságával, előírásosan tizenhat-ezer katonát, a hadvezetés mindvégig a spanyol örökösödési háború távoli hadszínterein vetették be. Csak az 1708-ban újonnan létrehozott Esterházy József- és Nádasdy Ferenc-huszárezredet küldték a továbbiakban magyar földön saját honfitársaik ellen hadba.³³ Ugyanis már 1703-ban az egyik első tapasztalat volt, hogy a császári zászlók alatt a függetlenségi zászlók alatt küzdők ellen küldött magyarok csapatostul álltak át honfitársaik oldalára. Egyébként a távoli hadszínterekre való kiszállítás során, sőt onnan a bevetések előtt vagy alatt ugyancsak rendszeres és nagyszámú volt az elszökés és a hazatérési kísérlet.³⁴

³² Lásd minderről részletesen: Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792, Budapest, 2004.

³³ KA, AFA, Italien, 1702-VIII-1156, HKR, BSt, Nr. 2150, 2511, 2520, 2656, 2886, 2995, 3024/1, 3024/2, 3085, 3172, 3173, 3174/2, 3213, 3222, 3241, 3278, 3569, 3699, 3703, HKR, Prot. Reg. 1703: fol. 758, AFA, Rebellen in Ungarn, 1702-X-4, 1702-XIII-3, 1708-I-2, 1708-I-3, HKR, Reg. 1708-März-76.

³⁴ Lásd erről részletesebben: Zachar József: Magyar katonaság a Hegyaljától a Tiszáig, Hadtörténelmi Közlemények, 2003/3–4: 742. skk. o.

Hasonlóképpen megkerülhetetlen, hogy már a szabadságharc kezdetén segítette a magyar ügyért harcolókat mintegy nyolcszáz, talán ezer, francia segélypénzen felfogadott lengyel, moldvai és tatár zsoldos. Az 1708-ig folyósított francia hadisegély összege egyébként mintegy 3-4 000 harcos fegyverben tartását tette volna lehetővé, a fejedelem azonban a lengyelországi francia követek útján érkezett összeget fegyverzet és ruházati alapanyag vásárlására fordította. Ez átvezet bennünket a francia kapcsolat témánkkal kapcsolatos kérdéseihez. XIV. Lajos már 1704 februárjában az ezredesi rangú Louis Fierville le Hérissy lovag személyében katonai meghatalmazottat, majd 1705-ben az altábornagyi rangban álló Pierre Puchot des Alleurs őrgróf személyében személyes megbízottat küldött II. Rákóczi Ferenc mellé, utóbbi azonnal bekapcsolódott a hadvezetésbe is.³⁵ Addigra a tényleges katonai együttműködés korábbi reménye végképpen a múlté lett a francia hadivereségek, elsődlegesen az 1704. augusztus 13-i höchstädti csatavesztés következtében.³⁶ További legalább egy tucat francia brigadéros, ezredes harcolt még egyes fejedelmi egységek élén, összesen pedig az egész szabadságharc idején talán ezerkétszáz francia hadmérnök, tüzér és más hadi szakember érkezett segítségül. Végül a szabadságharc legvégén, 1709-től ismét néhány száz lengyel és velük együtt a szomszédos országból kiszorult svéd zsoldos is küzdött a fejedelmi seregekben.³⁷

Külön figyelmet érdemel a szembenálló vezető katonai egyéniségek közti erős különbség is. A magyarországi és az erdélyi császári hadak főparancsnoka tábornagyi rangú hadvezér volt, míg a külön kezelt katonai határörvidékbeli kötelékek élén tábornagyról állt. Mellettük a magyar felségterületeken alkalmazott tábornoki karban két lovassági tábornok és két tábornagyról, öt lovassági és négy gyalogsági altábornagyról, nyolc lovassági és hat gyalogsági vezérőrnagyról, ahogyan akkoriban még nevezték: generálisfőstrázsamester állt a legnagyobb létszámú bevetés idején. Valamennyien hosszú katonai pályafutással, számtalan háborús, főleg a magyar hadszíntéren az oszmán hadak ellenében szerzett tapasztalattal, leggyakrabban alacsony rangban indulva, és éppen helytállásuk alapján ilyen magasra jutva, értékelték a mesterségüket. Magyarok is voltak köztük, mégpedig Pálffy János,

³⁵ Lásd erről bővebben: Márki Sándor: Desalleurs altábornagyról Rákóczinál, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1917: 1. skk., 219. skk. o.

³⁶ Legújabbban erről: Zachar József: A gyulafehérvári siker ellehetetlenítője — a höchstädti csata, in: Muzsnay Árpád (szerk.): „Erdélynek semmi sem hiányzik, csak egy jó fejedelem, népének atyja.” Az élő Rákóczi (IX.) történelmi tanácskozás, Szatmárnémeti, 2004, megjelenés alatt.

³⁷ Mészáros Kálmán: A szabadságharc tisztikara, in: Czigány István: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról, Budapest, 2002, 157. skk. o.

Koháry István, Nádasdy Ferenc, Draskovich János, Gombos Imre, Ebergényi László. Akkoriban egyébként még hét fontosabbnak tartott erősség védelmét is tábornoki rangú katonára bízta, közülük nem került magyar kinevezésre. Az egységparancsnokok közé is csak mutatóban kerültek be a magyar hadszíntéren magyarok, de valamennyien mégis tapasztalt katonák voltak, sokan ugyancsak sokévi törökellenes hadi múlttal.³⁸

Velük szemben a fejedelmi seregek főparancsnoka, a főgenerálisi méltóságot elnyert Bercsényi Miklós ugyanúgy csak a törökellenes harcok során egy meghatározott életszakaszban szerzett éppen császári szolgálatban hadi tapasztalatokat,³⁹ mint a tábornoki karnak⁴⁰ egy része. Közülük említést érdemel Barkóczy Ferenc,⁴¹ Esterházy Antal,⁴² Forgách Simon,⁴³ Pekry Lőrinc, Vay Ádám,⁴⁴ Esterházy Dániel,⁴⁵ Andrássy György, Andrássy István, Andrássy Pál,⁴⁶ Berthóty Ferenc, Berthóty István,⁴⁷ Bottyán János,⁴⁸ Bagossy Pál,⁴⁹ Bezerédj Imre, Buday István, Ebeczky István, Galambos Ferenc, Gyürky Pál, Mikes Mihály, Nagyszegi Gábor, Orosz Pál, Palocsay

³⁸ KA, HKR, Reg. 1708-März-76, AFA, Rebellen in Ungarn, 1708-XI-ad 5.

³⁹ KA, HKR, BSt, Nr. 2636, 22761, 2945, 22947, AFA, Türkenkrieg, 1697-VII-34, HKR, ASch, Buch Nr. 56.

⁴⁰ A szabadságharc tábornoki karára lásd: Thaly Kálmán: Gróf Esterházy Antal kurucz generális tábori könyve, 1706—1709, Budapest, 1901, Bevezetés, III. skk. o., Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. (Életrajzi adattár), in: Glatz Ferenc (szerk.): A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára, Budapest, 1993, 163. skk. o., Uő.: A Rákóczi-szabadságharc tábornoka, Hadtörténelmi Közlemények, 1994/4: 55. skk. o., Mészáros Kálmán: Újabb adalékok II. Rákóczi Ferenc tábornokainak életrajzához, Turul, 1995: 93. skk. o., Uő.: Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban, Hadtörténelmi Közlemények, 2001/2—3: 303. skk. o. Magunk ezúttal csak a fellelt bécsi vonatkozó személyi iratokra utalunk az egyes tábornokokkal kapcsolatosan.

⁴¹ KA, HKR, Prot. Reg. 1680: fol. 11, 12, AFA, Türkenkrieg, 1683-XIII-4.

⁴² KA, HKR, BSt, Nr. 2248, 3085.

⁴³ BKA, Dep. A, Serie VI/5/c, Fasc. 30, Nr. 3643 ex 1687, Nr. 3644 ex 1688, KA, HKR, BSt, Nr. 2484, 2948, 3088, 3172, 3174/2, 3175, HKR, Prot. Reg. 1692: fol. 51, 1700: fol. 187.

⁴⁴ Esze Tamás: Vay Ádám 1657—1718, in: Molnár Mátyás (szerk.): A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka, Vaja, 1969, 2. o.

⁴⁵ KA, HKR, BSt, Nr. 2326.

⁴⁶ HKA, UHF, RN 427, fol. 31. skk.

⁴⁷ KA, HKR, BSt, Nr. 2326.

⁴⁸ KA, HKR, BSt, Nr. 2610, 2656, 2761, 2843, 2949, 2995, HKR, ASch Buch Nr. 56.

⁴⁹ KA, HKR, BSt, Nr. 3213, 3569, 3695, 4451, AFA, Italien, 1704-VII-6e, 1707-XIII-2.

György, Sennyey István, Thoroczkay István. A fejedelmi tábornoki kar-
nak egy másik része még korábban, egykoron a thökölyanus hadakban vett
részt, miként a brigadérosok és ezereskapitányok közül többen, a nagy több-
ség azonban csupán elkötelezettségét vagy szolgálatkészségét tudta felmu-
tatni, katonai múlttal egyáltalán nem rendelkezett. Hasonló volt a helyzet
az egyébként meglehetősen gyakran változó kisebb kötelékek élén álló pa-
rancsnokok esetében is.⁵⁰

Ez az összehasonlítás a katonai mesterség és a nemzeti elkötelezett-
ség közti küzdelemként is ábrázolhatóvá teszi a tárgyakat képező magyar
szabadságküzdelmet. E vonatkozásban ki kell mondanunk, nem a katonai
mesterségbeli fölény diadalmaskodott a királyságért vívott harcban, és nem
a nemzeti elkötelezettség szenvedett kudarcot. Csupán az történt, hogy a
császári hadak és a fejedelmi seregek küzdelmének hosszú folyamata során
úgy alakultak a nemzetközi erőviszonyok, hogy azok ismét a nagyhatalmi
érdek érvényesítésének kedveztek. Ugyanakkor a további fejlemények meg-
mutatták, nem volt felesleges ezúttal sem a magyar államérdek érvényesí-
tése érdekében indított harc, mert a Rákóczi-szabadságharc a közismert,
de a valóságot tükröző fordulattal, bukásában is megtartotta az országot.
Igaz ugyan, hogy az ország újraegyesítése és függetlensége szempontjából
hiábavaló, ám a magyarság gazdasági, politikai, vallási helyzetének javítá-
sáért eredményes volt ez a fegyveres küzdelem. Még ennél is többet sike-
rült elérni, a magyar felségterület nem vált birodalmi betagolással pusztán
az örökös tartományok egyikeként császári felségterületté, hanem az e sza-
badságküzdelem nyomán 1723-ban törvényerőre emelt Pragmatica Sanctio
jogérvényével véglegesen biztosította e birodalmon belül sajátos történelmi
múltjának megőrzését és különállóságát.⁵¹

E magyarországi politikai fordulatnak pedig szinte garanciáját jelen-
tette, hogy a hatalmas vagyonáról, méltósága gyakorlásáról lemondott, és
a maga személyét illetően a szatmári egyezséget visszautasító II. Rákóczi
Ferenc emigrációjában haláláig készen állt a vereséget szenvedett szabad-
ságharc megújítására, ha újabb bécsi uralmi fordulat ezt szükségessé és
lehetéssé tette volna. Mivel pedig volt támogatói továbbra is az utol-
só erdélyi fejedelemnek, míg rokonsága révén számos más udvarbéli hatal-
masságok töretlenül öröklött német-római birodalmi hercegi méltóságúnak

⁵⁰ Részletesebben: Zachar József: Császári hadimúlttal Rákóczi seregei élén, előadás
a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos konferenciáján, Budapest, 2003. dec. 10.
Megjelenés alatt.

⁵¹ Lásd erről bővebben: Zachar József: Magyar történelem a békekötések tükrében, in:
Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (kiad.), Csihák György (szerk.): Magyar történelem.
Tízezer év — ezer oldalról. Oktatási segédkönyv, Budapest—Zürich, 2003, 552. skk. o.

tekintették, a magyarországi államügyek minden irányítója, különösen pedig az új uralkodó III. (császárként VI.) Károly teljesen tudatában volt, és óvakodott attól, hogy visszatérjen I. Lipótnak a magyarságot illetően elviselhetetlen brutalitásig fokozódott uralmához, és ezzel lehetőséget adjon újabb Habsburg-ellenes fellépésére.

Rövidítésjegyzék

BKA	Bayerisches Kriegsarchiv, München
Dép.	Dépertement
HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
Fasc.	Fasciculus
Conv.	Convolut
fol.	folio
Nr.	Nummer
HKA	Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien
UHF	Ungarische Hoffinanz
RN	Rote Nummer
KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
AFA	Alte Feldakten
HKR	Archiv des Hofkriegsrates
ASch	Sonderreihe Armeeschemata
BSt	Sonderreihe Bestellungen
Exp.	Aktenreihe Expedit
Prot.	Protokollum
Reg.	Aktenreihe Registratur

Heves—Külső-Szolnok vármegye zsoldosállítása 1706 tavaszán

(Forrásközlés)

Mészáros Kálmán

II. Rákóczi Ferenc hadserege kezdetben önkéntesek közül verbuválódott, a kuruc állam- és hadszervezet kiépülésével azonban fokozatosan érvényre jutott a hagyományos nemesi és paraszti hadkötelezettség bonyolult rendszere. 1705 tavaszától a nemesség személyes hadbavonulás helyett lovas zsoldosokat, a parasztság pedig ún. portális hajdúkat állított ki. A nemesek vagyonuk arányában, a jobbágyok pedig az állami adó kivetésénél alkalmazott elméleti egység, a portaszám alapján tartoztak katonákat fogadni.¹ 1705—1706 folyamán a vármegyék által kiállított kontingensekből lovas- és hajdúezredek szerveztek: minden regiment két-három szomszédos vármegye által kiállított századokból állt össze.² Heves—Külső-Szolnok vármegye zsoldosait gróf Csáky Mihály generális lovasezredébe osztották be. Az alábbi összeírás 1706 tavaszán, tehát a rendszer bevezetését követő hadiév elején készült, és a Heves—Külső-Szolnok vármegyei nemesek, valamint az általuk kiállított zsoldosok névsorát tartalmazza. A forrás jól szemlélteti a kivetésnél mérlegelt szempontokat és a nemesség különböző jogállású rétegeit egyöntetűen érintő kötelezettség teljesítésének módját.

Az iratot korhű átírásban közöljük: az ékezetek, valamint a kis- és nagybetűk használatát modernizáltuk, és a központosításnál is mai helyesírásunk szerint jártunk el. A rövidítéseket dőlt betűkkel vagy indokolt esetben szövegkritikai jegyzetekben oldottuk fel. Nyomdatechnikai okok miatt esetenként az eredeti formátumon is változtatnunk kellett. Az irat lelőhelye: Ma-

¹ A kérdéskörre részletesen l.: Kuruc vitézek folyamodványai. 1703—1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Esze Tamás. Bp., 1955. 28—29. és 40—41.

² L. pl. Bercsényi Miklós főgenerális utasításait Ugocsa vármegyéhez, illetve az Abaúj, Gömör és Torna vármegyei portális hajdúkból szervezett gyalogezred élére kinevezett Andrassy György generálishoz. Nyitra, 1705. ápr. 20. és 29. Rákóczi hadserege 1703—1711. Válogatta és a bevezetőket írta: Bánkúti Imre. Bp., 1976. 164—168.

gyar Országos Levéltár, G 16. I. 2. d. A Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Munkácson maradt rész. Katonai iratok.

No. 133.

+

Nemes Heves és Külső Szólnokra rendeltetett három lovas seregnek repartitíója és specificatiója.

Anno 1706. die 12. mensis Aprilis sub deputatione inclytorum comitatum Heves et Exteriorum Szólnok unitorum in oppido Gyöngyös celebrata. Méltóságos Fejedelem etc etc. kegyelmes Urunk kegyelmes parancsolattya szerint vétettek rendbe ezen nemes vármegyére rendeltetett, háromseregből álló lovasok; kiknek is repartitíója lett ez alább meg írt mód és rend szerint.

1° Elsőben is minden kívül és belől lakos possessionatus uraknak, úgy curialistáknak, inscriptiionalistáknak és paraszt fundusokon lakos armalistáknak mindennemű censualis, nonalis, decimalis, oeconomicalis és akár mely nével nevezendő proventusai a' mint sok rendbéli hiteltetés alatt³ lött conscriptiókból és rectificatiókból lehetett eruálni, mintegy kész pénzre limitáltattak és azon limitatio szerint rendeltetett kinek kinek taxája.

2° Minthogy pedig az ben lakos és az német portióztatásával igen exhauriáltatott nemesség közül igen kevesen találtnak az kiknek csak egy portát constituáló nemesi jószágok is volna, sőt leg többen olyanok, kik paraszt fundusokon lakván, az egy személyeken kívül igen csekély avagy semmi oeconomiájok nincsen. Mindazáltal az nemesi praerogativára és jövődőre nézve az ilyenekre is pro simpla taxa imponáltatott 12 pénz.⁴

3° Az ilyen simpla taxát computálván, azokra repartíaltattak az sóldosok. És mivel ugyan az ben lakosok részéről való sóldosoknak némely része mind ekkoráig is Méltóságos Generalis Gróff Csáki Mihály etc. Uram eő Nagysága mellett odafel perseverált. Nagyobb részét pedig nem régen Majzik Simon Hadnagy Uram lustra nélkül magával fel vitte, sőt az meszsze lakos nemesség is maga sóldosa elől számlálására olly hertelen nem compareálhatott, némely obtingált sóldosoknak nevei nem specificáltathatnak

³ Vagyis esküvel megerősített bevallás.

⁴ A jobbágysorban élő nemességre kivetett adó (12 pénz, azaz 12 dénár) jelképes összegnek számít. Szirmay András zempléni birtokos nemes 1705-ben pl. egy báránkyáért 45 dénárt, kétezer szőlőkaró hegyesítéséért pedig 68 dénárt fizetett a napszámosoknak. 1706-ban viszont a rézpénz inflálódása miatt nagy volt a drágaság, ezért egy süveg 5 forintba, egy pár bocskor pedig 1 forint 20 dénárba került (1 magyar forint = 100 dénár). L.: Szirmay András feljegyzései 1680—1713. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a mutatókat készítette Kincses Katalin Mária. (Folia Rákóciana, 9/1—2.) Sajtó alatt.

addig a' meddig már eziránt azon hadak után felküldetett commissariusink az lustra listáját le nem hozzák.

4° Így azért az első classisban az olly possessionatus urak nevei comprehendálatnak, kik kívül lakván, mind eddig is az haza mostani közönséges szükségére sem taxaliter, sem sóldos adással ezen *nemes vármegye* közé nem concurráltak.

Az második classisban ugyan az kívül lakos és (a' menyire innotescálhatott) hadakban személy szerint lévő méltóságos possessionatus urak és nemesek avagy immunitatióba vétettek taxái után esett soldosoknak száma és neve tétetik fel.

Harmadikban az ben lakosok és hadakban lévők, avagy az hadban el estek száma.

Negyedikben pedig ugyanaz ben lakosokra taxaliter obtingált sóldosok juxta declarationem puncti 4ti specificálatnak.

1° Külső possessionatus urak, kik sem taxaliter, sem sóldos adással eddig nem concurráltak

	soldosok száma
Fiscus	3
Fejedelem Tököli jószág[a]	2
Gróf Eszterhazi István Uram	
Tekintetes Bossáni Familia	2
Repeczki Familia	
Kántor István Uram	1
Dúl Mihályné Aszonyom	1
Darvas Familia	1
Róth János Uram	
Földvári Familia	1
Máriási Sigmond Uram	1
Gyürki István Uram	
Bika Mihályné	
Srettl János Uram	
Feirpataki Familia	
Gyulai Ferencz Uram	1
Gyürki Ádámné Aszonyom	
Bulyovszki Ferencné Aszonyom	
Vécsei János Uram	1
Berkiné Aszonyom	
Dőri András Uram	
Esztergami Nemes Captolon	

Szijgyártó István <i>Uram</i>	2
Balog Mihály <i>Uram</i>	1
Batik Jánosné <i>Aszonyom</i>	
Sipos János <i>Uram</i>	
Bekény János <i>Uram</i>	1
Bekény Ferencz <i>Uram</i>	
Ivocs István <i>Uram</i>	
Gellen Gergely <i>Uram</i>	1
Szúnyog Gáspár <i>Uram</i>	
Jánosi János <i>Uram</i>	
Holecz Familia	
Sztárai Ferenczné <i>Aszonyom</i>	1
Kocsordi Péter <i>Uram</i>	
Sándor György <i>Uram</i>	
Darvas Ferenc <i>Uram</i> Gömör várm. ...	1
Heffláni Györgyné <i>Aszonyom</i>	
Kőrei Istvánné <i>Aszonyom</i>	
Pol Gáspár	
Poroszlai Lőrincz <i>Uram</i>	1
Papis György	
Dorogfi Familia	
Miklavics Istvánné <i>Aszonyom</i>	
Szent Péteri Imre <i>Uram</i>	
Korponai János <i>Uram</i>	

Latus et summa facit

N. 22.

2° Az kívül lakos és hadakban lévő méltóságos urak és nemesek taxaliter obtingált sóldosi

sol-
dosok

Mélt. F. ⁵ kegyelmes Urunk etc. ...	6
M. G. ⁶ Forgács Simon <i>Uram</i>	4

⁵ Méltóságos Fejedelem.

⁶ A Méltóságos Gróf vagy Generális rövidítése, itt inkább az utóbbit kell érteni, mert az alább szereplő Károlyi Sándor és Andrássy György generális nem gróf, hanem báró volt.

M. G. Eszterhazi Antal Uram	}	3	
N. V. ⁷ Kajali Pál Uram			
N. V. Rádai Pál Uram			
M. G. Károlyi Sándor Uram		4	
M. G. Andrási György Uram	}	5	
T. ⁸ N. V. Vai Ádám Uram			
N. V. Huszár Józseph Uram			
N. V. Bodoki István Uram	}	1	vice colonellus Deák Ferenc Uramnál fő posta mester
N. V. Sepesi János Uram			
Ujvárosi Szűcs János Uram	}	2	ezres kapitány Kecskeméten commendo karabélyos fő hadnagy élés mester
Máriasi Miklós Uram			
Péli Nagy András Uram			
Eökrös György Uram			
Kállai Familia		1	méltóságos udvarnál
Csanádi István Uram	}	2	ezres kapitány méltóságos udvarnál colonellus árokszállási jász ⁹ commissarius méltóságos udvarnál
Aszalai Ferencz Uram			
Szalai Pál Uram			
Turcsáni János			
Szalontai János			
Petrovai Familia		1	Méltóságos Fő Generalis Urúknál
Sánta András	}	2	árokszállási jász
Árokszállásiak Szent Andrástúl ...			
Jász Beriniek Kerekudvartúl ¹⁰		2	
Bulyovszki Dániel Uram		1	
Haller Sámuelné Aszonyom ¹¹		2	

Latus et summa facit

N. 36.

⁷ Nemzetes Vitézlő.⁸ Tekintetes.⁹ Talán a jászkunok általános hadkötelezettsége miatt sorolták itt a jászsági illetőségű birtokosokat a hadi személyek közé.¹⁰ Jászárokszállás és Jászberény városa az említett Heves vármegyei puszták bérlőjeként vagy tulajdonosaként a nemesi birtok után tartozott zsoldosállítással.¹¹ Haller Sámuel az előző évben hunyt el ezredesként. Özvegyét, Barkóczy Juliannát ezért sorolták a hadi szolgálatban lévők közé.

3° Az ben lakos és hadakban lévő *possessionatus* és nemesi rendek; elpusztúltaknak és elesteknek száma.

N. V. Ordódi György Uram	2	karabélyos oberster
N. V. Szabó Máthé Uram	2	szolnoki és hatvani kapitány
N. V. Pál Deák Uram	2	francziánál oberster
N. V. Dévaj Pál Uram	1	Gróf Csáki Mihály Uram vice colonellusa
Borbély Balás Uram	1	ezreskapitány
Majzik Simon Uram	1	hadnagy Gróf Csáki Mihály Uramnál
Micsinai János Uram	1	hadnagy ugyan ott
Igó György Uram	1	vice hadnagy ugyan ott
Taxoni Farkas János Uram	1	hadnagy Deák Ferenc Uramnál
Mérai Farkas János Uram	1	karabélyos quártély mester
Paxi Jákób Uram	1	karabélyos adjutant
Csala Sándor Uram	1	hadi fő commissarius
Iffiú Literati János Uram	1	hadi vice commissarius
Csima János Uram	1	só commissarius
Merczel László Uram	1	méltóságos udvarnál
Kubini Mátyás Uram	1	strása mester ¹² Bezerédi Uramnál
Radics Gáspár Uram	1	hadnagy Szolnokban
Tassi László Uram	1	adjutant Szolnokban
Császár János Uram	1	vice hadnagy Deák Ferenc Uramnál
Sági Ferencz Uram	1	zászló tartó Gróf Forgács Uramnál
Ács Gergely junior	1	strása mester Deák Ferenc Uramnál
Turi Pál	1	tizedes Deák Ferenc Uramnál
Ibráni János		katona Deák Ferenc Uramnál
Füleki Szűcs János Uram	1	Ocskai Uramnál
Madarász István	1	Borbély Balás Uramnál

[Lapalji össz.:] *Latus facit* N. 27.

¹² A strázsamesteri, vagyis őrmesteri rang ebben az esetben túlságosan alacsony lenne, Kubinyi Mátyás adataink szerint kvártély-, azaz szállásmester volt a Bezerédj Imre-féle lovasezredben.

Hatvani nemesség	soldos szám			
Farkas István	1	hadnagy	} Bezerédi Uramnál	
Csalári Gergely	1	hadnagy		
Bugyacs Orbán	1	katona		
Eniczkei Miklós		katona		
Némedi Gergely	1	katona		
Tót István		katona		
Fias Mihály	1	katona		
El pusztúlt túri nemesek				
Polgár István	3			
Törő András				
Herbál János				
Törő Pál				
Adam György				
Illési János				
Farkas László				
Szőke János				
Kecse András				
Táboron elestek				
Leleszi Kovács Péter	1	vice hadnagy Gróf Csáki Mihály Uramnál, és esett el Pudmericznél		
Polgár Gergely Uram ¹³	2			
Kálmán Máthé	1	Almási Jánosné Aszonyom		
Csáni Istók	1	katonái, ugyan Pudmericznél		
[Részössz.:] Latus facit				
	N. 13			
Summa in toto				
	N. 40.			

¹³ Egri nemes, főhadnagy volt, 1705. ápr.-ban agyonrúgta egy ló. „Polgár, szegény, nem lórúl esett: hanem nálom vala, ... nézték az lovakat, úgy megrúgta szív iránt a ló, egy Jesus-Máriánál többet nem szólhatott” — írja Bercsényi Miklós főgenerális 1705. ápr. 27-i levelében a fejedelemhez. Archivum Rákócianum I. osztály IV. 484.

4° Az ben lakosokra obtingált soldosok száma és neve így következik.

Az első járásban

	sóldosok neve és lakása
	{ Molnár Márton halászi
	{ Kis Mihály gyöngyösi
	{ Tót György gyöngyösi
	{ Egyed István boczonádi
	{ Vincze Ferencz gyöngyösi
	{ Nagy István Dunán túl való
	{ Lakatos János halászi
	{ Kecskés Márton gyöngyösi
	{ Oláh Péter erdélyi
	{ Borbély István egri
	{ Kostyán András gyöngyösi
Gyöngyösiek No. 39	{ Tót György atkári
	{ Kisközdmei [?] Mihály gyöngyösi
	{ Füstös György gyöngyösi
	{ Solymosi Benedek solymosi
	{ Marhazai György gyöngyösi
	{ Hegedűs János pászthi
	{ Breznai Tót Márton halászi
	{ Kis János gyöngyösi
	{ Horvát Ferencz halászi
	{ Abani Pál gyöngyösi
	{ Pusztai János gyöngyösi
	{ Jónás Gergely gyöngyösi
	{ Szíjgyártó János gyöngyösi

[Lapalji össz.:] *Latus facit*

24

	{ Nagy Gergely sólymosi
	{ Berény István gyöngyösi
	{ Hollósi István gyöngyösi
	{ Komáromi András gyöngyösi
Gyöngyösiek	{ Pápai Lőrincz Dunán túl való
	{ Kálmán Sámuel gyöngyösi
	{ Kis János gyöngyösi
	{ Balajti János gyöngyösi
	{ Kún András adácsi
	{ Kővári András gyöngyösi
Tarjáni és Halászi N. 2	{ Kozári György gyöngyösi
	{ Lakatos András solymosi
Patai N. 2.	{ Borbély György gyöngyösi
	{ Sipos Miska fügedi
Fancsali No. 2	{ Szalai István fancsali
	{ Fodor László somoriai

Sári és Csáni	N. 3	{ Sári János sári Palotai Nagy István sári Zörög István gyöngyösi
Pászthi	N. 1	Petko Ádám pászti

[Részössz.:] *Latus facit* N. 20

Summája ezen első járásnak

Obveniált sódos N. 49

Számláltatik *effectivē* N. 44**Az második járásban**

		sóldosok neve és lakása
Poroszlai	N. 2	{ Német János poroszlai Szűcs Gyurka poroszlai
Füredi	N. 1	Füredi Veres Marczi ¹⁴ füredi
Szőllősi	N. 1	Szőllősi István szőllősi
Szent Imrei	N. 1	
Sarudi	N. 3	{ Balog András fügedi Czeglédi András czeglédi Dósa Gáspár sarudi
Tisza Nánai	N. 2	{ Patkós Istók nánai Pesztránszki Szűcs Mihály nánai
Kiskőrei, Súlyi	N. 3	{ Musikás István átáni Farkas István tiszta nánai Fekete Gyurka sarudi
Dersi, Burai	N. 2	
Péli, Fegyverneki	1	Osváld Pál péli

Summája ezen második járásnak

Obveniált sódos N. 16

Vagyon *effectivē* No. 11¹⁵

¹⁴ Következik egy megkezdett településnév kihúzza: Kun.

¹⁵ Helyesen: 13!

Az harmadik járásban

		sóldosok neve és lakása
Ataniak	N. 7 ¹⁶	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Fekete György} \\ \text{Feir István} \\ \text{Szabó Mihály} \\ \text{Tót Mátyás} \\ \text{Bartok Gergely} \\ \text{Kalmár András} \\ \text{Vincze György} \end{array} \right\}$ Atániak
Farnosi, Tarcsai	N. 9	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Kovács János atáni} \\ \text{Kecskeméti János} \\ \text{Debreczeni Sámuel} \\ \text{Nagy János} \\ \text{Német Mátyás} \\ \text{Zai Mihály} \end{array} \right\}$
Bessenyei	N. 5	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Pap János bessenyei} \\ \text{Bíró István bessenyei} \\ \text{Verebéli Gergely bessenyei} \\ \text{Kos Gergely bessenyei} \\ \text{Bakos András} \end{array} \right\}$
Dormándi, Fügedi	N. 1	
Maklári, Tárkáni	N. 1	
Ivánkai, Detki	N. 1	Arvai Mihály gyöngyösi
Boczonádi, Karácsondi	N. 2	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Nagy István boczonádi} \\ \text{Karácsondi Kis János} \end{array} \right\}$
<hr/>		
[Lapalji össz.:] Latus facit	N. 21	
Verpeléti	N. 1	Molnár János recski
Szaránki, Hevesi	N. $\frac{1}{2}$	Simon János szaránki
Curialis helyek		
Vécs	N. 2 $\frac{1}{2}$	
Füged	N. 7	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Tősmagi Bernárd fügedi} \\ \text{Salga György bodi} \\ \text{Lénárd István fügedi} \\ \text{Csatornádi Mátyás szűcsi} \\ \text{Tarcsai Mátyás tarcsai} \\ \text{Horvát Mihály gyöngyösi} \end{array} \right\}$

¹⁶ 6-ról javítva, mert Vincze György nevét utólag írták be.

Boczonád, ¹⁷ Szajol	N. 5	<div><div>Nagy Bálint atáni Nagy Gergely Dunán túl való Gyetvai Pál abani Földvári János boczonádi</div></div>
Atány	N. 13 $\frac{1}{2}$	<div><div><div>Tót György Bójtár János Czizmadia István Tót Pál Ratkai István Katona András Szabó Mihály Szabó Pál Kis János Kis István Sebők István Pusztai István Kis Marczli</div><div>}</div><div>Atániak</div></div></div>

[Lapalji össz.:] Latus *facit* N. 25

Halmi N. 2 $\frac{1}{2}$

Ludas N. 2 { Kovács Mihály ludasi
Katona György ludasi

Bod N. 3 { Győri Ferencz bodi
Kovács Márton bodi
Kamós István bodi

Farnos N. 1 Olasz András

[Részösszesítés:] Latus N. 6

Summája ezen harmadik járásnak

Obveniált sóldos No. 64

Vagyon effectivē No. 52

Az negyedik járásban

sóldosok neve és lakása

Recski N. 1 Borbás György recski

Bocsi N. 2 { Szabó György bocsi
Ficzere Pál bocsi

Erdőkövesdi N. 1 Illés János kövesdi

Leleszi, Szent Domonkosi N. 2 { Oláh János leleszi
Barta Pál mikófalvi

¹⁷ Boczonád és alább Átány valószínűleg azért szerepel kétszer, mert előbb az ott élő birtokos nemesekre jutó, majd a falu kurialistáira kivetett zsoldosokat vették számba.

Mikófalvi	N. 1	Hegy János mikófalvi
Szent Eörsébet, Pétervására	N. 5	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <div style="font-size: 3em; vertical-align: middle; margin-right: 5px;">{</div> <div> Utasi Péter <i>szent</i> örsébeti Gőből György leleszi Pap Márton leleszi Jó István péter vásári Molnár Istók recski </div> </div>

[Lapalji összesítés:] *Latus facit* N. 12

Curialis helyek

Dorogháza N. 2

Csehi N. 1

Mikófalva, Istenmezeje	N. 2	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> <div style="font-size: 3em; vertical-align: middle; margin-right: 5px;">{</div> <div> Tóth János istenmezei Német Mátyás istenmezei </div> </div>
------------------------------	------	---

[Részössz.:] *Latus facit* N. 2

Summája ezen negyedik járásnak

Obveniált sóldos N. 17

Számláltatik N. 14

Extractus

1° Külső possessionatus urakra obveniált sóldos.....	N° 22.
2° Ugyan az külső s hadakban lévő urakra.....	N° 36.
3° Az ben lakos és hadakban lévő.....	N° 40.
4° Az ithon lévő ben lakosokra.....	N° 146.

Summa N. 244.

Superállya az három companiát, 80 személlyel computálván N° 4. Considerálván mindazáltal az közönséges költségeket, a' szegény nemességnek is az parasztsággal együtt el pusztulását, qártély tartását, szekerezését, az hadakban lévőken kívül, nagy extremitás és fogyatkozás nélkül az két sereget is lehetetlen olly drága sóldal ki fizetni: mivel legalább hét és hét Rhenes forintnál alább egy hóra lehetetlen sóldost kaphatni és statuálni.

Signatum per Gregorium Berény,
 juratum praelibatorum inclytorum
 comitatuum unitorum notarium.

Az 1704. évi gyöngyösi béketárgyalásokról

Misóczki Lajos

1703 májusában a lengyelországi Brezán/Brezna várában II. Rákóczi Ferenc és a felkelt bujdosókat képviselő Esze Tamás megegyezett azzal a céllal, hogy Magyarország állami önállóságaért Habsburgellenes támadást indítanak. Május 6-án a brezáni kiáltvánnyal és a *Cum Deo pro Patria et Libertate* jelszóval Rákóczi fegyverbe hívta a nemeseket és nemtelenekeket, világi és egyházi embereket. Ez a jelmondat került a zászlókra, amely kifejezte, hogy a keresztény Európával szövetkezve akar az országos és társadalmi szabadságért harcolni.¹ A zászlók átadása nem volt az azonnali felkelés jele. A támadás időpontja még függőben maradt. Azonban az itthoni események cselekvésre készítettek. Híre jött, hogy gr. Nigrelli, Ottavionak, a felső-magyarországi főkapitánynak parancsára a vármegyék a hegyekben szervezkedők lerohanására készülnek.

Erre a Lengyelországból visszatért Esze Tamás a szabadságzászlókat a felkelők kezébe adta, akik május 21-én Tarpa, Vári és 22-én Beregszász piacán kibontották. Ezzel elindult a tiszaháti felkelés. Azonban Károlyi Sándor császári és vármegyei csapatokkal június 7-én Dolhánál szétkergette a kevés számú felkelőket. Rákóczi a vereség hallatán azonnal döntött. Magyarországra jön, és az események további irányítását kezébe veszi. Rákóczi döntése úgy kapcsolta össze a főúri-nemesi szervezkedést és a tiszaháti jobbhátság felkelését, hogy az magába foglalta a leendő új magyar állam programját.² Miközben sebtében szervezett seregével július 14-én sikerrel küzdött a császáriakkal Tiszabecsnél, Északkelet-Magyarországon általános felkelés indult. Rákóczi előtt kaput nyitott Ecsed, Kálló és Debrecen. A kibontakozott és a tiszántúli hadjáratokkal megalapozott sikereket folytatva Heves és Külső-Szolnok vármegye déli erőssége, Szolnok szeptember 21-én Rákóczihoz került, majd Felső-Magyarországon Szendrő, Krasznahorka, Rimaszombat,

¹ R. Várkonyi Ágnes 1989, 173. Hivatkozik Századok, 1954. 315. Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Spangár András 1734, 69. Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 114. Hadtörténelmi Közlemények, 2003. szept.—dec., 776—805.: Gebei Sándor: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701—1703. 792.

² R. Várkonyi Ágnes 1989, 175. Rákóczi Ferenc 1985, 57. Asztalos Miklós 2000, 131. ifj. Barta János 2000, 19. Sára János 2001, 329.

Ajnácskő, Fülek, Losonc, Korpona, Selmezbánya, Léva, valamint Szécsény, Hatvan, Garam-szentbenedek, Kékkő és Gács is. A vetési pátenssel, amelynek egyik, augusztus 29-én keltezett példányát Heves vármegyéhez küldte, Rákóczi szétozlatta a nemeseknek és vármegyéknek a seregébe állt jobbágyok iránti bizalmatlanságát, amely a társadalmi érdekegység kialakítását szolgálta:³ „Mi Fejedelem, Felső Vadászi Rákóczy Ferenc... Adjuk tudomására mindenkinek ezen megnyomorodott hazánkban, s nevezet szerint Heves vármegyében lakozó egyházi s világi, úri s nemesi és fegyver viselő vagy fegyverviselhető, egyszóval minden rendű embereknek, ... hogy valaki nemesi szabadságunk ily törvénytelen és számlálhatatlan sérődését, az idegen német nemzetnek zaklatásait s kegyetlen rongálásait... magyar igaz véreből érti (érzi), szabadságát szereti, szabadulását óhajtja — három napok alatt ezen patensünknek publicitásától fogva, táborunkban bejelentse magát... Ezen patensünket pedig városi és falusi bírák helyből helybe sietséggel küldjék, minden helyben bemutatván mind uraknak, mind szegényeknek...”⁴

A pátensben foglaltak nyilvánosságra jutottak Gyöngyösön is; A ferenccsek, biztonságuk érdekében, az esetleges rajtaütést elkerülendő, Rákóczi szatmári táborába siettek védelemért. A fejedelem szeptember 3-án ki is állította az oltalomlevelet: „...Gyöngyösi Klostromban levő Patereinknek es hiveinknek (védelmében)... Személyek szerint parancsoljuk, se személyekben haborgatni, ... sokkal inkább Templom, s kerétésen belül Templomokban (rendházban) s Skolákban kárt tenni, s fel verni... meg ne próbálják...”⁵ Bizonyára egyikük sem gondolt akkor arra, hogy néhány hónap múltán vendéglátásukkal fogják megköszönni ezt a védő, oltalmazó levelet. 1704 elején már a dunántúli térség is Rákóczit uralta.

A még 1701-ben kezdődött spanyol örökösödési háború 1703 második felétől Habsburg vereségekkel folyt. Sorra kísérté a hadiszerencse a franciákat, bajorokat (és a magyar felkelőket). E katonai sikereket 1703/1704 telén egyéb kedvező külpolitikai események követték: XIV. Lajos francia király pénzsegélye gazdasági téren — a lehetséges francia és bajor közvetlen katonai támogatás vagy együttműködés pedig európai, nemzetközi szinten szerzett tekintélyt Rákóczinak. Ez a tekintély olyan jelentősre nőtt az eu-

³ R. Várkonyi Ágnes 1989, 180. Szakály Ferenc 1990, 300. Ifj. Barta János 2000, 19. Zachar József 2003, 193.

⁴ A vetési pátens Heves és Külső-Szolnok vármegyéhez címzett eredeti szövege HML IV-1/a/12. Heves és (Külső-)Solnok Vármegye Nemesi Közgyűlésének (Congregatio Inclytorum) iratai, 1703. okt. 14-i bejegyzés, 2—4. Elsőként közölte Leskó József 1907, 361—362.

⁵ Karácsonyi János 1922, 512. Hivatkozik GYFL, Protocollum, 1703. I. 13. Bachó László, Dezséri 1938, 9—10.

rópai politikai életben, hogy amidőn a lengyel országgyűlés 1704. január 24-én felfüggesztette II. Ágost királyi hatalmát, a három közül (Sobieski, Jan — XII. Károly — II. Rákóczi Ferenc) ő volt az egyik királyjelölt. Rákóczi mellett szólt Radziejowski bíboros és Lubomirski marsall, mindkettő befolyásos lengyel politikus, tekintélyes közéleti személy, továbbá kiterjedt táboruk. Rákóczi nem fogadta el a megtisztelő lehetőséget: „Minthogy a háborút enhazám szabadságáért kezdtém... (ezért) sem célszerűnek, sem becsületemmel megegyezőnek nem tartottam idegen ország koronájáért és enhasznomért hazám ügyét cserben hagyni s elhagyni hazámat...”⁶

Rákóczi elérkezettnek látta az időt arra, hogy a felkelést indokolja, és azt nyilvánosság elé tárja. 1704 januárjában előbb latinul írt, *Recrudescunt diutina inclytae gentis Hungariae vulnera...* kezdetű, aztán februárban magyarul, németül, franciául és hollandul is közzétett kiáltványával a világ népei elé tárta háborújának okait és céljait.⁷ Indokolásul felsorolta a Habsburgoktól elszenvedett sérelmeket, amelyek a nemzetet a fegyveres tettekre készítették.⁸

„Nyilvánvaló legyen — hangzott végső kicsengése — ... a keresztény világ előtt a magyar nemzetnek igazi fegyvere... Mi édes hazánknak az ausztriai járom alól való kiszabadítására... életünket, javainkat, s utolsó csepp vérünket is önként fölszenteljük. És hogy e fegyverfogásunkban nincs semmi negédségünk (gőgös szándékunk), nyerekedésünk s magános dicsőségünk, az Isten előtt, a szent angyalok előtt józan jó lelkiismerettel... nyilvánvalóvá tesszük.”⁹

1703 őszén, telén az ország akkori 72 vármegyéjéből már csak tíz maradt meg a király hűségében.¹⁰

Béketárgyalások Gyöngyösön

Az első tárgyalás 1704 márciusában

1704. január 2-án I. Lipót megbízta Széchényi Pál kalocsai érseket, hogy a béke lehetőségéről tárgyaljon gr. Bercsényi Miklóssal és br. Károlyi Sándorral. Széchényi Bercsényivel és Károlyival Lébényszentmiklóson majd

⁶ Asztalos Miklós 2000, 154.

⁷ Acsády Ignác 1898, 572. R. Várkonyi Ágnes 1989, 184. „Megújulnak a dicsőséges magyar nemzetnek régi sebei...” Heckenast Gusztáv 1953, 165.

⁸ Sára János 2001, 330.

⁹ Asztalos Miklós 2000, 156. A *Recrudescunt* Munkácson, 1703. Szent Iván hava (június) 7-i antedatálással keltezett. A valóság az, hogy 1704 február elején a nagyszombati nyomda jelentette meg.

¹⁰ Márki Sándor 1907, 118.

Ruszton tárgyalt is, de ők minden elől kitértek, hiszen Rákóczi beleegyezése híján semmit nem vállalhattak. Az, hogy Bécs tárgyalni óhajtott Rákóczival, azt mutatta, hogy „mozgalmának komolyságában most már kezdtek hinni; ... a felkelés nem az a jelentéktelen parasztlázadás, aminek kezdetben látszott”.¹¹ A velencei követ azt jelentette hazulra, „hogyan Bécsben a rettenetes általános”.¹² Rákóczi a puhatolózó megbeszélésről ezt jegyezte meg: „Bercsényi gróf Ruszt városában meghallgatta a kalocsai érsek ajánlatait, és azt tanácsolta e főpapnak, hogy kérjen útleveleket, és keressen föl engem a békére vonatkozó ügyek megtárgyalására. Ezt meg is adtam neki, és Gyöngyös városát jelöltem ki az értekezlet helyéül.”¹³ Rákóczi hozzáállása az indítandó békeértekezlet ügyéhez arra mutatott, hogy „nem a harc kedvéért fogott fegyvert, hanem az ország szabadságáért, s ezért a tárgyalások elől nem zárkózott el”.¹⁴ „Nem kívánta a harcért való harcot.”¹⁵ Nyitott maradt, kik legyenek jelen a béketárgyaláson. A fejedelem állásfoglalását közölte is Bercsényi, feltétlenül meg kell hívni több európai ország követét is. Bécsben a követek helyett József királyra számítottak. Ezért Széchényi a tárgyalás sikere érdekében, az uralkodó tudtával azt javasolta, kérjék a magyarok Józsefet, az ifjabb királyt, közvetítsen apja, I. Lipót és Rákóczi között.¹⁶ Ezzel viszont a nyugati tengeri hatalmak békegaranciáját hagyta figyelmen kívül, pedig ahhoz Rákóczi legfőképpen ragaszkodott. Rákóczi ezzel kapcsolatban a Széchényihez írt, február 5-i válaszában rámutatott, hogyan is lehetne jó békét teremteni, hiszen a napokban az uralkodó még a törököt is rá akarta venni, támadja meg a felkelőket. A többiek között ezért is szükséges a nyugati államok követeinek jelenléte a béketárgyaláson, valamint azoknak az államoknak a békegaranciája. I. Lipót végül is meghátrált, ezért aztán a tárgyalásokból József ki is maradt.

Hely- és időkielölés

Rákóczi lehet, hogy eleinte Egerre gondolhatott a helyszín kiválasztásakor, bár fentebb láthattuk, már az év elején Gyöngyöst javasolta. Hiszen Eger nemcsak mint róm. kat. püspöki központ és a kettős, Heves és Külső-Szolnok vármegye székhelye volt, és kapott méltó figyelmet már a szabadságharc első évében, hanem a vára is fontos szerepet játszott. Ezért a megszerzése kiemelt feladatot jelentett. A viszonylag gyenge ellenállást

¹¹ Balla Antal 1943, 130—131. Székér J. Aloysius 1808, 301.

¹² Asztalos Miklós 2000, 150.

¹³ Rákóczi Ferenc 1985, 120.

¹⁴ Balla Antal 1934, 99.

¹⁵ Forgács Ferenc 1929, 23.

¹⁶ Acsády Ignác 1898, 572.

megtörve 1703. október 31-én gr. Bercsényi Miklós el is foglalta a várost. A püspök főispán, Telekessy István látva, hogy nem a katolikusok megtörése a cél, hűséget esküdött Rákóczinak.¹⁷ A kurucok körülzárták a várat, de sikeres ostroma helyett — indokolatlanul — november 9-én felgyújtották a várost. Végül is a várostromot 1704. március 9-én Rákóczi irányításával indították meg. Ilyen körülmények folytán szó sem lehetett a tárgyalás színhelyeként Egerről. Rákóczi még január elején Miskolcon vette kézhez gr. Bercsényi levelét, amelyben őt a kalocsai érsek, Széchényi az egyezkedési szándékáról értesítette, és kérte a tanácskozás helyének megjelölésére.¹⁸

A fentebb már említett *Recrudescunt* kezdetű kiáltvány első példányát gr. Bercsényi március 9-én, Semptén átadta Hamel-Bruyninx, Jacob Jannak, a bécsi holland követnek. Anglia és Hollandia, a spanyol örökösödési háborúban a Habsburgok két szövetségese, nagyon figyelte a magyar—osztrák fegyveres eseményeket. Ugyanis a magyar felkelés tekintélyes német erőt fogott vissza, ezért a két kormány felajánlotta Bécsnek a közvetítést (mediációt).¹⁹ A holland követ szerint a lakosság is nagyon várta a békét: „...Idejövet (= Magyarországra) és visszatérve (= Bécsbe)... igen erős békevágyat tapasztaltam a városokban és falvakban, amelyeken áthaladtam... Áldásukat adták, és jókívánságaikat fejezték ki a tárgyalások sikeréért. Fehér zászlókat tűztek ki...”²⁰ A manifestum nagyon megragadta Bruyninxnak, majd Stepney, Georgenak, a bécsi angol követnek a figyelmét, sőt együttérzésüket is elnyerte. (Sajnos a tárgyalás eredményét ez nem befolyásolta.) Bruyninx különben arról tájékoztatta Bécset, hogy a magyarok szabad nemzetként akarnak a béketárgyaláson részt venni, és biztosítékot követelnek a kötendő megegyezés megtartására. Ugyanis annyiszor megcsalattak, hogy garanciák nélkül nem bízhatnak az osztrák ház ígéretében.²¹ Rákóczi ragaszkodott a leendő béke angol és holland garanciájához.²²

A gyöngyösi születésű főpapnak, Széchényinek a közvetítési szándékát Rákóczi bizalommal fogadta. „Az érseket veleszületett igaz magyar lelke indította a közvetítés útjára, s a magyar vér sugallja neki, hogy ott a legalkalmasabb idő a közbékességgel egyszersmind az ősi szabadság visszahe-

¹⁷ Szederkényi Nándor 1893, 90. Gorové László, Gattáji 1828/1876 221. Hivatkozik Katona István:

Historia critica regum Hungariae... 36. kötet, 520. (1—42. Buda, Vác, Kalocsa, 1778—1818)

¹⁸ Szederkényi Nándor 1893, 93. Az egri eseményekhez Nagy József 1978, 184—187.

¹⁹ Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 158.

²⁰ Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 159.

²¹ Asztalos Miklós 2000, 156—157.

²² Windisch, Karl Gottlieb 1784, 471. Spányik, Glicer 1820, 507.

lyezésére.”²³ Sokan ismerték magyar nemzetének szeretetét, ugyanakkor az uralkodó iránti hűségét. Másfélszáz év múltán egyik életrajzírója ekképp méltatta: „A nagy férfiak közül némelyek... inkább hasonlítanak a meteorhoz, amely anélkül, hogy tudnók, honnan jött — hirtelen támad (megjelenik), és befutván égi pályáját,... akkor legfényesebb. Széchényi Pál (ezekhez) tartozott...”²⁴ Rákóczi a tárgyalások színhelyéül végképp Gyöngyöst választotta. „Gyöngyös városát jelöltem ki az értekezlet helyéül” — emlékezett rá a részletes Memoárban.²⁵ Bizonyára a Gyöngyös iránti személyes vonzalma is közrejátszott ebben. Rákóczi a város egyik földesura volt. A ferences kolostor szerzetesei tisztelettel őrizték édesapjának, I. Rákóczi Ferencnek emlékét. Ugyanis a könyvtáruk féltett gyűjteményébe zárták a fejedelem temetésén tartott gyászbeszédék összefoglaló kötetét. (Ez a mai napig megvan.) Az itteni Szent Ferenc rendiek között élt P. Bárkányi János, aki nemcsak legfőbb lelki támasza volt a munkácsi vár ostromakor édesanyjának, Zrínyi Ilonának, hanem a gyermek Rákóczi Ferencet nevelte, és tanította is. 1694-ben és 1700-ban feleségével járt Rákóczi Gyöngyösön. Utóbb útutazóban Sárospatakra karácsonykor mindketten itt időztek. „Pár napig... Gyöngyösre, a magam városába mentünk, és... ott töltöttük a karácsonyt” — emlékezett vissza Rákóczi.²⁶ Most bizonyára nemcsak a béketárgyalásra készült, hanem a szívéhez közeli gyöngyösiakkal és az éppen ott tartózkodó Bárkányi páterrel való találkozáshoz is.²⁷

Emlékiratában ekképpen idézte meg a várakozással teli, tárgyaláshoz vezető útját: „Március végén elhagytam (Eger) ostromát, és csupán testőreim kíséretében Gyöngyösre mentem az érsekkel tárgyalni. Elrendeltem Bercsényinek és a felső-magyarországi megyék főembereinek, hogy ők is oda-
jőjenek. Bercsényi gróf gyakran dicsérte nekem e főpap (Szécsényi) szép tulajdonságait, és említette, mennyire szereti a haza szabadságát. Ugyanezért még bebörtönöztetésem előtt gyanús volt a bécsi udvar szemében. Lipót császár csupán azért küldte őt a háború alkalmából hozzám, hogy a

²³ Századok, 1882. ápr. 15, 280. Lánczy Gyula: Széchényi Pál kalocsai érsek s a magyar nemzeti politika. Hivatkozik Miller, J. Ferdinánd: Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e comitibus Széchényi, I—II. Pest, 1807. Levél II. Rákóczi Ferenchez: „...Videtur autem mihi dictare id ipse sanguis Hungarus, esse nunc tempus acceptabile, et restituendae avitae Libertatis, cum universal tranquillitate, occussionem longe praestantissimam...” 71—72.

²⁴ Pados János 1862, 3.

²⁵ Rákóczi Ferenc 1985, 120—121.

²⁶ II. Rákóczi Ferenc 1942, 19. és Új Ember 1976. ápr. 18., 4. Szántó Konrád: Rákóczi hűsvétja Gyöngyösön

²⁷ Molnár József 1969, 16. Bárkányi Jánosra vö.: P. König Kelemen 1931, 184—195.

nemzetnek megmutassa, milyen szabadságszerető embert választott, és ezzel is bizonyítsa, milyen őszintén kívánja helyreállítani a szabadságot. Ezért adták a főpap mellé Szirmay István nádori ítélőmestert, fogságom társát és Okolicsányi Pált, a híres ügyvédet, akit ugyancsak azzal vádoltak, hogy összejátszik velünk.”²⁸ (A Széchényi Pál vezette császári küldöttek eredetileg nem akartak egyebet felajánlani, mint fegyvernyugvást és amnesztiát.)²⁹

A meghívottak. A béketárgyalási pontok előterjesztése

Rákóczi tehát a tizennégy felső-magyarországi vármegye nemeseit valamint a katolikus és protestáns rendek küldötteit is meghívta Gyöngyösre. Megjelent az 1704. február 8-án, Miskolcon megalapított *Consilium Aulicum*, azaz az *Udvari Tanács* néhány tagja is.³⁰ Március 17-én a béketárgyalásra összeseregletteket és kíséretüket valószínű Tímár János, a város főbírója üdvözölte, és utána P. Kiss Tamás, a ferences rendház főnöke vezette a templomba.³¹ Akkor a gyöngyösi ferences barátok temploma még eredeti csúcsíves alakjában állt. A török megszállás utáni helyreállítással osztatlan elrendezésű, egyhajós építmény volt. Most, az 1700-ban elindított kolostorbővítést, azaz az építkezést a tárgyalás idejére abbahagyták.³² A templomban a szentmisét Széchényi érsek tartotta, és mondta a Veni Sanctet a béketárgyalás sikeréért.³³ A templomból a fejedelem házába vonultak a tárgyalók. A tanácskozást maga Rákóczi nyitotta meg.³⁴ Megjelent a meghívottak között Ferriol, Michel Louis isztambuli francia követségi titkár, Fierville le Hérissy, Louis francia, két lengyel és néhány nap múlva a török követ is. A tárgyaláshoz közvetlenül nem kapcsolódott, de Rákóczi soron kívül mégis meghallgatta a protestánsok követeléseit, a szabad vallásgyakorlat helyreállításáról illetve megerősítéséről, amelyet a dunavidéki nemesség nevében Fodor László és Retes János terjesztett elő. Rákóczi a követelést úgy vette le a napirendről, hogy emlékeztette őket, azzal majd az országgyűlésen foglalkoznak. Ezután elkezdődött a fegyverszüneti tárgyalás.³⁵

²⁸ Rákóczi Ferenc 1985, 121. Márki Sándor 1907, 326.

²⁹ Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 159.

³⁰ Molnár József 1969, 16.

³¹ Fridrich, Urban R. P. F. 1759, 9.

³² Szabó György Piusz 1921, 256. Új Ember, 1976. ápr. 18., 4. Szántó Konrád: Rákóczi húsvétja Gyöngyösön

³³ Molnár József 1969, 16. Hivatkozik Márki Sándor 1910, 36.

³⁴ R. Várkonyi Ágnes 1989, 185. Bachó László, Dezséri 1938, 26. Ettől eltér Szederkényi Nándor 1893, 93. A tárgyalások vélt színhelyét, a Rákóczi házat 1904 óta emléktábla jelöli.

³⁵ Bachó László, Dezséri 1938, 28.

Széchenyi, Okolicsányi és Szirmay tárgyalási alapul, a császári ígéretnek, felhatalmazásnak megfelelően az ország szabadságának helyreállítását jelölte meg.

Az előterjesztett pontok a következők voltak:

1. „Declarálta vala... ő Felsége, hogy a Magyarokat Országok Törvénye szerint, Religiójok szabadságában kívánnya oltalmazni.

2. Azoknak, kik ellene partótt ütöttek, grátiát nyújt, és őket Jószágaikban és tiszteikben viszont helyhezseti, az egész Országban minden Jobbagyok igasságait, a Boszniai és a Sopronyi Anno 1681. és 1687. folytatott Articulus szerint fölszabadítani.

3. Hogy minden panaszok Caessáltassanak (figyeltessenek); mihelyest az Ország megtsillapodnék, azonnal Dieta tartattattnék; az sónak ára megöltsósodnék és a Contributio (közadó) avagy Portio (hadiadó vagy illeték) füstben menne.

4. El végeztetett, hogy a Magyar Országi Borok a szomszéd és Morvántúl lévő Országokban is szabadon vitettetnének, hogy penig ezenn egygyezés annál alkalmatossabban effectuáltatnék (végrehajtatnék), Armistitium (fegyverszünet) publicáltatott (közzététetett).³⁶

Rákóczi az általános és hangzatos császári célmegfogalmazást foghatóvá tette, és úgy tárta elő. A legégetőbbnek tartott orvosolandó sérelmeket 25 pontban foglalta össze a nemzet kívánságaként (*gyöngyösi 25 pont*):³⁷

1. A megegyezés feltételeinek betartásáért Anglia, Hollandia, Svéd- és Lengyelország vállaljanak kezességet.

2. A király még a tárgyalások megkezdése előtt hívja vissza Heistert és Rabutint.

3. Az uralkodó gyakran tartózkodjék Magyarországon.

4. Tartsa tiszteletben a szabadságjogokat, különösen a szabad választás jogát és András király törvényeit.³⁸

5. Minden harmadik évben hívja össze az országgyűlést.

6. A közügyek megtárgyalásába vonja be a magyarokat.

7. Az idegen katonaság az országot hagyja el.

8. A nádor és a bíróságok hatáskörét állítsa vissza.

9. Katolikus egyházi javadalmakat idegeneknek ne adományozzon.

10. A vallásszabadságot biztosító törvényeket hajtsa végre.

11. A szabad királyi városok kapják vissza törvényhatósági jogaikat.

³⁶ M. Kovács János 1742, 53.

³⁷ Bachó László, Dezséri 1938, 29—30.

³⁸ Az utóbbi utalás II. András 1222. évi aranybullájának 31. pontjára vonatkozott. Ez a fegyveres ellenállás joga volt arra az esetre, ha a király az ígéretét a bullában foglaltak valamelyikére nem tartja meg. Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen 1899, 143—145.

12. A magyar kincstár ne függjön az udvartól.
13. A sóval és élelmi cikkekkel való kereskedés legyen szabad.
14. Magyarországon csak magyarok viselhessenek tisztséget.
15. Az országgyűlésen megszavazottakon kívül más adót ne szabadjon szedni.
16. A törököktől visszahódított országrészeket vissza kell csatolni.
17. A töröktől visszahódítás címén elvett birtokokat adják vissza előbbi gazdáiknak.
18. Minden, a magyar törvények értelmében jogtalanul működő törvényszék és bizottság azonnal szüntesse be működését.
19. A király semmisítse meg az idegen bíróságoknak Rákóczi Ferenc ellen törvénytelenül hozott ítéleteit.
20. Az idegenek által az országban törvénytelenül szerzett birtokokat vissza kell adni.
21. A bécsi magyar kancelláriát a király tisztítsa meg a magyar törvényeket nem értő idegenektől, és szervezze újra.
22. Adjá vissza a jászok, kunok és más népek elkobzott jogait.
23. Szerezze vissza az idegen kézre került koronajavakat.
24. A jezsuiták távozzanak az országból.
25. A király bízza meg Rákóczi Ferencet és Széchényi Pál érseket, keressenek módot, miként lehetne Erdély szabadságát biztosítani és megakadályozni, hogy Törökországhoz csatlakozzék.”³⁹

A tárgyalás menete

Jogos volt a 25 pontnak, mint tárgyalási alapnak az előterjesztése. Ugyanis I. Lipót megbízottainak hangzatos előterjesztéseiben Rákóczi meglátta a csapdákat. Emlékirataiban ekképpen szólt róluk: „Meg akarták ismerni a nagy mozgalom okát és kegyelmet, jóakaratot, őszinteséget és a szabadság túlságosan is általánosságban mozgó helyreállítását ígérték. Válaszomban szemükre hánytam a sok királyi szöszegést, csalárd szerződést, becsapást és törvénytisértést, és különleges elhatározásokat kértem a nevemben közrebocsátott kiáltványban előadott sérelmek orvoslására.”⁴⁰

A bécsi udvar ígéreteiről, szöszegéseiről országszerte tudott a lakosság. Tapasztalatát az egyik ismeretlen, egykorú verselő ekképpen fűzte rímekbe:

³⁹ Tételes felsorolása közel azonos szóhasználattal: Márki Sándor 1907, 326–327., Márki Sándor 1910, 36., Bachó László, Dezséri 1938, 29., Sereg József 2001, 59.

⁴⁰ Rákóczi Ferenc 1985, 122.

„Ne higgy magyar a németnek,
 Akármivel hitegetnek;
 Mert ha ád is nagy levelet,
 Mint a kerek köpönyeged,
 S pecsétet üt olyat rája,
 Mint a holdnak karimája
 Nincsen abban semmi virtus
 Verje meg a Jézus Krisztus!”⁴¹

Éppen a lipóti hitszegés kivédésére állította Rákóczi első helyre a 25 pontos követeléseik közül az említett négy állam kezességét. Noha már az első pontot semmisnek nyilvánította Bécs három küldötte, a további pontok mégis terítékre jutottak.

Második helyre katonapolitikai kérdés került, amelyhez a 7. pontban foglalt kapcsolódott: Az uralkodó azonnal váltsa le Magyarországot és Erdély idegen katonai parancsnokait, és vonja ki az idegen katonaságot. Ezzel Rákóczi hozzáláthatott volna a már kuruc seregre alapozott nemzeti haderő megszervezéséhez.

Az államjogi, kormányzati követeléseket felsoroló pontok között egyrészt az uralkodó hazai tartózkodásának folytonossága (3.), a rendszeresen működő országgyűlés (5.), másrészt az országrészek területi-közigazgatási egyesítése (16.), harmadrészt a magyar főhatóságok és bíróságok jogkörének visszaállítása (8., 18., 21.) szerepelt. Bár a pontok a magyar nemzetállamot körvonalazták, a Habsburg házzal szakításról nem volt szó. Igaz, a szabad (ki nem mondott király) választásra a II. András-féle ellenállási jog emlegetésével is gondolhattak (4.).

Általános nemzeti ügyet szorgalmazott a 11. és 14., kiváltságokat a 22. pont.

A személyi-lelkiismereti vagy vallásszabadsági kérésekkel a 10. és a 24. pont foglalkozott. Az utóbbi felemásan, mert a jezsuiták távozásáról szólt.

Legtöbb pont gazdasági ügyeket sorolt, amely tény a leginkább szorító országos és egyéni érdekeket világította meg. Nemzeti ügy mellett szólt az önálló magyar kincstár igénye (12.), az országgyűlési megajánlással kivetett adó (15.), az idegeneknek juttatott koronajavak visszavétele (23.). Földbirtoküggyel közvetlenül két pont. A jogtalanul kapott földdel a 20. és a töröktől visszaszerzett, de nem a volt tulajdonosainak juttatott birtokkal a 17. pont foglalkozott. Előkerült a szabad kereskedelem ügye is (13.).

A Rákóczi elleni bírósági ítéletek megsemmisítése nemcsak felmentette, hanem törvényesítette volna addigi intézkedéseit (19.).

⁴¹ Beöthy Zsolt 1899, 457—458. Forgács Ferenc 1929, 23—24.

A zárópont reményt villantott Rákóczi és Széchényi kapcsolattartásához a közös érdekű Erdély ügyében, kizárva Erdély csatlakozását Törökországhoz.

Ezek egyike sem volt forradalmi kívánság.⁴² A várt vita, az érdemi tanácskozás mégis elmaradt. Ha akad is valamely elfogadható békepont, értéke kétséges maradt volna. Hiszen Rákóczi mindent arra alapozott, „hogya több külföldi hatalom kezességével biztosított békét”⁴³ érjen el. Viszont éppen ez nem vált valóra. Bécs egyetlen kezest sem fogadott el. Viszont az európai államok nem vitték kezességig Rákóczi, azaz a magyar béke ügyét. „Nem volt nehéz kitalálni, hogy a bécsi udvar idegenkedik az ilyen békétől. Ez az első megbeszélés csak néhány napig tartott” — jegyezte meg Rákóczi az Emlékiratokban.⁴⁴

A tanácskozáson megjelent külföldi követek véleménye megoszlott. A hollandi ügy találta, sokan már Rákóczi királlyá választására gondolnak. Annak ellenére vélekedett így, hogy az értekezleten Rákóczi nem jelentette be a trónigényét. Nyilatkozatában Rákóczi éppen arra utalt, hogy királyt csak szabad választással lehet trónra emelni a kioroszakolt örökös királyság eltörlése után.⁴⁵ Viszont a bécsi angol követ, Stepney, George 1704. április 12-én az angol külügyminiszterhez, Hedgeshez írt jelentésében elfogulatlanul látta az eseményeket, összefüggéseket: „(A) császári udvarnak a kibékülése nem őszinte, és a magyaroknak igazuk van, amikor azt állítják, a fegyvernagyvással Bécsből csak olyan feltételeket kínálnak nekik, amelyek csupán arra valók, hogy őket és nemzetüket kijátsszák... Némely császári miniszter... csak színre alkudozik, titokban azonban gátolja a magyarokkal való kiegyezést... Amíg a bécsi udvar a békéről tárgyal,... addig ugyanez az udvar nem áttall egyszersem a leggyalázatosabb módszerekhez folyamodni, és a felkelők fejének életére tör...”⁴⁶

Az érsek nem érte el még az alapvető, a bécsi sugallatú fegyverszüneti megállapodást sem.⁴⁷ A tárgyalás záró napján, március 27-én még láthatta, hogy miképpen ünneplik Rákóczi 28. születésnapját a megjelent diplomaták, katonák, főurak és közemberek, valamint a gyöngyösiak. Hallhatta a jókívánságokat. Mégsem azokra figyelt, hanem éppen a gyöngyösiak között

⁴² Márki Sándor 1907, 327.

⁴³ Rákóczi Ferenc 1985, 121. Windisch, Karl Gottlieb 1784, 471. Spányik, Glicer 1820, 507.

⁴⁴ Rákóczi Ferenc 1985, 122. Vö.: Nagy Béni 1909, 564—565. Nagy József 1978, 187.

⁴⁵ Márki Sándor 1907, 327.

⁴⁶ Száva István 1971, 138. Márki Sándor 1907, 330. Hivatkozik Stepney említett jelentésére.

⁴⁷ Márki Sándor 1907, 327. Bachó László, Dezséri 1938, 30.

folyó nyílt beszélgetésre, amelyek közül Bécsben a következőket tolmácsolta: „Gyöngyösön a papok és a nemesek egyenesen megmondták Rákóczinak és Bercsényinek, nekik nem kell sem király, sem császár.”⁴⁸ Az I. Lipótnak április 2-án átadott, a gyöngyösi megbeszélésről szóló jelentésében a többek között arra is rámutatott, hogy a parasztlázadásnak vélt magyarországi megmozdulás (amelyet még 1703-ban Bécsben kinevettek) „európai jelentőségű szabadságharccá izmosodott...”⁴⁹

Március 29-én Rákóczi is Széchényi is elkészönt, és Gyöngyösről mindkettő távozott. Rákóczi Egerbe, Széchényi Bécsbe.⁵⁰

Annak ellenére, hogy a gyöngyösi találkozó sikertelenül végződött, irányt mutatott Rákóczi későbbi megbeszéléseihez; „A gyöngyösi értekezlet megadta az alaphangulatot a fejedelem minden további béketárgyalásához”⁵¹, fő cél maradt a nemzet jogos kívánságának megfelelően a szabadság helyreállítása. Végso soron a nemzet kívánsága, azaz Rákóczi 25 pontos követelése a leendő, független, magyar alkotmányos királyság legfontosabb politikai és gazdasági ügyeit, területi egységét és katonai függetlenségét fogalmazta meg. Több pontja az 1848. március 15-i 12 pont „előfogalmazása” volt.⁵²

A második gyöngyösi tárgyalás 1704 augusztusában

A megegyezés lehetőségét sem I. Lipót, sem Rákóczi nem vetette el. A császár időhúzásként a katonai felkészülés, újabb csapások és az európai államok rokonszenvének elnyerése érdekében — Rákóczi a szabadság mielőbbi megszerzése ügyében akart tárgyalni.

Rákóczit már május 18-án utolérte solti táborában I. Lipót újabb békejavaslatával Széchényi Pál érsek. Az érsek ismételt követküldetésével az uralkodó álnokul most azt erősítette, hogy személyével eleve elfogadható alaphangulatot akar teremteni a tárgyaláshoz. Néhány nap alatt kiderült, a békejavaslat tárgyalhatatlan.⁵³

A hadiszerencse váltakozását mutatta a június 13-i kuruc csatavesztés Koroncónál és a július 4-i kuruc győzelem Szentgotthárdnál: Közben Rákóczi június 29-én elindítja bácskai hadjáratát, és útközben július 20-án már Szeged városát hódoltatja.

⁴⁸ Márki Sándor 1907, 329.

⁴⁹ Márki Sándor 1907, 327. Hivatkozik Katona István: *Historia critica regum Hungariae*. . . XXXVI. kötet, 545—547. (1—42. Buda, Vác, Kalocsa, 1778—1818)

⁵⁰ Márki Sándor 1907, 327. Vö.: Sebők László, Ethei 1880, 204—205.

⁵¹ Márki Sándor 1907, 327.

⁵² Sereg József 2001, 60.

⁵³ Péter Katalin—Somogyi Éva 1982, 532.

Július 8-án jelentős esemény következik Rákóczi életében. A gyulafehérvári országgyűlés Erdély fejedelmévé választja.⁵⁴

Sajnos a nyár végén kedvezőtlen hír érkezik a nyugat-európai hadszínterről. Augusztus 13-án az osztrák—angol hadak Höchstädt (Blenheim) mellett megverték a francia—bajor seregeket, Rákóczi fejedelem lehetséges Habsburg-ellenes szövetségeseit.⁵⁵ „Ez az esemény megfosztott még a reményétől is annak, hogy egyesülhessek a bajor választófejedelemmel. Ez a remény volt egyetlen alapja annak, hogy belefogtam a háborúba, amelynek nehézségeit nagyon is előre láttam”⁵⁶ — jegyezte meg a fejedelem. A spanyol örökösödési háború hadszínterén a francia fölényű korszaknak vége lett.⁵⁷ A megváltozott helyzetben az együttműködésre a francia seregekkel Rákóczi reménye szertefoszlott. A nemzetközi erőviszonyok a szabadságharc számára kedvezőtlen fordulathoz jutottak.⁵⁸

A szegedi vár ostromával felhagy, mert nem akarja a temesvári török pasának átadni. Erdélyi fejedelmi hatalma egyelőre névleges. A svéd királynál járt Ráday Pál kedvezőtlen válasszal tért vissza: XII. Károly nem szövetkezik Rákóczival a Habsburg császár és király ellen. A betegségéből éppen felépült Rákóczi „egy félig eredménytelen hadjárat után, három külpolitikai terv megghiúsulásának csalódásával” érkezik meg augusztus 20-án Gyöngyösre.⁵⁹

Június 26-án I. Lipót újból elhatározta, hogy béketárgyaló küldöttséget bíz meg, ismét Széchényi Pál érsek elnökletével. Azt hangoztatta, hogy „ez egyszer hajlandó kegyelmet adni Rákóczi híveinek és orvosolni törvényesnek látszó sérelmeiket... (Ebből) most már az egész világ láthatja, akárhogyan bántották, sértették, nincs forróbb vágya a... mozgalom lecsendesítésénél, a nép megnyugtatójánál »kedvelt« országa nyugalmanak és békéjének helyreállításánál, a törvények erejének visszaszerzésénél, az azoktól eltántorodott lelkek visszatérítésénél.”⁶⁰ „...Parantsolja tehát Leopold... Széchényi Pálnak, ... hogy Rákóczit, beszéljené reá a békességre...”⁶¹

Rákóczi főleg a höchstädti csata hírére még inkább elfogadta az újabb tárgyalás lehetőségét, de azzal az elhatározással, hogy fenntartja az első

⁵⁴ Szádeczky Kardoss Lajos 1993, 307. R. Várkonyi Ágnes 1986, 900—902.

⁵⁵ Windisch, Karl Gottlieb 1734, 473. Spányik, Glicer 1820, 507. Szekfű Gyula 1943, 289.

⁵⁶ Rákóczi Ferenc 1985, 138.

⁵⁷ Heckenast Gusztáv 1984, 350. Acsády Ignác 1898, 574.

⁵⁸ Heckenast Gusztáv 1953, 45. Zachar József 2003, 194.

⁵⁹ Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 156. Sára János 2001, 331.

⁶⁰ Márki Sándor 1907, 353.

⁶¹ Szekér J. Aloysius 1808, 301.

gyöngyösi értekezletre megfogalmazott követeléseit. Bár sejtette, az uralkodó merevebb utasításokkal küldi tárgyalni követeit. „Előre tudta, hogy mint minden győzelem után, a bécsi udvar az eddiginél is jobban fog akadémizkodni” — amint azt az angol politikai körökben is ismerték.⁶²

A második gyöngyösi összejövetelt is várakozás előzte meg annak ellenére, hogy az előre lépésre kevés remény adatott.⁶³ „(Azt) tűztem ki alapelveként, hogy meghallgatok minden békére vonatkozó ajánlatot... Ez a nézetem csak hasznomra vált, javaslatok mindig visszataszító hatást keltettek, mert üres ígéretekkel álltak... Ezenfelül e béketárgyalások és alkudozások a császár szövetségeseit, a mi ügyünk felé hajlították. Ez jó alkalom volt megismertetni őket a nemzet sérelmeivel, megmutatni, hogy nem cselszövésszövből és Franciaország érdekeiért viselünk háborút, mint ahogy azt a bécsi udvar híresztelte” — foglalta össze Rákóczi a második gyöngyösi tanácskozásra vonatkozó fő gondolatait.⁶⁴ 1.) A császári részről az előkészületben részt vett Viza János neszterfejérvári püspök, kalocsai nagyprépost és Okolicsányi Pál, aki még augusztus 5-én Szegeden a fejedelemmel tudatta, az újabb békeértekezleten közbenjáróként ott lesz az angol és a holland bécsi követ is. Ellenben Rákóczi a svéd és a lengyel követ jelenlétét is kikötötte.⁶⁵ 2.) A fejedelem megbízott tárgyalója gr. Bercsényi Miklós, gr. Mikes Miklós (egyben erdélyi küldött is), Jánoky Zsigmond udvari kancellár és Ráday Pál volt.⁶⁶ Bercsényi nagy hévvel arról szólt a szomolányi, augusztus 19-i, Rákóczihoz írt levelében, hogy „...örömet felvertem volna az austriai hadat”, nyomtatéka a tárgyalás sikeréhez, „de az Morva vize (áradása) nem engedi”.⁶⁷

A tanácskozás lefolyása hasonló volt az első találkozóéhoz. Az udvartartási szabályzat értelmében (5. pont) a külföldi követek elé legalább két mérföldnyire hintókat küldött a fejedelem udvarmestere. Onnan a karabélyosok és inasok csoportja szállásra vezette a követeket. A megjelenteket, küldötteket, követeket, főrangú meghívottakat a város nevében az új főbíró, Gaál János vezetésével Almásy György, Viza Pál és Országh Pál tanácsstag — a ferences barátok részéről megint P. Kiss Tamás házfőnök üdvözölte. Templomukban ismét a kalocsai érsek mondta a *Veni Sanctet*.⁶⁸

⁶² Márki Sándor 1907, 353. Hivatkozik Harley angol miniszter 1704. szept. 12-i, Stepany, George követhöz írt levelére. Acsády Ignác 1898, 574.

⁶³ Márki Sándor 1907, 355. Molnár József 1969, 12.

⁶⁴ Rákóczi Ferenc 1985, 138—139.

⁶⁵ Márki Sándor 1907, 354.

⁶⁶ Szederkényi Nándor 1893, 96.

⁶⁷ Bercsényi Miklós 1875, 84.

⁶⁸ Bachó László, Dezséri 1938, 37—38. Molnár József 1969, 12.

A második gyöngyösi béketárgyalást is Rákóczi nyitotta meg augusztus 28-án. Volt, mint gr. Bercsényi Miklós, aki kevésbé bízott a tárgyalás eredményességében. Bercsényi már augusztus 28-án úgy vélte, ha „a békealku nem sikerül, Gyöngyös helyett Ólmoshoz kell mennie, vagyis ólomgolyókkal lövöldözni az ellenségre”.⁶⁹

A fejedelem ismét elővette a márciusi béketárgyalás 25 pontját, kiegészítve a „gyöngyösi resolútióval” („gyöngyösi válasszal”).⁷⁰

Széchenyi érsek azzal vonta magára a figyelmet, hogy a békealkut segítő, három hónapra érvényes fegyverszünet feltételeit tette le a tárgyalóasztalra: Könnyítsen a fejedelem a várak ostromzárán, és engedélyezze a körülzártak ellátását.⁷¹ „Könnyű volt belátni, hogy a bécsi udvar ezt (a fegyverszüneti ajánlatot) nem egyébért kívánja, csak hogy kiegészíthesse azt a lovas sereget, amelyet Heister ide-oda nyargalásaival teljesen tönkretett” — jegyezte meg a fejedelem az Emlékiratokban.⁷² Rákóczi a fegyverszünetet mégis elfogadta, sőt megígérte, ha sikertelenül zajlik le a mostani tanácskozás, újabb béketárgyalásra akár Pozsonyba, akár Nagyszombatba el fogja küldeni követeit.

A fejedelem a 25 pont mellé csekély módosításokat, kiegészítéseket csatolt és a „gyöngyösi resolútiót”. Ezek figyelembe vételével szeptember 2-án beleegyezett az érsek feltételeibe. A további érdemi tárgyalást nem várt lépés megállította. Ezen a második gyöngyösi értekezleten megisméltódott az, ami az elsőt történt.⁷³ Hirtelenében „ekkor valami országgyűlés-féle” helyzet állt elő.⁷⁴ Az történt, hogy az evangélikus Okolicsányi Pál királyi biztosnak az izgatására az északnyugati tizenhárom vármegye protestánsainak követi is megjelentek, ezúttal hívatlanul, és (az 1645. évi linzi béke értelmében) a protestáns templomok azonnali visszaadását követelték Rákóczitól. Fenyegetőztek, ha nem hallgatja meg őket, I. Lipóthoz fordulnak, és szakítanak a szabadságharc ügyével.⁷⁵ „Ezeket... Bécsben koholták” — írta Rákóczi az Emlékiratokban.⁷⁶ Okolicsányi feltehetően, előzőleg titokban még az érsekkel is közölte szándékát. A fejedelem azt válaszolta, mint az el-

⁶⁹ Bercsényi Miklós 1875, 95. Gr. Bercsényi Miklós levele a Fejedelelemhez. Nyitra

⁷⁰ Márki Sándor 1910, 37.

⁷¹ Márki Sándor 107, 354.

⁷² Rákóczi Ferenc 1985, 139.

⁷³ Száva István 1971, 152. Márki Sándor 1907, 355.

⁷⁴ Márki Sándor 1910, 37.

⁷⁵ Heckenast Gusztáv 1953, 46—47. Szekfü Gyula 1943, 297. Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 164. Köpeczi—R. Várkonyi 11 vármegyét említ. Ugyanennyit Sereg József 2001, 61.

⁷⁶ Rákóczi Ferenc 1985, 142.

ső békeértekezlet napirendje előtt, tudniillik, az országgyűlés elé terjeszti az ügyet, ahol a kívánságaik teljesednek.⁷⁷ A fejedelem református udvarnagya, br. Vay Ádám és az evangélikus főudvarmestere, Ottlyk György döbbsen látták a kialakult feszült helyzetet. „Miután így felfedezték azt a csapdát, amelyet a bécsi udvar állított nekem úgyszólván szavam kezei lettek saját hitfelekezetük előtt” — vonta le a tanulságot Rákóczi.⁷⁸ Ekképpen került ki azt a történet, amelyet neki az udvar ezen az értekezleten vetett. Azt, hogy elidegenítse a protestánsokat, az akkori magyarok többségét; saját magára, „a katolikus egyház ellenségére” zúdítsa XI. Kelemen pápa egyházi átkát, és ez elszigetelje XIV. Lajos francia királytól és Miksa Emánuel bajor választó fejedelemtől.⁷⁹

A felekezeti zavarkeltés elhárításával végül is elkezdődött az érdemi békétárgyalás. A fejedelem a tárgyalás idejére fegyverszünetet hirdetett. A fegyverszüneti pontokat még szeptember 2-án elfogadta, aláírta, és elküldte Okolicsányival Bécsbe I. Lipótnak. Az uralkodó az aláírásával megerősítette. Ezután a provokációjával felsült Okolicsányi helyett tárgyalni Szirmay Istvánt küldte Széchényi mellé Gyöngyösre. Bizonyára keményebb egyezkedési pontokkal. Szirmay útközben értesült, a békétárgyalás még szeptember 12-én egyezség nélkül befejeződött.

Szeptember 12-én hadi kíséretével a fejedelem távozott Gyöngyösről. Selmechányán akarta a békétárgyalást folytatni, ezért Széchényi Pál érsek is vele tartott. Az úton Rákóczi kitérővel a vihnyei fürdőbe ment, hogy ott gyógyítsák.⁸⁰ Így aztán Szirmay már nem is Gyöngyösre igyekezett hanem a fejedelem táborába. Valószínű, 20-án, Ipolyságon találkozott is vele.

Bár a második gyöngyösi békétárgyalás is sikertelenül végződött, két mozzanatot méltán hangsúlyozhatunk. Az egyik — szeptember 2-án béke helyett Rákóczi aláírásával legalább fegyverszüneti egyezmény jöhetett létre.⁸¹ A másik — nyílttá vált az, hogy a fejedelem folytatja az értekezletet, és tárgyalás útján a fegyverszünetből a békekötéshez akar eljutni. Elhatározását eleve az október 31-ig szóló fegyvernugvás és a jelzett nap előtt már október 21-én elkezdett, továbbfolytatott selmeci békétárgyalás igazolta.⁸²

II. Rákóczi Ferenc további békétárgyalásainak sorát a két gyöngyösi értekezlet nemcsak elindította, és alapozta, hanem azoknak a tanulságait

⁷⁷ Szederkényi Nándor 1893, 96—97. Márki Sándor 1907, 355.

⁷⁸ Rákóczi Ferenc 1985, 140.

⁷⁹ Márki Sándor 1907, 355—356. és Sereg József 2001, 61.

⁸⁰ Rákóczi Ferenc 1985, 142. és Bachó László, Dezséri 1938, 39.

⁸¹ Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976, 164. Asztalos Miklós 2000, 168.

⁸² Severin, Ioannes 1778, 253. Szekér J. Aloysius 1808, 301. Spányik, Glicer 1820, 507. Acsády Ignác 1898, 576—577.

történelmi jelentőségűvé is avatta. A mátraaljai kis mezővárost pedig ezek a tárgyalások mind a hazai, mind a nemzetközi események sorában emlékezetessé tették.

Jegyzetek

- Acsády Ignác 1898. Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (1657—1711) = Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története, VII. köt. Budapest.
- Asztalos Miklós 2000. II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest, (1934).
- Bachó László, Dezséri 1938. Gyöngyös város Rákóczi idejében. Gyöngyös.
- Balla Antal 1934. II. Rákóczi Ferenc élete = Lukinich Imre szerk.: Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. I. köt. Budapest.
- ifj. Barta János 2000. A tizenkilencedik század története. Magyar Századok, 9. köt. Szekszárd.
- Beöthy Zsolt 1899. A magyar irodalom története. A legújabb időktől Kisfaludy Károly felléptéig. II. kiad. Budapest.
- Bercsényi Miklós 1875. Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1702—1712. I. köt. (1704—1705) = Thaly Kálmán: Archivum Rákócianum, II. Rákóczi Ferenc levéltára IV. Budapest.
- Forgács Ferenc 1929. Gyöngyös története = Erdős Tivadar szerk.: A Gyöngyösi Állami Koháry István Reálgymnázium Értesítője az 1928—29. iskolai évről. Gyöngyös.
- Fridrich, Urban R. P. F. 1759. Historia seu compendiosa descriptio provinciae Hungariae ordinis minorum S.P. Francisci. . . Cassovia.
- Gebei Sándor (2003). II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701—1703. In: Hadtörténelmi Közlemények, 2003/3., 776—802.
- Gorové László, Gattáji 1876. Eger városának története. Eger, (1828).
- Heckenast Gusztáv 1953. A Rákóczi szabadságharc. (1703—1711). Budapest = A magyar nép története. Budapest.
- Heckenast Gusztáv 1984. A szabadság kitörése és felfelé ívelő szakasza = Borus József: Magyarország hadtörténete [1]. Budapest.
- Karácsonyi János 1922. Szt. Ferenc rendjének története. I. köt. Esztergom.
- Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen 1899. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvénycikkek. Budapest.
- M. Kovács János 1742. A Magyar Kronikának röviden lerajzolt sémája. Posony.
- Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes 1976. II. Rákóczi Ferenc. 2., átdolgozott és bővített kiad. Gyoma.

- P. König Kelemen 1931. Hatszázéves ferences élet Szécsényben 1332—1932. Vác.
- Leskó József 1907. Adatok az egri egyházmegye történelméhez, IV. köt. Eger.
- Márki Sándor 1907. II. Rákóczi Ferencz. I. köt. 1676—1707. Budapest.
- Márki Sándor 1910. A gyöngyösi békeértekezletek 1704-ben = Stiller János szerk.: Gyöngyösi Kalendárium 1911. évre. Gyöngyös.
- Molnár József 1969. Emlékképek a Mátra vidékéről. Kézirat. Budapest.
- Nagy Béni 1909. Heves vármegye története = Borovszky Samu szerk.: Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Budapest.
- Nagy József 1978. Eger története. Eger.
- Pados János 1862. Szécsény Pál kalocsai érsek életrajza. Pest.
- Péter Katalin—Somogyi Éva 1982. Magyarország történeti kronológiája. II. köt., 1526—1848. Budapest.
- II. Rákóczi Ferenc 1942. Emlékezései és vallomásai. Ford.: Geréb László. Budapest.
- Rákóczi Ferenc 1985. Emlékiratok. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford.: Vas István. Debrecen (1717).
- Sára János 2001. A Habsburgok és Magyarország. (950—1918). Gyoma.
- Sebők László, Ethei 1880. Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös.
- Sereg József 2001. Vitézek és vezérek a Mátraalján (1000—1849). Budapest.
- Severin, Ioannes 1778. Conspectus historiae Hungaricae. Posoni et Cassovia.
- Spányik, Glicer 1820. Historia Pragmatica Regni Hungariae compendio proposita. Pest.
- Szabó György Piusz 1921. Ferencrendiek a magyar történelemben. Budapest.
- Szádeczky Kardoss Lajos 1993. Szádeczky Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, (1927).
- Szakály Ferenc 1990. Virágkor és hanyatlás. Magyarok Európában. II. köt. Dabas.
- Száva István 1971. A nagyságos fejedelem. Debrecen.
- Szederkényi Nándor 1893. Heves vármegye története, IV. köt. Eger.
- Szekér J. Aloysius 1808. Magyarok eredete... II. köt. 2. kiad. Pest.
- Szekfű Gyula 1943. Magyar történet = Hóman Bálint és Szekfű Gyula szerk.: Magyar történet, IV. köt. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1986. Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei = Makkai László—Szász Zoltán szerk.: Erdély története, II. köt., 1606-tól 1830-ig. Budapest.

- R. Várkonyi Ágnes 1989. R. Várkonyi Ágnes: Szabadságharc az állami önállóságért = Ember Győző—Heckenast Gusztáv főszerk.: Magyarország története 1686—1790. 4/1. köt. Budapest.
- Windisch, Karl Gottlieb 1734 Kurzgesasste Geschichte der Ungern von den altesten, bis auf die issigen zeiten. Pressburg.
- Zachar József 2003. „Egy ezred évi szenvedés”. Martonvásár.

Rövidítések

Ford.	Fordította
főszerk.	főszerkesztő
GYFL	Gyöngyösi Szent Ferenc Rend Levéltára (Gyöngyös, Bp.)
HML	Heves Megyei Levéltár (Eger)
K.	Kiadó
kiad.	kiadása
Kk.	Könyvkiadó
Kny.	Könyvnyomda
köt.	Kötet
Lny.	Lapnyomda
szerk.	szerkesztő
Vö.	Vesd össze

Nagy Péter orosz cár diplomatája II. Rákóczi Ferencnél Egerben (1708)

Gebei Sándor

2002 júniusa óta az egri rác (ortodox) templom falán elhelyezett emléktábla arról tájékoztatja a műemléket felkereső érdeklődőket, hogy Jemeljan Ignatjevics Ukrainev, Nagy Péter orosz cár neves diplomatája 1708. szeptember 10-én, 67 éves korában, rövid betegeskedés után — diplomáciai feladatainak teljesítése közben — Eger városában elhunyt.¹ A cári Oroszország és II. Rákóczi Ferenc fejedelem címerével díszített, sötétszürke gránitlapon olvasható kétnyelvű (magyar, orosz) felirat történelmi háttérének megvilágítását — időben visszafelé haladva — kezdjük a gyász körülményeinek a tisztázásával.

Rákóczi fejedelem egyik levelének néhány sora Ukrainev betegségével, illetve a halálhírével foglalkozik. Eszerint, a cári diplomata forró hideglelést kapott, s a hideglelését (lihoradka) „hol pálinkácskával, hol serbettel, s hideg vízöntéssel”² próbálta mindhiába kúrálni. Szeptember 10-én „éjfélkor Mosqua Czár követte” távozott az élők sorából. A fejedelem egyik titkárnak, Beniczky Gáspár naplójából tudjuk, hogy Rákóczi őszintén bánkódott a követ váratlan halálán, Eger város összes templomában 1708. szeptember 11-én Ukrainev lelki üdvéért szóltak a harangok.³ Temetése „nagy Ceremoniával az Oroszok Templomában” szeptember 13-án ment végbe.⁴ (Az „Oroszok Temploma” kifejezés szinonimájaként Rákóczi levelében a „rác templom” = az itt élő szerbek temploma szerepel.⁵) A végtisztességen az „az

¹ Oroszország Budapesti Nagykövetsége az oroszországi Külügyminisztérium fennállásának 200. évfordulója alkalmából (1802—2002) helyeztette el a szóban forgó emléktáblát Ukrainev egykori temetkezési helyén.

² Archivum Rákóczianum (AR). II. k. Budapest, (Bp.), 1873., 323.

³ Beniczky Gáspár naplója. 1707—1710. In: Rákóczi Tár. (Szerkeszti: Thaly Kálmán) Első kötet. Pest, 1866. 158. (A továbbiakban: Rákóczi Tár)

⁴ Ua. 159.

⁵ AR II. 323. — Egerben ma is áll a szóban forgó pravoszláv templom, alapvetően múzeumként működik. Sajnos, Ukrainev sírját se a templomban, se a templomkertben fellelni nem sikerült, holott Márki Sándor magyar történész három kötetes monográfiájában (Bp., 1907.) még a sír meglétéről tudósít. Valószínű, hogy Andrej Guszkov moszkvai

egész Fejedelmi Udvar” — Rákóczi Ferencsel az élen és a fejedelem udvaránál éppen ott tartózkodó idegen országok képviselői is, így pl. a „Szinyovszki Belzai Palatinus Curírja”, a „Francia Generális” Des Alleurs, részt vettek.⁶

(Megjegyezzük, hogy az orosz történetírásban Ukrainev elhalálozási dátumaként szeptember 12. rögzült, ami a rendelkezésünkre álló források ismeretében nem tartható. Mindenképpen korrigálásra szorul a szeptember 12! Az egykori Poszolszkij prikáz (Külügyi Hivatal) vezetője, Ukrainev szeptember 10. éjjel halt meg.⁷)

A tragikus esemény kapcsán a legelső kérdés, ami megfogalmazódik az emberben: milyen feladattal bízta meg Nagy Péter cár az idős diplomatát, amikor Rákóczi fejedelem felkeresésére utasította? Miért őt, a közel 70 éves főhivatalnokot választotta és küldte I. Péter követül Magyarországra? Miért írta Gavriil Golovkin kancellárhoz intézett levelében: „K Rakociju kovo poszlaty —, a naprimer Ukraincov, jezseli lutcse kovo nyet...”⁸ (Kit is küldhetnék Rákóczihoz — például Ukrainevet, akinél jobb, egyáltalán nincs) Kétség kívül, jobb szakembert nemigen találhatott a cár a lengyel—magyar ügyek képviselőjére 1708 nyarán. Igen, nincs tévedés! Ukrainevet a lengyel—magyar ügyek specialistájaként tartották számon a cári apparátusban. Az 1707—1708-ra vonatkozó lengyel — magyar ügy tulajdonképpen a lengyel — orosz relációkból eredt, pontosabban az 1700-ban kezdődött északi háborúból vette a kezdetét. A Svédország balti-tengeri és baltikumi hegemoniájának megtörésére 1699-ben szerveződött északi koalíció (Oroszország, Rzeczpospolita = Lengyelország—Litvánia, Dánia) XII. Károly gyors és határozott katonai akciói által hamar széthullott, de Oroszország katonai vereségei ellenére sem kapitulált. Márpedig a „keleti állam” kiiktatása nélkül a svéd győzelmek nem érték el stratégiai céljukat. XII. Károly svéd király a lengyel fronton érdekelt Oroszországgal szemben „csak” annyit tudott elérni, hogy a Rzeczpospolitát alkotó Lengyelországban is, Litvániában is, svéd és orosz orientációjú politikai pártok, ráadásul egymással is hadakozó, politikai csoportosulások születtek. Az egykori lengyel—litván

történész ennek a munkának a hatására, vagy esetleg Belokurov Sz. A.: O Poszolszkom prikaze. Moszkva, 1906. nyomán állította tévesen, hogy a híres orosz diplomata sírja még ma is látható az egri „rácz templomnál”. — Guszkov A.: Jemeljan Ukrainev: diplomat i goszudarsztvennij gyejatyel. In: Isztorija (Jezsenyegyelnoje prilozsenyije k gazetye „Pervoje szentjabrja”) Janvar’ 2000. nomer 4. 119. jelzet. (Guszkov: J. Ukrainev)

⁶ Rákóczi Tár I. 158—159.

⁷ Russzkaja genealogija. (Pod redakcijej: Nyikolajeva B. A.) Moszkva, 1999. 181—183., Guszkov: J. Ukrainev. 7.

⁸ Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo. t. VI. (júl’-gyekabr’ 1707). Szpb., 1912. 130.

nagyhatalom két részre szakítása azon alapon ment végbe, hogy a svéd katonai fenyegetés hatására 1704-ben kimondott II. Ágost lengyel király detronizációját a lengyel, litván nemesség jogszerű, törvényes lépésnek ismerte el, vagy sem. Azok az egyházi és világi fő-, köznemesek, királyi városok, akik a detronizációt legitimnek fogadták el, Varsóban arra szövetkeztek — Varsóban konföderációt hívtak életre —, hogy a király nélküli ország számára új királyt válasszanak II. Ágost király helyett. A varsói konföderáltak XII. Károly svéd király kiválasztottját, a nagy-lengyelországi vajdát, Stanisław Leszczyńskit meg is választották uralkodójuknak. I. Stanisław — magyaros formában, I. Szaniszló — svéd bábkirály uralmát természetesen az ország másik fele nem ismerte el és a kis-lengyelországi Sandomierzben alakította meg a II. Ágost védelméért, a törvényes hatalom fenntartásáért, a svédek lengyel területekről történő kiűzéséért küzdő másik konföderációt. Ezt az utóbbit támogatta pénzzel és katonával Oroszország. Lényegét tekintve, itt egy Lengyelországban folyó orosz — svéd háborúról van szó, amelyben mindkét oldalon aktívan bekapcsolódtak a Szaniszló-hívek és az Ágost-hívek.

1706-ban úgy látszott, hogy II. Ágost király sorsa véglegesen megpecsételődött! XII. Károly több mint 10 ezer katonáját II. Ágost „eredeti” országába, Szászországba (Drezda, Lipcse, Wittenberg stb.) parancsolta téli szállásra. Kockázatos vállalkozását ellenállás nélkül végrehajthatta, mert a Szilézián = a Német-római Császárság területén való átvonulást Bécsben, I. József császár nem minősítette *casus belli*-nek. Ugyanakkor II. Ágost lengyel király és szász választófejedelem nemcsak váratlanul érte XII. Károly vakmerő cselekedete, hanem azonnali döntésre is kényszerítette. Vagy kiterjeszti a háborút az eddig megóvott Szászországra is, vagy egy kapitulációval felérő békét köt a svéd királlyal. Az utóbbi megoldást választotta. 1706. szeptember 14./24-én II. Ágost szász meghatalmazottjai és megbízottai — Anton Albrecht von Imhof titkos tanácsos, Georg Ernst Pfingsten titkos referendarius — egy hat hét alatt ratifikálandó békét, valójában egy svéd békediktátumot írtak alá a Lipcse melletti Alt-Ranstädt falucskában.⁹ A megkötött béke III. cikkelyének értelmében II. Ágost a lengyel királyságáról és a litván nagyfejedelemségéről visszavonhatatlanul, örökre lemondott I. Szaniszló javára. Ünnepelesen kinyilvánította, hogy I. Szaniszló a

⁹ OSZK Kézirattára. Fol. Lat. 1174. Friderici Augusti regis Poloniae et ducis Saxoniae instrumentum pacis cum Carolo XII. rege Sveciae et Stanislao I. rege Poloniae.; L. még: Friedens-Tractat, so zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14./24. September 1706 geschlossen worden. — In: Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700—1721. Bearbeitet von J. Kalisch, J. Gierowski. Berlin, 1962. Anhang. 175—183.

Rzeczpospolita jogszerűen megválasztott és megkoronázott királya, nagyfjedelme. Egykori alattvalóit a hűbéri és a szolgálati esküjük alól felmentette, a legitim új uralkodó iránti engedelmességre szólította fel. Egyidejűleg, az általa kötött valamennyi államszerződést érvénytelenítette, sőt, a szejmi és a szenátusi határozatokat is hatályon kívül helyezte.¹⁰

El lehet képzelni, hogy milyen riadalmat keltett Lengyelország szerte az 1706 novemberéig ügyesen titkolt alt-ranstädti béke híre. A II. Ágost és a „Rzeczpospolita megmentéséért” harcoló sandomierzi konföderációban hatalmas zűrzavar támadt. Nem különben a cári udvarban. Oroszországnak elemi érdeke volt a lengyelországi helyzet mielőbbi tisztázása. I. Péter cár — egyszerűen, de nyersen fogalmazva — nem engedhette meg a svéd befolyás lengyelországi expanzióját, hiszen a Balti-tengerparti hódításai (Ingermannland = Izsoria = Néva folyó vidéke Szent-Pétervárral) mind semmivé válhattak volna. A cári diplomácia elodázhatatlan feladata tehát az lett, hogy a I. Szaniszló, XII. Károly által veszélyeztetett sandomierzi konföderációt „életképessé” tegye, vezetőit a svédellenes háború folytatásának meg kellett nyernie. Az új politikai szituációhoz való alkalmazkodás új diplomáciai eszközök bevetését követelte meg orosz részről. Egy olyan ügyes, rafinált, sokat látott és tapasztalt — minden hájjal megkent — diplomatát kellett az orosz érdekek érvényesítésére a helyszínre küldeni, mint amilyen Ukraincev volt.¹¹

1707 májusától nagyon fontos megbízatással tartózkodott Lengyelországban. A cár teljhatalmú „minisztereként” tevékenykedett a Lengyel—Litván Nemesi Köztársaság sandomierzi (= svédellenes) konföderációja mellett. Kinevezési okmányában így szerepel: „büty pri najjasznyejszej Recsi Poszpólitoj minyisztrom na rade Ljubelszkoy” (a fenséges Rzeczpospolita lublini országos gyűlésére miniszternek kinevezve = szó szerint: miniszterként ott lenni).¹²

A lublini szejmnek sorsdöntő kérdésekről kellett határoznia, többek között arról, hogy a lengyel koronát — I. Péter cár kezdeményezésére és teljes támogatását élvezve — felajánlja-e II. Rákóczi Ferencnek? A színpalak mögött, de a nyílt színen is folyó tárgyalásokat a cár megbízásából a havasalföldi vajda szolgálatából az orosz diplomáciai testületbe átlépett „görög pap”, David Corbea kezdte meg.¹³ II. Rákóczi Ferenc kijelölt meghatalma-

¹⁰ Ua. 177—178.

¹¹ Ukraincev J. I. életéről az 5. jelzetben. Guszkov: Jemeljan Ukraincev: diplomat i goszudarsztvennij gyejatyel.

¹² Piszma i bumagi t. VI. 80.

¹³ Corbea David életéről és diplomáciai tevékenységéről: Ráday Pál iratai, 1707—1708. II. k. Bp., 1961. 209., Lásd még: Georgescu-Buzău Gh.: Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea Ceașul. Bc., 1957. Corbea magyarországi

zottja, Nedeczky Sándor — a konföderáció lublini szejmének képviselőivel párhuzamosan — I. Péterrel és Golovkin kancellárral tárgyalt a kölcsönös előnyökkel kecsegtető ajánlatról. A Lublinban, Ungvárott és az állandó mozgásban lévő „cári udvarban” zajló egyeztetések 1707. szeptember 4/15-én a varsói megállapodás aláírásához vezettek.¹⁴ Az okmányt orosz részről Gavrriil Golovkin, Grigorij Dolgorukij, Pjotr Safirov, magyar részről Bercsényi Miklós „namesztnyik v Vengerszkoj zemle, verhovnij Korolesztva” (Felső-Magyar Királyság magyarországi helynöke), Klobusiczky Ferenc „volnij baron de Zetenyi, prezident szovjeta kazjonno v Vengerszkoj zemle” (a magyarországi Gazdasági Tanács elnöke), Bertóti Ferenc „vice-general sztoron korolevsztva Vengerszkovo visnyih” (Felső-Magyar Királyság részeinek vicegenerálisa), Nedeczky Sándor „dvorovoj prefekt knjaginji szvetlejsija” (a fejedelemszony udvari prefektusa), Ráday Pál „szovjetnyik dvorovij, upravitel dvorovoj Szedmigradszkoj kanceljariji” (az erdélyi udvari kancellária igazgatója, udvari tanácsos).

Az aláírt szerződés értelmében a cár által és a lublini szejm által is lengyel királynak felkért Rákóczi már a ratifikációs okmányok kicserélése előtt állandó képviselőt delegált a lengyelországi eseményeket irányító cár mellé. Ez a személy „a tudományokkal és a törvényes, közjogi ügyekkel” foglalkozó és több nyelven beszélő (latin, tót = szláv, német, francia, török) Nedeczky Sándor volt,¹⁵ majd 1708. március 21-én „Lengyel-Országban a Mosqua Czár Udvarához Residensnek eő Felségétől (Rákóczitól — G. S.) expediatott” az erdélyi származású Thalaba Máté.¹⁶ Nedeczky és Ukraincev feltétlenül ismerték egymást, hiszen a hivatalos érintkezéseken túlmutató információkat közölt az 1707. augusztus 11-én elhalálozott Corbea helyébe lépő cári követről Rákóczi rezidense. Ez az Ukraincev külön ember, mint Corbea — írta jelentésében Nedeczky 1708. június 3-án. „Ez a követ syncerus (becsületes, egyenes) ember”, a diplomáciai ceremóniát, etikettet nem

tárgyalásaira vonatkozóan lásd Pjotr Safirov által aláírt követi instrukciót. A dokumentum keltezése: Zsolkva, 1707. április 21/május 2. — Pisma i bumagi, t. V. 591—595. Magyarul közreadta Thomašivskyj István (1875—1930) ukrán történész a Századok 1912. évfolyam 10. füzetében 767—770. oldalakon.

¹⁴ „Dogovor sz Szedmigradszkim knjazem Franciszkom Rakocsi” — Pisma i bumagi, t. VI. 73—80., Az orosz—magyar szövetség oklevele. In: Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Bp., 1913. 473—477., Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Hrsg. Joseph Fiedler. In: Fontes rerum Austriacarum. Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta. IX. Band. Wien, 1855. (Az 1707. december 10/21-i orosz ratifikációs okmány) 308—312.

¹⁵ Nedeczky Gáspár: A Nedeczky család. Bp., 1891. 219., 225.

¹⁶ Rákóczi Tár I. k. 109.

ismeri, „ami a szívéen, az a száján” (quod corde, hoc in ore), „nyílt, őszinte ember” (apertus homo), bizalommal kell lenni iránta. „Született moszkvai” (nativus moscus), csak oroszul és lengyelül beszél.¹⁷

Rákócziak igen későn, csak 1708. augusztus 18-án jelentették először a „Mosqua követ bėjövetelét”.¹⁸ A Rákóczi-hadsereg felderítése igen gyengén láthatta el a feladatát, hiszen Ukrainev ezen a napon már az Eger melletti „Németi nevű faluban” (= Nyemeckoje) szállásolta el magát. A magas rangú vendéghez sietett haladéktalanul Rákóczi kancellárja, Ráday Pál megtudakolni azt, hogy „a Mosqua Czar Fő-Minisztere” privatim vagy publice (magán emberként vagy hivatalos személyként) kíván Egerbe, a fejedelem ideiglenes udvarába (aula) jönni? Másnap, augusztus 19-én reggel kilenc órakor Egerből fényes menet indult az alig egy-két óra járásnyira fekvő faluba. Rákóczi két hintót és főbb embereit küldte a nagyon fontos vendégért. Ráday Pál kancellár és Sibrik Miklós „Vice-Hopmester” (Hofmeister) tekintélyes kísérettel, három karabélyos századdal, kétszáz lovas-gránátossal, a fejedelmi „Nemes Compánia felével” (nemesi ifjak gárdájával) jelent meg Németiben, a cári meghatalmazott előtt. Egerbe ünnepélyesen (sollemniter) történt a bevonulás: a menet élén a karabélyosok és a „Nemes-Compánaibéliek” haladtak, az első hintóban Sibrik Miklós „a Mosqua Czar Secretáriussával”, a másodikban „Ráday Pál Aemilianus Ignatovics Ukrainevi nevű követtel és Mosqua Czar Fő-Ministerivel ült”.¹⁹ Miután szállásukat elfoglalták a vendégek és poggyászaikat elhelyezték a különböző házaknál („Bagáziáját házankint elosztogatván”) egészen estéig szállásukon töltötték az időt. „hanem estve magános Audentiája vala eő Felségénél” (= Rákóczinál)²⁰, vagyis Rákóczi és Ukrainev négy szem közti megbeszélést tartott már a megérkezés napján.

A „rend és pompa szerinti”, tehát a protokoll szabályai szerinti hivatalos fogadásra augusztus 20-án délelőtt került sor. Rákóczi udvari marsallja, Ottlyk György „sok Fő-rendekkel” (szenátorokkal) együtt Ukrainev „Mosqua követet” és két kísérőjét a „Nemes Compánia” és az udvari katonák sorfala között kísérte „az Audentiás-házban eő Felségéhez”. Rákóczi Ferenc, „Erdély fejedelme és vozsgy szojuznovo Vengerszkovo korolevsztva” (a Magyar Királyság konföderációjának dux-a = vezére) — oldalán Ráday Pállal, az 1707-es varsói egyezmény egyik aláírójával, Vay Ádámmal, az „Udvari Kapitány Urral” és Telekessy Istvánnal, a „Méltóságos Egri Püspökkel” — fényes külsőségek közepette fogadta I. Péter cár főkövetét. „Sok

¹⁷ Idézve Ráday Pál iratai. II. k. 454. alapján.

¹⁸ Rákóczi Tár. I. k. 152.

¹⁹ Ua. 153.

²⁰ Uo.

Ceremónia után” Jemeljan Ignatyevics Ukrainev átnyújtotta a tárgyalásokra feljogosító meghatalmazását, majd „per longum et latum” (hosszasan és bőbeszédűen, részletesen) terjesztette elő „a dolgokat”, azaz beszélt jövetele céljáról.²¹ 21-én, 22-én és 24-én is járt Ukrainev Rákóczinál,²² aki a részletek tisztázásával és az írásos válasz elkészítésével Rádayt bízta meg. Ráday és Ukrainev napi érintkezése ellenére a fejedelem nem mulasztotta el valamennyi szenátorát Egerbe rendelni. Augusztus 22-i levelében ekképpen indokolta a „Senator Urak Conferentiájának” összehívását: „mostanában Solennis Legációval érkezvén Hozzánk az Fölsége Muszkva Czár Követje, olly dolgokat kíván velünk és az Nemes Haza Statussival communicálni, az mellyek boldogullássunknak közzellétését nagy mértékben illetik.” (fontos megbízatással érkezett a követ hozzánk, amely a haza sorsát nagymértékben befolyásolhatja) A „szükséges Consultatio . . . napját ez Levelünk Dátumától kezdvén számlálni, tizen ötödik napra ide Eger Várossában rendelvén”,²³ vagyis szeptember 5-ére lett kitűzve a szenátorok tanácskozása. Nézzük, hogy milyen javaslatokkal érkezett Egerbe I. Péter cár megbízottja, illetve, hogy milyen kérdésekről óhajtott konzultálni a fejedelem a szenátorokkal?

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az 1708. június 1/12-én dátumozott, Pjotr Safirov által aláírt, Ukrainevnek szóló részletes követi utasítás is²⁴, valamint a tárgyalásokat érdemben folytató Ráday Pál feljegyzései is rendelkezésünkre állnak.²⁵ (Sőt, az előbbi egy magyar származású, az ungvári egyetem néhai tanára, Váradi-Sternberg János (János Sternberg) orosz és magyar nyelven is közzétette, mi most az 1959-ben publikált magyar változatot hasznosítottuk.²⁶)

Ukrainev azt a megbízatást kapta uralkodójától, I. Péter cártól, hogy Rákóczi fejedelem előtt vázolja fel az európai helyzet gyökeres megváltozását 1707-hez képest. Ezek a változások a magyarországi ügyet kedvezőtlen-

²¹ Uo.

²² Ua. 154.

²³ AR XII. k. Bp., 1935. 416.

²⁴ Piszma i bumagi. t. VII/2. Petrograd, 1918. 790—793.

²⁵ Ráday Pál iratai. II. k. 454—456.

²⁶ Váradi Sternberg János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. In: Századok 1959/2—4. 233—251. (Ukrainev Magyarországon) Megjegyezzük érdekességként, hogy a szerző Ukrainevet Jemeljan Ivanovicsnak emlegeti. — 240. Sternberg J. nyomán Magyarországon ez a névalak még a legújabb történeti is bekerült. — Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Bp., 2002. 101. Az orosz szakirodalmat forgatva pedig az tűnt fel, hogy Pavlenko Ny. I.: Ptyenci gnyezda Petrova (Moszkva, 1994.) című munkájában hol Jemeljan Ivanovicsnak (333—334. oldal), hol Jemeljan Ignatyevicsnek (396. oldal) nevezte Ukrainevet!

nebb szituációba juttatták. I. József császár és XIV. Lajos francia király már belefáradtak a háborúskodásba, a békekötésen fáradoznak. A spanyol és itáliai frontokon felszabadult katonai erő átáramoltatása Magyarország felé már megkezdődött, sőt, több ezer dán zsoldos már a magyarországi császári haderőt erősíti. A protestánsok vallásszabadsága miatt kirobbant konfliktus XII. Károly svéd király és I. József császár között immár megoldást nyert, következésképpen, II. Ágost szász választófejedelem, az egykori lengyel király — minden kockázat nélkül — ugyancsak segélycsapatokat adhat a császárnak. Ebben a veszélyeket érlelő nemzetközi helyzetben a legcélravezetőbb megoldás az lenne, ha Rákóczi fejedelem kibékülne I. József császárral, s a kibékítéshez ajánlja fel szolgálatait az orosz cár (mediatiót offerál).²⁷

Hogy a cári közvetítő szerep minél hamarabb érvényesülhessen, Ukrajnecv — a cár mellé akkreditált magyar diplomatától, Nedeczky Sándortól kapott információkkal összhangban — a békekötés lehetséges feltételeit is előterjesztette Rákóczinak. Cár öfelsege kivitelezhetőnek látja a császár és a magyarok békéjét, akkor

1. ha a császár általános amnesztiát hirdet (*generalis amnystia*),
2. ha Rákóczit a császár erdélyi fejedelemnek és Erdélyt, Rákóczi országának ismeri el olyan jussal (örökséggel), amelyeket a korábbi erdélyi fejedelmek a különböző békékben a császár elődöktől már elnyertek, nem tagadva a császár „superioritássát” (*verhovnoszty?*) Erdély felett,
3. ha a „magyar nemzet” szabadságát, régi jogait és kiváltságait — a magyar királyi esküben foglaltak szerint — visszakapja,
4. ha a jezsuiták „úgy maradgyanak”, mint „Leopoldus coronatiojának idejekor”,
5. ha a hadiadót, porciót (élelemadót), a vámokat úgy követelik meg „Magyar Országban”, mint az „austriaiaktul”,
6. ha az idegeneknek adományozott tisztségek, rangok csak azok élethosszáig érvényesek, utána a magyar országgyűlést illesse az adományozás joga,
7. ha a fentiek elfogadhatóak a béke megkötéséhez, úgy Oroszország nemcsak közvetítője, hanem garantálója is lesz a békének.²⁸ Ukrajnecv a fenti javaslatok ismertetésén kívül azt is a feladatul kapta, hogy Oroszország bécsi rezidensét, Urbich Johann Christophot a magyarországi tárgyalásokról

²⁷ Piszma i bumagi. VII/2. 791—792. — idézi és közli Sternberg: Ukrajnecv Magyarországon. 241., Ráday Pál iratai. II. k. 455.

²⁸ Piszma i bumagi. VII/2. 793., Ráday Pál iratai. II. k. 455—456., Rákóczi 1708. augusztus 28-i levele Nedeczkyhez Egerből — Ráday Pál iratai. II. k. 459.

naprakészen tájékoztassa, hogy Urbich megtehesse a szükséges lépéseket a császári udvarban.²⁹

Urbich szerepének kapcsán súlyos ellentétek kerültek a felszínre, hiszen Rákócziéknak nemcsak hogy írásba kellett volna foglalniuk a saját békefeltételeiket, kezdeményezniük, illetve kérelmezniük kellett volna a császárnál a békeközvetítést, hanem még a békeközvetítő személy elfogadásának engedélyeztetéséért is I. Józsefhez kellett volna fordulniuk. Ukrainev Golovkin kancellárhoz írt leveléből (1708. szeptember 6/augusztus 26.) arra is választ kapunk, hogy Rákóczi miért zárkózott el kategorikusan a feltételek írásba foglalásától. Azért „nem adhatja át a pontokat a maga részéről... mert a császárnak már két ízben ajánlott békepontokat... és utoljára a nagyszombati (trnavai) tárgyalások alkalmával, amikor az angolok és a hollandok közvetíttek... de a császári udvar büszkesége megghiúsította a kiegyezést.” A Nagyszombatban tractára bocsátott javaslatokon kívül újabbakat Rákóczi és „a magyar királyság népe... nem tehet, akkor sem, ha a császár egész erejével ellenük forduland.”³⁰ — jelentette ki határozottan a fejedelem a cári követnek.

A háború folytatására készülődő fejedelem viszont I. Péter cár közbenjárását (mediációját) elfogadta, nem utasította vissza a béketárgyalások megindítását, sőt, kíváncsian várta a császári udvar reagálását Oroszország kezdeményezésére. Egyidejűleg megparancsolta a cár mellett tartózkodó Nedeczkynek, hogy mondjon köszönetet cár öfelségének „az magyar nemzethez bizonyított szíve indulattyáért” és „kérje nevünkkel”, hogy Ukrainevnek és Urbichnak olyan utasításokat adjon, amelyek „az jó és állandó békesség megh szerzésével” kecsegtetnek.³¹ Bécsben komolyan gondolkodtak a magyarországi háború gyors és előnyös lezárásán, de az Erdélyi Fejedelemség Rákóczi kezébe való átengedéséről hallani sem akartak. Felmerült ellenben az a terv, hogy Erdélyt valamilyen birodalmi hercegséggel — lévén Rákóczi a Német-római Császárság birodalmi hercege — kompenzálni.³² Ezzel az ötlettel maga Urbich is egyetértett. Amikor „a magyar konföderáltak duxának” a fülébe jutott ez a bécsi ötlet, haragosan kifakadt a bécsi orosz követre: „az bécsi udvarnak inkább kívánja intentióit secundálni (szándékát támogatni), hogysen mint az urának” (I. Péter cárnak — G. S.)³³ Rákóczi 1708.

²⁹ Uo.

³⁰ Roszsijszkij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (RGADA = 1992-ig CGADA), Magyar ügyek (Vengerszkije gyela), 1708. fasc. 5. 33—34. — idézi Sternberg: Ukrainev Magyarországon. 244—245.

³¹ Ráday Pál iratai. II. k. 459.

³² Ua. 2. jelzet

³³ AR II. k. 361.

december 5-i Oroszországba küldött levelében újra arra utasította rezidensét, hogy cár őfelsége „méltóztassék az bécsi udvarnál levő maga követének serio parancsolni, hogy minden uton s' módon admoveallya (mozdítsa elő) azon dolognak tellyes effectuatíóját” (sikerét, beteljesülését),³⁴ tudniillik az Erdélyi Fejedelemségben erdélyi fejedelemként való elismerését.

Ebből a pár levélrészletből is kiviláglik, hogy I. József császár és a magyarországi konföderáció megegyezésének legnagyobb akadálya az Erdélyi Fejedelemség jogi helyzetének rendezése volt. Önálló államiságának a visszaállítást követelte Rákóczi minden körülmények között, még akkor is, ha az „Ausztiai Ház igája alól” nem sikerülne felszabadítania „a magyar nemzetet”. 1707 szeptemberében még azzal a céllal szövetkezett I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, hogy lengyel királlyá választása esetén egy orosz—lengyel—erdélyi összefogás kikényszerítheti Magyarországon a szabad királyválasztást, amelynek eredményeképpen nem a Habsburg-dinasztiából kerülhet ki a majdani magyar király. 1708 tavaszára gyökeresen megváltozott a politikai helyzet Lengyelországban. Rákóczi március 20-án kelt követi instrukciója félreérthetetlenül fogalmaz: cár „ő felsége szándéka” (= Rákóczi lengyel trónra emelése) meghíúsult, és elsősorban azért, mert a lengyel főurak, „akik annak előtte választásunkat sürgették, azon szándékok mellől el álván, magokat Augustus királyhoz csattolták”. A lengyel királyválasztás elmaradásának igazi felelősei — Rákóczi szerint — a lengyel „vice cancellarius, az ki bátyyával együtt lévén, és az koronát magokkal hordozván” a császár országában, Sziléziában, ahonnan csak akkor térhetnek vissza hazájukba, ha „minket (Rákóczit — G. S.) választatni nem fognak”.³⁵

I. Péter cár szempontjából is kedvezőtlenül alakultak a dolgok 1707 szeptemberétől 1708 szeptemberéig. XII. Károly svéd király támadása elől mindig csak visszavonult, kezdetben a Visztulához, majd a Nyemanhoz, végül a Dnyeper mögé, tehát Lengyelországot és Litvániát teljes egészében átengedte az ellenségnek. Igaz, hogy tervszerűen, előre megtervezetten folyt a megszállt lengyel és litván területek kiürítése, de a hadiszerencse átfordulá-

³⁴ Ráday Pál iratai. II. k. 496.

³⁵ Ua. 400., Az idézett lengyel államférfiak a vice cancellarius = Jan Szembek és a bátyja, a gnieznoi primás-érsek, Stanislaw Szembek, aki 1707. július 11-én kihirdette az interregnumot Lengyelországban. — Feldman J.: Polska w dobie Wielkiej wojny północnej., 1704—1709. Kraków, 1925. 202—204. Az idézett dokumentum tükrében merésznek tűnik Perényi József magyar történész megállapítása, aki azt állítja, hogy „Rákóczi azonban egészen 1709 októberéig abban reménykedett, hogy nem Ágost, hanem ő lesz a lengyel király...” — Perényi J.: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai a poltavai csata előtt. In: Rákóczi — tanulmányok. Szerkesztők: Sinkovics I., Gyenis V. Bp., 1978. 59.

sához XII. Károly végzetes döntése kellett. Ahelyett, hogy az élelmiszerekkel és hadiszerekkel Rigából hozzája igyekvő tábornoka, Löwenhaupt elé sietett volna és seregeit egyesítette volna, éhező hadával Ukrajnába vonult.³⁶

I. Péter cár Ukrainev halála után sem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Rákóczi Ferencsel. Az orosz fegyverek győzelmeiről — Lesznaja, Poltava — részletesen beszámolt Rákóczinak, de a cár szerepvállalása a magyar ügyekben egyszer s mindenkorra lekerült az orosz külpolitika napirendjéről. I. Péter cár inkább szemet hunyt II. Ágost detronizált lengyel király ármánykodásai felett és a lengyel főurak, államtisztségeket viselő főuraknak engedve, 1709-ben újra kegyeibe fogadta az 1706-ban cárnak hátat fordító egykori barátot, Erős Ágostot. I. Péter cár és XII. Károly svéd király Lengyelország—Litvánia feletti befolyás megszerzéséért vívott küzdelem orosz győzelemmel zárult, a hadi események északra, a Balti-tengerre és Skandináviába helyeződtek át. Ez pedig Rákóczi számára a teljes elszigeteltséget, illetve a császári erőknél való teljes kiszolgáltatottságot hozta magával. Katonai veresége 1711-ben fegyverletétellel, nemzetközi diplomáciai veresége az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságát tagadó, a spanyol örökösödési háborút lezáró, általános békével 1713—1714-ben következett be.

³⁶ Theatrum Europaeum. Theil XVIII. Francfurt am Mayn, 1720. 263—294., Zsurnal ili Pogynenaja zapiszka, . . . Goszudarja Imperatora Petra Velikovo sz 1698 goda, dazse do zakljucsenyija Nejstatszkovo mira. Szpb., 1770. 185—187., Szolovjov Sz. M.: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. Knyiga VIII. Tom 15. Moszkva, 2001. 258—271., Piszma i bumagi. VIII/2. Moszkva, 1951. 671., Pavlenko Ny. I.: Pjotr Velikij. Moszkva, 1994. 255.

A Rákóczi-szabadságharccal kapcsolatos kéziratok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban

Ligeti Gabriella

2003-ban háromszázadik évfordulóját ünnepeltük annak, hogy 1703 tavaszán a brezáni kiáltvánnyal II. Rákóczi Ferenc fegyverbe szólította Magyarország „nemes és nemtelen” lakosságát. „Cum Deo pro patria et libertate” feliratú zászlóival a tiszaháti felkelők élére állt, és megkezdődött a koraújkori Európa leghosszabb szabadságharca. A magyarországi eseményekről korabeli kéziratok és nyomtatott dokumentumok maradtak fenn. Azok felhasználásával az eltelt évszázadok folyamán forráskiadványok jelentek meg, és a szakirodalom ezeket használja. Figyelmet érdemelnek azonban az eredeti dokumentumok és azok lelőhelyei is.

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár munkatársaként cikkem témájául a könyvtárunk tulajdonában lévő, a Rákóczi-korban keletkezett, a történelmi eseményeket feldolgozó dokumentumok elemzését választottam. Nem forrásközlésre vállalkoztam, csupán a dokumentumok ismertetésére az idevonatkozó szakirodalom felhasználásával. A dokumentumtípusok közül jelenleg a kéziratok ismertetésére van módom. A feldolgozott művek megalkotásuk sorrendjében egymás után rendezve és szemlélve — a történelmi események és változások tükröképei. Ezért kronológiai elrendezésben való ismertetésük látszott indokoltnak.

A művekről a bibliográfiai adatokon túl a konkrét fizikai jellemzők leírását is szükségesnek tartottam a dokumentumok azonosíthatósága végett. Igyekeztem a konkrét példányok könyvtárba kerülésének útját is nyomon követni, ahol ennek írásos nyomára nem bukkantam, legalább a könyvtár kéziratok katalógusában való első megjelenését tetten érni.

A szatmári béke kézirata

A Rákóczi-szabadságharcot 1711. április 30-án a szatmári béke zárta le. A békekötés idején Rákóczi Ferenc külföldön tartózkodott, mivel 1711. februárjában Lengyelországba utazott a Péter cárral való találkozás reményében. A császári fővezér, Pálffy János 1710 óta tárgyalásokat kezdeményezett Károlyi Sándorral, a szabadságharcosok megbízottjával. Rákóczi és Károlyi nem azonosan látták Magyarország jövőjének biztosítását. Károlyi, aki a

lehető legtöbbet akarta megragadni saját maga és a nemzet számára, látta, hogy nincs több eszköz az ellenállás folytatására, csak a békés kiegyezés mentheti meg a magyarságot a végromlástól. Ezért hajlott a megegyezésre. Rákóczi azonban külföldi segítséget remélt, és nem adta fel az ellenállást. Károlyi — vállalva akár az árulás vádját is — békéhez akarta juttatni a nemzetet. Tennivalóit megszabva látta a körülmények által: a végképp kimerült nép, a reménytelenné vált katonai helyzet azt sugallta, hogy a legrosszabba alku is jobb, mint a fegyveres legyőzetés. 1711. március 14-én Károlyi titokban hűségesküt tett a királynak. Rákóczi elutasította Károlyi békejavaslatát, a béketárgyalásokat a bécsi udvar csalárdságának tekintette. Károlyi az 1711. március 27-re Szatmárra összehívott gyűlésen előterjesztette a Pálffy által felkínált békefeltételeket. Éppen a szatmári egyezkedés napjaiban trónváltozás állt be: 1711. április 17-én elhunyt I. József német-római császár és magyar király. Halálát Pálffy titokban tartotta, nehogy annak híre megakassza az alkudozásokat vagy megsemmisítse annak eredményeit. Az utód, III. Károly Spanyolországból való megérkezéséig Eleonóra császárné, I. József özvegye gyakorolta a hatalmat régensként.

1711. április 29-én megszületett a megegyezés szövegének végső változata, majd 30-án Szatmáron a király képviselői és a szövetkezett rendek ünnepélyesen aláírták a Rákóczi-szabadságharcot lezáró békét. Május 1-jén pedig a kuruc hadsereg Károlyi Sándor vezetésével a majtényi síkon letette zászlóit a királyi megbízottak, Gróf Pálffy János és Karl Locher előtt.

A szatmári béke, mely gyakorlatilag lezárta a Rákóczi-szabadságharcot, nem két egyenrangú fél között létrejött szerződés volt, hanem egyfajta közkegyelem gyakorlása a győztes fél részéről a legyőzött fél iránt. Visszaállította a Habsburg uralmat Magyarországon, megszilárdítva a magyar rendiség privilégiumait.

Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratainak egyike egy kolligátum, amely az alábbi címet viseli: „Szathmári békesség melyet . . . Erdődy gróff Pálffy János . . . dicsőségesen ez elmúlt 1711dik esztendőben véghez vitt. . .”

Ha hinnénk a műben talált adatoknak, a kéziratos könyvet akár Pulay János eredeti kéziratának is tarthatnánk. A bejegyzés szerint 1718-ban készült, Nagyszombatban, latin és magyar nyelven. A szatmári békekötés és más, azzal kapcsolatos dokumentumok 18. századi másolatát tartalmazza. A mű fizikai megjelenése is (a kézírás, a betűtípus, a tinta, a kötés) korabeli munkára utal.

A kézirat barna bőrkötést kapott. Gerince 31 cm, aranyozott díszítésű. A gerinc alsó és felső részén a jelzet látható. A felső részen a kötet, ill. a mű sorszáma (13879 és 19795); a kötet alsó részén pedig a jelenleg érvényben lévő jelzet (X. III. 29.) van feltüntetve. Jó állapotban van annak ellenére, hogy szemmel láthatólag sokat forgatták. Lapjai jó minőségűek, teljesen

épek, és hiánytalanul megvannak. A kézírás egyenletes, igényes, jól olvasható, egyazon kéz munkája — végig ugyanolyan típusú tintával. A lapokon csak lapszámozást találunk arab számokkal, melyeket a lap jobb felső sarkába jegyeztek grafitceruzával. A lapszámozás 1-től a 148. lapig tart. Az 5. laptól kezdődően a dokumentumokat folyamatosan másolták, nem kezdték az új műveket új lapon vagy oldalon. Talán takarékosági célból, vagy azért, hogy a későbbi betoldást megakadályozzák? Egyetlen kivételt találunk: a 129. lap mindkét oldala teljesen üres, viszont lapszámozást tartalmaz. Ez a lap elválasztja az addig írt dokumentumokat az utána következőktől.

A másoló minden oldal jobb alsó sarkába custost írt, ez arra utal, hogy a művet lapokra írták, s csak a kész művet kötötték be. A lapszéli margót grafitceruzával húzták meg, és minden új bekezdést kijebbe kezdtek.

A kötetet kinyitva két előzéklapot találunk. Mindkét lap rektójára grafitceruzával jegyezték fel a mű címét és korábbi jelzetét. Az első előzéklap jobb felső sarkában ceruzával a mű jelenlegi jelzetét (X. III. 29), alatta a címet tüntették fel: „Szathmári békesség vagy is Gróf Pálfi Dütsösége.” A cím alatt egy szám szerepel: 4812-1 (ma ennek a számnak jelentését nem ismerjük); majd ez alatt a könyv előző jelzete (X. III. 33.) található. A második előzéklap ugyanabban a megfogalmazásban tartalmazza a mű címét és a X. III. 33. jelzetet. Ezt a jelzetet javították, a 33 szám helyett előzőleg 34-et írtak, melyet átsatírozással és föléírással javítottak. Ezen az oldalon szerepel még egy feltételezhetőleg tévesen leírt, majd átsatírozott jelzet is, mely feltehetően soha nem volt érvényben (T. III. 25.). A címeket ugyanaz a kéz írta az előzéklapokra. A következő oldal már egyúttal a mű első oldala, mely a díszes betűkkel írt ajánlást tartalmazza: „Méltóságos Czobor Szent Mihályi Gróf Czobor Theresia Asszonynak, Méltóságos Erdödy Gróff Pálffy János Horvát Országi Bán és Generális Feldt Marschaft kegyelmes Uram eő Exellentiaja kedves Házas Társának az én Kegyelmes Asszonyomnak eő Exellenciájának.” Ez a megszólítás némileg eltér a Szalay László kiadásában 1865-ben megjelent szövegtől.¹

Háromoldalnyi, 1718. április 14-vel keltezett levél következik, melyet Pulay János, a szerző írt. Címzettje az ajánlásban megnevezett grófné. Az alázatos hangú levél egyben a mű előszava, ezért is kerülhetett a lemásolt dokumentumok elé. Pulay egy magyarázattal kezdi levelét: megindokolja, hogy a szöveget miért magyar nyelven írta meg először. Indoklásában szerepel, hogy a Magyarországon történeteket jónak látta magyarul megírni, annál is inkább, mert a levelezések a békeszerződésre vonatkozóan magyarul folytak. A „deák” nyelvre való lefordítását pedig azért látja indokoltnak,

¹ Vö. Szalai László Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. In Magyar Történelmi Emlékek 5. köt. Budapest, 1865. 183—506.

mert így más nemzetbeli olvasók is megérthetik a leírtakat. Kifejti, hogy ha sürgtetett is az idő, ha talán nem is ő a legalkalmasabb egy ilyen cselekedetről beszámolni, mégis reméli, hogy a lényegét leírta. A grófné kedvéért fordította a latin szövegeket magyarra, ügyelve arra, hogy a tartalmán ne változtasson. Itt jegyezzük meg, hogy Thaly Kálmán történetíró megállapítása szerint Pulay szövege nem teljes, sőt, pontatlan is.²

A szerző levele végén a grófné éles elméjét és egyéb jó tulajdonságait dicsérve ajánlja művét olvasásra.

Pulay Jánosról, a szerzőről az Új magyar irodalmi lexikon³ röviden emlékezik meg. A pontos születési adatait nem ismeri, csupán annyit közöl, hogy a 17. század végén és a 18. század elején élt, és gróf Pálffy János titkára volt. 1718-ban latinul megírta, majd magyarra fordította a szatmári békekötés történetét. A Pallas nagy lexikona⁴ több adatot szolgáltat. Közli, hogy Pulay Károlyi Sándor és Pálffy János megbízásából írta meg a szatmári békekötés történetét, és amint az az előszóból is kiderült, Czobor Terézia kívánságára fordította magyarra a békeszerződés szövegét.

Pulay gyűjteménye később nyomtatásban is megjelent Szalay László kiadásában.⁵ Ezt a kiadást alapul véve, és a könyvtári kéziratok példányt összehasonlítva az alábbi megállapításokat tehetjük: A két példány tartalma gyakorlatilag azonos. Kisebb eltérések azonban vannak. A kéziratok műve az 5. laptól a 148. lap verzőjáig tartalmazza a lemásolt dokumentumokat és köztük Pulay összekötő szövegeit. Pulay kronologikus rendben másolta a dokumentumokat: Komáromi György, Gróf Pálffy János, Sényei István, II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleit a szatmári békeszerződést, Munkács kapitulációjának dokumentumait, stb. A dokumentumok 1710. szeptember 17. és 1711. július 31. közé esnek.

A kéziratok példány elrendezésében némi eltérést mutat a Szalay által kiadott gyűjteményhez képest: az 1711. július 31-ével keletkezett utolsó levél után a 117. laptól kezdődően bő egyoldali magyarul írt szöveg következik. A szerző részben megemlékezik III. Károly Pozsonyban való megkoronázásáról; majd újabb bekezdést indítva felszólítja a magyar nemzetet a hálaadásra Károlyi személyéért, akinek „személyében olyan bajnokot nyertél, kinek [...] bölcs tanácsát követvén az erőszakos és örök siralomra méltó nyolc eszten-

² Vö. Thaly Kálmán A Szatmári béke történetéhez. In Századok 1887. 21. évf. col. 465.

³ Péter László (szerk.) Új magyar irodalmi lexikon 3. köt. Budapest, Akadémiai K., 1994. 1663.

⁴ A Pallas nagy lexikona 14. köt. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897. 275.

⁵ Szalay László i. m.

dők forgása alatt rajtad kegyetlenül hatalmaskodó Rákóczy birodalmának igája alúl [...] ezen kegyelmes oltalmazó Sasnak mind szárnya alá hozattal”. A szerző ezért köszönetet és áldást mond. A szöveg végeztével a lap alján egy záró díszítő motívumot rajzoltak tintával. A gyűjtemény itt ennek ellenére nem fejeződik be, mert a következő laptól kezdődően újabb dokumentumokat másoltak le: III. Károly német-római császár 1711. július 8-án kelt levelét; Eleonóra császárné levelét, és közvetlenül utána a szatmári béke szövegét latin nyelven. A latin szöveg tehát nem a magyar szöveg után, hanem attól elválasztva, a kötet végén található. Következik a hűségeskü latin szövege Eleonóra császárné aláírásával. Szintén megfigyelhető a magyar és a latin nyelvű szöveg külön való szereplése. Károly császár és Báró Kornis Zsigmond és Szentkereszty András által aláírt latin nyelvű szöveg zárja ezt az egységet.

A következő lap üres, ez választja el az eddig leírtaktól az ezután következő dokumentumokat. Ezek az alábbiak: a hat megye latinul írt levele Rákóczi Ferenchez, majd Rákóczinak erre adott, 1706-ban szintén latinul írt válasza. Ezt követi Eszterházy Pál nádor Rákóczihoz írt levele magyarul 1708. január 26-i keltezéssel, s Rákóczinak 1708. február 28-án Tokajból keltezett szintén magyarul írt válasza. A gyűjtemény utolsó dokumentuma Rákóczinak 1708. február 19-én írt, a harc folytatására biztató levele. A szöveg latinul kezdődik és magyarul folytatódik. A végén Rákóczi Ferenc aláírása mellett Krucsay István aláírása is szerepel.

A szövegoldalak után végül két számozatlan üres lap következik.

A kötet illusztrációt nem tartalmaz. A címoldal verzójára, a 17. lapra és az utolsó szövegoldalra az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzőjét nyomták. Semmilyen más bélyegző vagy possessor-bejegyzés nem található a könyvben.

Kosáry Domokos⁶ értékelése szerint Pulay munkája fontos mű, de sugalmazott, kiszínezve adja elő az eseményeket. Károlyi segített Pulaynak a mű elkészültében, több dokumentumot is rendelkezésére bocsátott. Kosáry a művet — joggal — a habsburgpárti feljegyzések közé sorolja.

Bánkúti Imre a szatmári békéről szóló művének⁷ végén irodalmat ajánl a téma mélyebb tanulmányozásához. Elsődleges forrásként két művet említ. Egyrészt Pulay gyűjteményét, másrészt Lukinich Imre aktapublikációját.⁸ A Pulay-mű a szatmári békét megelőző tárgyalásoknak sokáig egyetlen for-

⁶ Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába 1. köt. 439.

⁷ Bánkúti Imre A szatmári béke Budapest, Akadémiai K., 1981. 149—159.

⁸ Lukinich Imre A szatmári béke története és okirattára Budapest, 1925.

rása volt. Eredeti kézírata Bánkúti szerint Pozsonyban van, a Pálffy család központi levéltárában.

Hogyan minősítsük a Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonában lévő, szintén korabelinek tűnő munkát? Ki és mikor készítette? A műben erre valós adatot nem találunk, csak az 1718-as dátumot és a szerző nevét — az eredeti után lemásolva. Szinnyei József⁹ tájékoztat arról, hogy Pulay művének másolata hat példányban van meg a Magyar Nemzeti Múzeumban. Készültek tehát másolatok. Az ismert hat példányon kívül akár több, ismeretlen korabeli másolat is létezhet, melynek egy darabja a Főegyházmegyei Könyvtár példánya.

A kéziratot kolligátumot Michalek Manó „Acta Pacificationis seu conventionis Szathmariensis” cím alatt vette fel katalógusába¹⁰ a 18. századi kéziratok közé sorolva. Készítőjét nem nevezi meg, csak annyit közöl a műről, hogy a 18. században készült. Hogy hogyan került a könyvtárba, arról sem ad Michalek tájékoztatást. Katalógusának előszavában a könyvtár alapítását felidézve összefoglalóan szól ugyan a könyvek beszerzéséről, de konkrétan csak néhány kuriózum eredetét ismerteti.

A Michalek Manó működése előtt készült kéziratok katalógusok lapjain sikerült a mű nyomára bukkanni. A valószínűleg Torner Ignác által 1781-ben készített katalógus még nem, de a szintén a 18. század végén összeállított kétkötetes, betűrendes kötetkatalógus¹¹ a 174. lapon a kéziratok között sorolja fel a szatmári béke kéziratát. „Acta Pacificationis Szatmariensis eadem Hungarice” címmel tudatja a dokumentum meglétét, de semmilyen más adatot nem közöl. Sem a megírás dátumát, sem a szerzői, de még a méretére vonatkozó adatokat sem. Ellentétben a többi kéziratot művel, üresen hagyták a könyv jelzetének rubrikáit is. Elképzelhető, hogy a könyvet a kéziratok összeírásának idején szerezték be, végleges helye még nem volt, de a betűrendben elől elfoglalt helye miatt azonnal felvették a katalógusba. Ez a katalógus még Eszterházy püspök életében készült, tehát a Pulay-mű az ő jóvoltából került a könyvtár tulajdonába.

A következő, a 19. század elején készült kéziratok katalógus¹² már a X. III. 33. raktári jelzettel említi a Szatmári béke kéziratát. A későbbi könyvtárrendezés során a könyv helye némileg megváltozott: ugyanazon a polcon maradt, de a 33. helyről a 29. helyre sorolták. Mivel előző tulajdonosra vonatkozó bejegyzés vagy bélyegző nem található a kötetben, igazolva látszik

⁹ Szinnyei József Magyar írók élete és munkái 11. köt. col. 216.

¹⁰ Michalek Manó szerk. Az Egri Érsekségei Könyvtár szakszerű címjegyzéke Eger, Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1893. 1293.

¹¹ Jelzete: MS 2084-2085.

¹² Jelzete: MS 2086-2087

az, hogy a könyv nem egy másik könyvtár vagy magánszemély tulajdonából került Egerbe; a könyv első tulajdonosa minden bizonnyal Eszterházy Károly líceumi könyvtára.

Cserei Mihály históriája

A 17. század végén és a 18. század elején a kúriájukon élő nemesek gyakran folytattak irodalmi tevékenységet. Ennek legnépszerűbb ága a történeti feljegyzések, esetleg összefüggő történeti feldolgozások írása volt. Sokan csak bizonyos történeti jelentőségű események idején ragadtak tollat. Műveikben irodalmi érték csak alkalmanként akadt. A nemesi naplók jelentősége inkább abban áll, hogy később forrásai a köz- és művelődéstörténeti kutatásoknak, s képet adnak a kor általános köznemesi gondolkodásról. A naplóírás gyakorlatából kifejlődő történeti összefoglalások többnyire latin nyelvűek voltak.

A magyar, mégis Habsburg-párti Cserei Mihály tollából származik az a munka, amely 1661 és 1711 között tárgyalja Magyarországot és Erdély történetét. Cserei munkájának egy kéziratos másolatát birtokolja az Egri Főegyházmegyei Könyvtár.

A mű:

CSEREI Mihály

Cserei Mihály Erdélyi és rész szerint Magyar Ország históriája. Ildik Rákóczy és a. t. 1661-től 1712-ig. 1720 körül. [352] p. — 34 cm

A mű papírkötésű, gerincén és sarkain bőr bevonattal megerősítve. A borítófedélén és a gerincen nem tüntették fel a címet. A gerincen és a hátsó kötéstáblán szúrágás nyomai látszanak. A gerinc alsó és felső részére a jelzetek címkéit ragasztották. A felső jelzet a 6034 és alatta a 8155 számokat tartalmazza (a mű és a kötet sorszámát), mely jelenleg is érvényben van. Részben elfedi azt a két korábbi jelzetet, amelyekre ráragasztották. A legalsó, elsőként felragasztott jelzet valószínűleg írást tartalmazhatott, erre az elmosódott, olvashatatlanra vált fekete tintával írt és még látható néhány jelből következtethetünk. A gerinc alsó részén a könyv polcon elfoglalt helyére utaló, érvényes jelzet látható (Vv II. 17.). A kötetet szemmel láthatólag sokat használták. A papírborítás erősen megkopott, a két kötéstáblát korábban összefogó négy szalagot eltávolították a könyvről. A gerinc felső része a polcra való gyakori leemelések következtében szakadt, hiányos. Mindkét borítófedél belső oldalán molyrágás nyoma látható. Az első borítófedél belső oldalán egy ceruzával tett, majd szintén ceruzával átfirkált bejegyzés látható. Nem utal arra, hogy a könyvtár szempontjából értelmezhető bejegyzés szerepelt itt. Előzéklapok nélkül (azok esetleges eltávolításának nyoma nem fedezhető fel) azonnal a kézzel írt címoldal következik. Ez az oldal három adatot tartalmaz: középre fekete tintával írták a címet („Cserei

Mihál' Erdélyi és rész szerint Magyar Ország históriája. Ildik Rákóczy és a. t. 1661től 1712ig"). A sorokat előre bevonalták. A cím fölött középen grafitceruzával szerepel a könyv korábbi jelzete ($\text{w}^{\text{IV}}\text{X}^{12}$). A lap jobb felső sarkában a jelenlegi jelzet (Vv. II. 17.) látható. A címlap verzóján az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzője látható, mely megismétlődik a 17. lap rektóján és az utolsó szövegoldalon. A címlapot követően kezdődik maga a szöveg. A szöveg magyar nyelvű, minthogy Cserei munkáját magyar nyelven írta.

A lapok teljesen épek, hiánytalanul megvannak, sérülés vagy rongálás nyomát nem lehet látni. A mű oldalszámozást nem, csak lapszámozást tartalmaz: a lapokat a jobb felső sarokban grafitceruzával, arab számokkal számozták meg. A szöveget nem tartalmazó 7. lap is kapott számot, de a szöveg befejezése utáni négy üres lap már nem. Az oldalak tetején középen + jel szerepel — nagyon valószínű, hogy a másolótól származik. A kézírást megvizsgálva megállapítható, hogy a művet egy személy másolta, de a tinta és a talán az író toll minősége sem volt mindig kifogástalan. A vonalvastagság nem egyenletes, a mű vége felé haladva pedig egyre halványabb a tinta színe, az utolsó oldalakon már az olvashatóság rovására változik a minőség. A másoló custosokat írt a lapok aljára, és szintén fekete tintával a lap külső és belső oldalán a lap tetejétől az aljáig margót húzott. A lap szélére jegyezte fel a tárgyalt események évszámát, mint ahogy ez az eredeti dokumentumra is jellemző. (Maga a szerző sem tagolta munkáját, a lapszéli évszámok segítségével lehet az eredeti kéziratban is tájékozódni.¹³) A későbbi kötés során, amikor a lapok szélét levágták, egyes dátumok első vagy utolsó számjegyét vagy annak egy részét eltávolították. A könyv csak az első szövegoldalon tartalmaz díszítést: az ezen az oldalon induló négy bekezdés kezdőbetűi (M, É, A, M) díszes, nagyméretű betűk. Nem színezettek, a szöveggel megegyező tintával írták. A belső margón összesen 19 oldalon tintával tett rövid lapszéli jegyzetet találunk: a 2. lap verzójától kezdve, a 21. lap rektójával bezárólag. Ezek a bejegyzések idegen kéz írásai, minden esetben aláhúzva. A legelső szövegoldalon a második bekezdés mellé és fölé szintén bejegyzés került. Ezeket azonban megkísérelték eltávolítani. A lap a dörzsölés miatt elvékonyodott és kilyukadt. A két feljegyzés olvashatatlan. A többi bejegyzés latin nyelvű, az éppen tárgyalt esemény rövid, címszavakban való megfogalmazása. Feltételezhetően a könyvben való könnyebb tájékozódást kívánta elősegíteni a bejegyzőjük. A 15. oldal rektóján két esetben magát a szöveget is javította: a „Barkotgi”, ill. a „Barkogi” neveket föléírással Báthoryra javította.

¹³ Bánkúti Imre Cserei Mihály élete és Históriaja. In Bánkúti Imre szerk. Cserei Mihály Erdély históriája. Budapest, Európa K., 1983. 41.

Az utolsó szövegoldalon a legalsó sor alá a másoló díszes betűkkel írta: Vége. A könyvtest négy számozatlan lappal fejeződik be, melyeken a margóvonalakon kívül semmiféle bejegyzés vagy pecsét nem található. A hátsó borítód fedél az elsőhöz hasonlóan megkopott, följegyzést nem tartalmaz. A könyv sehol nem tartalmaz possessor-bejegyzést.

A szerző, Cserei Mihály erdélyi történetíró 1667 (v. 1668) és 1756 között élt. Apafi miniszterének, Teleki Mihálynak szolgálatába állt 1685-ben. 1689-ben részt vett a nemesi felkelésben. Részt vett 1690-ben a zernyesti ütközetben, majd Thököly mellé állt. Követte a bujdosásban, de 1691 januárjában hazatért. Hűséget esküdött I. Lipót császárnak. A császáriak visszaadták birtokait, és a Habsburgok oldalán viselt állami tisztségeket. 1705-ben (rövid időre) Rákóczi oldalára állt, de a zsibói csata után (1705. nov. 11.) elhagyta a kuruc tábornokot. Amikor a kurucok megint megpróbálták Erdélyt elfoglalni, Brassóba húzódott. Nyolc évet töltött itt, írva Erdély történetét, a 17. és a 18. század történetét — Habsburg-barát szemszögből megvilágítva az eseményeket. Abafi Lajos szerint Cserei Mihály 1709-ben kezdte írni Erdélyi történetét. Munkáját három év alatt fejezte be.¹⁴ 1721-ben vonult vissza Nagyajtára, megelégedve a közpályát. Folytatta a Brassóban megkezdett munkát. Ekkor már kizárólag az irodalomnak élt.

Cserei Története folyamatos elbeszélő munka. A szerző saját életének eseményei mellett elbeszéli Erdély történetét I. Apafi Mihály fejedelemségétől kezdve 1712-ig, szól Erdélynek a Habsburg-birodalomhoz való csatlakozásáról, s a kuruc szabadságharc erdélyi eseményeiről. Jellemzi Erdély vezető politikusait. A bevezetőben áttekintést ad a korábbi irodalomról. Kora historikusaihoz hasonlóan szigorú érendben haladt, saját tapasztalatait és kortársai vallomásait mellett hivatalos iratokat is használt, s kifejezetten történetírói érdem, hogy a hazájabeli eseményeket gyakran igen ügyesen kapcsolta össze az európaiakkal. Tájékozott volt kora közkeletű politikai bölcsekedésében. Történetében nem egyszer zár le egy-egy epizódot közhasznú jótanáccsal; történeti olvasmányait a lapszélen saját tapasztalataival, az erdélyi és magyar történelemből vett példákkal egészítette ki.

A történetek elbeszélése 1712-ben csonkán, mondat közben szakadt meg.

A könyvtár másolata nem tartalmazza az eredeti kéziratban szereplő verset, melyben a szerző még a téma tárgyalásának megkezdése előtt mintegy prologust mond műve elé.

Szinnyei József kijelentését,¹⁵ miszerint a mű eredeti autográf kéziratát id. Szász Károly ajándékozta a Magyar Tudományos Akadémiának 1850-

¹⁴ Abafi Lajos Cserei Mihály a történetíró. In Történelmi Tár 1880. évf. 561—570.

¹⁵ Szinnyei József i. m. 2. köt. col. 295.

ben — Bánkúti Imre megcáfolta.¹⁶ A kéziratban található pecsét alapján megállapítható, hogy Homoródszentmártoni Gedó József volt az ajándékozó 1852-ben. A művet „Nagyajtai Cserei Mihály históriája” címmel Kazinczy Gábor szerkesztésében 1852-ben Pesten adták ki.¹⁷ Szinnyei József¹⁸ nem jelzi azt, hogy kéziratos másolatok készültek volna a Históriaról. Ugyanakkor a Brassói Pantheon rovat honlapján az alábbiakat olvashatjuk: „A ritka szép kézírással megírt munka sok másolatban maradt fenn Erdélyben...”¹⁹ Abafi Lajos is tényként közli, hogy Cserei műve „...másfél századig csak másolatokban forgott a közönség kezén...”²⁰ és csak 1852-ben látott napvilágot.

Bánkúti Imre véleménye az, hogy Cserei Mihály históriája azáltal vált közismertté előbb Erdélyben, majd Magyarországon, hogy „érdeklődő fiatal emberek, tanulók, ráérő nemesek másolták le az esetleg kölcsönkapott példányt, s [...] a XVIII. század második felében már mintegy három-négyszáz kéziratos másolatban forgott közkezen a História.”²¹ Azt is közli, hogy még a 19. század első felében is készültek másolatok, melyek közül több található nagy könyvtárainkban.

Cserei több művet is írt, de maradandót csak Históriajának megírásával alkotott. Ez a műve tette nevét ismeretessé a magyar irodalomban. Esztétikai értéke a stílusában van: az elbeszélő próza, a memoár stílus utol nem ért példányként tartjuk számon. Szép magyarsággal, az erdélyi élőbeszéd színes, eleven nyelvén írt. Ez a műve már a regénynek — a barokk és az utána következő kor vívmányának — műfaji sajátosságait hordozza.²²

Tartalmi szempontból is fontos a mű, mert az önálló Erdély hanyatlásának és megszűnésének (1662—1703) egyik elbeszélő forrása. A kor legjelentősebb magyar nyelvű históriája. Abafi Lajos a szerzőt a kor legkiválóbb magyar történetírójának nevezi.²³ Bánkúti Imre azonban óvatosságra int Cserei művének forrásként való felhasználásakor, mivel „sokszor csak a felszíni történéseket regisztrálja. [...] Sok eseményt ugyanis csak hallomás után jegyzett fel. [...] nem volt, nem is lehetett tisztában a tényleges okok-

¹⁶ Bánkúti Imre i. m. 38.

¹⁷ Kazinczy Gábor szerk. Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1852.

¹⁸ Szinnyei József i. m. 2. köt. col. 292—296.

¹⁹ <http://www.geocities.com/istjan/panteon.html>

²⁰ Abafi Lajos i. m. 565.

²¹ Bánkúti Imre i. m. 30.

²² Nemeskürty István Diák írj magyar éneket 1. köt. Budapest, Gondolat, 1983. 278.

²³ Abafi Lajos i. m. 561.

kal, az események háttérével, vagyis gyakran a lényegét, a mozgatórugókat nem látta.”²⁴

Műve természetesen szubjektív elemekkel átszőtt: „Cserei akármiről írt, akár országos fontos eseményekről, akár házi kicsinyes dolgokról, mindenüvé beleszővi saját élményeit is”.²⁵ Saját élményeire támaszkodik, leírja mindazt, amit maga látott, amiben neki magának is része volt. Munkájában sok a részlelhajlás, de nagy készültséggel és közvetlenséggel írt.²⁶ Abafi feltételezi, hogy művét nem a nagyközönségnek szánta, hanem csak gyermekei oktatására írta.²⁷

Eszmerendszerének alapvető vonása a császárhűség, ugyanakkor a kálvinista hit elsődlegességének hangsúlyozása és az Erdély-központúság. Látásmódját átszővi a protestáns erdélyi hazafiság és a köznemesi látásmód. Egyformán elítélte mind a kurucok, mind a labancok rablásait. „Az elégedetlenkedő Cserei valamiféle patriarkális színezetű nemesi demokráciát tartott kívánatosnak, és élesen elítélte az arisztokrácia bűneit.”²⁸

Könyvtárunk 19. század közepén készített katalógusának tanúsága szerint már megvolt Cserei Históriaja. Az MS 2107 jelzetű kéziratok szakkatalógus a Magyarország és Erdély történetét tárgyaló művek felsorolása közt a 25. oldalon említi Cserei művét. A mű elkészítésének idejét 1713. évben határozza meg, és a címdoldalon szereplő (ma már érvénytelen) jelzetet kiegészítve hozzá: Vv IV^x12. A mű szerzőjeként Cserei Mihályt nevezi meg, de a másoló személyéről nem közöl adatot.

A Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatos kéziratok kolligátuma

A könyvtár kéziratainak egyike egy olyan, a 18. századból származó kéziratok másolatokat tartalmazó kolligátum, amelynek minden dokumentuma a Rákóczi-szabadságharcral áll összefüggésben.

A könyvtár a kolligátumot a V. II. 8. jelzettel az Eszterházy püspök alapította barokk könyvtárteremben őrzi.

Iványi Sándor az 1850 előtti kéziratait összegyűjtő katalógusába²⁹ a 110. tételszám alatt vette fel a 18. században készített kolligátumot. A következő címet adta a kötetnek: „A II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcra

²⁴ Bánkúti Imre i. m. 37.

²⁵ Abafi Lajos i. m. 567.

²⁶ Vö. A Pallas nagy lexikona 4. köt. 681.

²⁷ Abafi Lajos i. m. 565.

²⁸ Klaniczay Tibor szerk. A magyar irodalom története 2. köt. Budapest, Akadémiai K., 434.

²⁹ Iványi Sándor Az Egri Főegyházmegei Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok. Budapest, OSZK, 1986. 65.

vonatkozó kéziratok kolligátuma.” A kötetben szereplő összes mű latin nyelvű.

A kolligátum korábbi címe: A Rákóczi-féle polgárháború.

A kötet az alábbi műveket tartalmazza:

1. ff. 1—7. „Instantia sex Comitatum infrascriptorum ad Principem Rákóczy pro retinenda in Regno Hungariae Societate Jesu.” — „Responsum Francisci Rákóczy ad praemissa in qua Societas Jesu graphice depingitur, tum quad vitam quam doctrinam et principia sua.” Brezno, 1703, máj. 17.

A gyűjtemény első része Rákóczinak a jezsuitákkal folytatott (összesen két levelet magában foglaló) levélváltását tartalmazza. Az első levél a hat vármegye kérelme Rákóczi fejedelemhez, melyben kéri, hogy tartsa vissza a jezsuitákat a Magyar Királyságban. Majd pedig Rákóczi fejedelem válasza hivatkozva arra az előzményre, hogy a Jézus Társaság írásban ismertette az életüket, valamint tanításukat és elveiket.

2. ff. 7—15. „Descriptio historiae arcanae infausti praeteriti belli, Pauli de Ráda... Francisci Rákóczy... cum sentimento de functis contumacium in Regno Poloniae tollendis molimnibus ad Joannem Fridericum Comitem de Saliern... sub Carolo VI. scripta.” 1712.

Ráday Pál (1677—1733) II. Rákóczi Ferenc kancellárja volt, aki a szatmári béke után Bécsben letette a hűségesküt. Descriptio című munkájában III. Károly felszólítására a Rákóczi-szabadságharc történetét írta meg. Művének eredeti kézírata is fennmaradt. A címben használt jelzők („szerencsétlen háború”) kifejezik azt, hogy irata a császáriak ösztönzésére készült, s mint ilyen, a szerző elfordulva a fejedelemtől — politikai pályáját lezárta. Szinnyi József is megemlékezik a műről, de a megírásának dátumát 1713-ra teszi.³⁰

3. 1—264. Gabrielis Kolinovits Senquicensis Rerum Hungaricum libri 13.

Az események a törököknél. Dátum nincs, leghamarabb 1720-ban.

A kolligátumnak ez a legterjedelmesebb része a Nagysenkvicebe való Kolinovics Gábor műve. A „magyarok dolgairól” 13 fejezetben készített összefoglalót.

Kolinovics Gábor (1698—1770) történetíró, a 18. század első felének legnagyobb adatgyűjteménnyel dolgozó historikusa volt. Személyesen is érintett volt a kurucok történetének megörökítésében, hiszen családjának kismemesi birtokait a kurucok pusztították el 1704-ben. Kolinovics Gábor ta-

³⁰ Szinnyi József i. m. 11. köt. col. 352.

nult ember volt, ügyvéd és jegyző, aki történelmi munkáinak élt. Történeti műveit Kovachich Márton adta ki.

Fő műve a kolligátumban is szereplő *Commentariorum de rebus Ungaricis libri XIII.*, ubi gesta ab anno 1701. ad 1720 ... *accuratione summa recensentur*. Ebben a művében Magyarország 1701—1720 közötti történetét írta meg saját élményei, a kortársak visszaemlékezései és sok irat felhasználásával. Munkája máig elsősorú forrásérték a Rákóczi-szabadságharc idejére vonatkozóan, de megírásakor, a 18. században is igen népszerű volt. A kuruc háború számos érdekes epizódját egyedül Kolinovics munkája örökíti meg, olykor népi elbeszélések nyomán. A Rákóczi-forradalomról szóló kommentárja a Pallas nagylexikona szerint „nevezetes kútfő, de erősen labancízű mű, melyet csak nagy kritikával használhatni.”³¹

Kosáry Domokos³² Kolinovics művét a közel egykorú, részben forrásszerű munkák közé sorolja, és megállapítja, hogy a műnek variáns címekkel ellátott példányai vannak. Szinnyi József³³ közli, hogy a mű eredeti kézírata a sárospataki Evangélikus Református Kollégium könyvtárában van, s a Kálcsai Főegyházmegyei Könyvtárban is van egy másolata. Az egri példányról nem közöl adatot.

4. ff. 1—5. „Fulcrum narrationis.”

„Az elbeszélés támasza”, mely annyit tesz, mint a tények összegzése. Voltaképpen a kolligátumban foglalt előző mű — Kolinovics Gábor történeti műve — 13 könyvének (fejezetének) tartalomjegyzéke.

5. ff. 6—10. Iványi Sándor megfogalmazása szerint „Különféle királyi levelek ebben az ügyben. Lat.”

Ez a rész csupán egy dokumentumot tartalmaz: a szatmári béke szövegét latin nyelven. Összehasonlítva ezt a szöveget és a Pulay János által összegyűjtött és szintén kéziratban a könyvtár tulajdonát képező szöveget, megállapíthatjuk, hogy a Pulay-féle összeállításban hosszabb a bevezető szöveg.

6. ff. 11—38. „Ex originario Actorum Rákóczianorum Rapulari fideliter excerpta et in gratiam antecedentis materiae velut eo spectantia huc sunt pro gratis posteris aeternitati commendata. Eperiesini, die 23a mens. mart. 1766. Ex actis anni 1706 a mense Februario usque annum 1707.” (Okmánytár.)

³¹ A Pallas nagy lexikona 10. köt. 680.

³² Kosáry Domokos i. m. 1. köt. 446.

³³ Szinnyi József i. m. 6. köt. col. 378.

Különféle levelek az 1706—1707 évekből Rapularius eredeti Rákóczi-aktáiból kivonatolva és a hálás utókornak ajánlva. Eperjes, 1766. március 23. Rapularius kilétéről a dolgozat forrásául szolgáló dokumentumokban nem sikerült adatokat találni. Sem Kosáry Domokos, sem Szinnyei József műveiben nem találtam rá utalást.

Végül a melléklet: Kolinovics Gábor által gyűjtött eredeti írások a Rákóczi Magyarországi Szövetség mai napi állásáról — a Rákóczi Kancelláriának összegyűjtve.

A belső kötéstábla elé utólag ragasztották be ezt a négy lapból álló külön dokumentumot. Egy zsinórral összefűzött, korábban négyrét hajtott iratról van szó. Az első oldalon az alábbi cím szerepel: *Status nuperce confoederatiano Hungarica seu series Majorum Ejusdem officialium ex autographis Cancellaria Rakocziana Scriptis collecta per G. K. S. 1730.* A cím és a többi három oldalon felsorolt nevek alapján megállapítható, hogy a Rákóczi-konföderáció tisztségviselőinek névsorát tartalmazza a dokumentum. A szenátus tagjainak neve, a tanácsadó testület, az elküldött és a fogadott követek neve, az ezredek névsora. A melléklet utolsó két oldalán összesen három levél olvasható: mindhárom levél Pálffynak szól. Egyet József, kettőt Károly király írt 1711. januári, júniusi és júliusi dátumokkal. A melléklet szövegét szintén fekete tintával írták, de ez az irat más kéz írása. Csak a cím tartalmaz díszes kezdőbetűket.

A könyv barna bőrkötésű, gerincmérete 37,5 cm. A gerinc arannyal díszített, a használat során erősen megrongálódott, töredezett, hiányos, rajta szúrágás nyomai látszanak. Felső és alsó részén a jelenleg érvényes jelzetcédulák láthatók. Felül két szám: 12842 és 18906 számok szerepelnek, mint a mű és a kötet sorszáma. A gerinc alsó részére ragasztott jelzetcédula tartalmazza a mű ma is érvényben lévő jelzetét (V. II. 8.). Az első és hátsó kötéstábla a használattól megkopott, különösen a felső sarkak. A könyv címlapja nem tartalmaz. Egyetlen előzéklapot követően, — melynek verzójára a rak-tári jelzetet írták — máris kezdődnek a fent részletezett dokumentumok. 15 folio lapszámozással (a lap jobb felső sarkában grafitceruzával írt arab számokkal), majd 264 oldal oldalszámozással (a szöveggel egyező tintával írták minden oldal külső, felső sarkába), majd ismét ceruzával írt lapszámozást tartalmazó 38 lap. Végül egy számozatlan lap következik. Szemmel látható, hogy a kötet első és utolsó része utólagosan lett megszámozva, a tintával írt oldalszámozás pedig eredeti lehet, a másolótól származik.

Minden jel arra mutat, hogy a kolligátum — a melléklet kivételével — egy személy kézírása, akinek személyére eddig nem derült fény. A szöveget fekete tintával, apró, de olvasható betűkkel, tetszetős külalakkal írták. A lapszéli margót grafitceruzával húzták meg. A Kolinovics-műben (1—264.) a margóra jegyezték az éppen tárgyalt események dátumát. Az egész műre

egységesen jellemző, hogy a másoló custosokat alkalmazott. Általános vonás az is, hogy az új műveket és az új fejezeteket díszes, de nem színes kezdőbetűvel írták.

A kötetben sehol nem található possessor-bejegyzés. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzője az első szövegoldalon, a 17. lapon és az utolsó szövegoldal verzóján szerepel. A melléklet első oldalára szintén rányomták a könyvtár tulajdonbélyegzőjét.

A művet az Albert Ferenc által 1868 előtt készített katalógusban megtalálhatjuk a „*Historia belli civilis Rakocziani*” címmel. A jelenleg is érvényes jelzetet (V. II. 8.) és a numerus currens (12842; 18906) számokat is feltüntették a katalógusban.

Mikes Kelemen törökországi levelei (Autográf kézirat)

A Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatos — az Egri Főegyházmegyei Könyvtár által birtokolt — korabeli dokumentumok közül egyedi volta miatt talán az a kötet a legértékesebb, amely Mikes Kelemen 207 autográf levelét tartalmazza. Leveleiben a szerző a Rákóczi szabadságharc után bujdosó magyarok törökországi éveinek írott emlékét hagyta ránk. Mikes írása hű képet ad az elmúló kurucvilágról, s jelképesen szólva pontot tesz a nagy nemzeti tragédia, a kudarcral záródó Rákóczi-szabadságharc végére. A régi magyar irodalom legbecsesebb emlékét, az eredeti és teljes kéziratot mondhatja magáénak a könyvtár.

Mikes Kelemen élete szorosan összekapcsolódott II. Rákóczi Ferenc fejedelem életével. 1690 augusztusában született Erdélyben, annak Zágon nevű falujában. Mint előkelő székely család gyermeke (Mikes Pál és Torma Éva gyermeke) a kolozsvári jezsuita gimnáziumban tanulhatott. Tizenhét éves volt, amikor 1707-ben II. Rákóczi Ferenc erdélybe érkezett, hogy magát fejedelmi székébe iktassa. Rákóczi mindjárt fejedelmi udvartartást szervezett: 1707. április 25-én felavatta a Nemese Társaságot, száz nemes ifjúból álló századát. A Mikes család bejuttatta a fiút a fejedelmi udvarba, ahol eleinte csak külső szolgálatra alkalmazott apród, majd „belső inas” lett, s ettől kezdve 1735-ig, Rákóczi Ferenc haláláig élete, szolgálata a fejedelemhez kötötte. Nincs pontos adatunk arról, hogy Mikes hogyan haladt előre pályáján, de az biztos, hogy 1712. november 16-án, amikor Rákóczi Gdańskban hajóra szállt, hogy Angliába induljon, az őt elkísérő személyek egyike Mikes Kelemen volt. A törökországi Rodostóban már a fejedelem első kamarásaként tartották számon, aki a házat kormányozza, és urát mindenhová elkíséri.

A szatmári békekötés után az általános bünbocsánat idején Rákóczi és bujdosótársai előtt két lehetőség állt: vagy hazatérnek földbirtokaikra és hűségesküt tesznek a Habsburg-háznak, s így személyükre és vagyonukra

kegyelmet kapnak, vagy — ha nem hódolnak meg — földönfutóvá lesznek és soha többé nem térhetnek haza. A fejedelem visszaküldte maga mellől híveit, egy részük azonban inkább a bujdosást választotta, semhogy visszatérjen a Habsburg-ház uralma alá. Az ifjú Mikes is ez utóbbit választotta, reménykedve abban, hogy külföldi hatalmak segítségével hamarosan mindannyian visszatérnek hazájukba. Ekkor még nem tudta, hogy soha többé nem láthatja Erdélyt, a „kedves Tündérországot”.

Mikes Kelemen 1717-ben kezdte el írni a Törökországi leveleket. Ez az év új reményeket hozott a bujdosók számára. III. Ahmed hívta meg Rákóczit országába azzal az ígérettel, hogy egy török sereg élén Erdély elfoglalására küldi. Ez csupán ürügy volt Rákóczi törökországi tartózkodására. A török kormány ugyanis békekötésre akarta rávenni III. Károlyt, a fejedelem jelenlétét a Habsburg-ház ellen akarta felhasználni. 1717. szeptember 15-én a szultán hajóján hagyta el Franciaországot a 40-50 fős menekült csoport, hogy közel egy hónapos viszontagságos hajóút után megérkezzenek bujdosásuk utolsó, egyben leghosszabb színterére: Törökországba. Megérkezésük pontos napját is ismerjük: majd háromszáz évvel ezelőtt jegyezte le Mikes Kelemen a néniének írt első levél fejlécében: „Gallipoliból Anno 1717. 10. octobris”. Ezzel a Törökföldön írt első levéllel vette kezdetét az a negyvenegy évig tartó képzeletbeli levelezés, amely segített elviselni Mikes Kelemennek a hontalanság és számkivetettség nehéz éveit.

1761-ben pestisjárvány tört ki Rodostóban. Szeptember 29-én a hetvenegy éves Mikes is megbetegedett. A rodostói római katolikus anyakönyv halotti bejegyzése szerint 1761. október 2-án halt meg. Az ottani örmény temetőben helyezték nyugalomra. Mikes halálával a Rákóczi közvetlen környezetéhez tartozó rangos nemes emigránsok utolsó tagja hunyt el. A bászbuği (fővezéri) méltóság Mikes halála után is öröklődött, egészen 1803-ig. Eddig fizetett a Porta Rákóczi nevéért és emlékéért a rodostói emigránsoknak tartásdíjat³⁴.

A kézirat formai jellemzői: a leveleket egybekötötték. A jelenlegi kötés sötétbarna bőrkötés, az első és a hátsó kötéstáblán valamint a gerincen arany díszítéssel. Pontos adatot nem tudunk arról, hogy mikor és ki köttette be a leveleket, de az bizonyos, hogy a jelenlegi kötés nem az első. HuttKay Lipót a Mikes-levelekről szóló munkájában³⁵ említést tesz a könyv fizikai jellemzőiről. Szavai szerint „egyszerű hamuszínű, nem egykorú kötés”³⁶ védi a

³⁴ Hopp Lajos szerk. Mikes Kelemen Törökországi levelek és misszilis levelek Budapest, Akadémiai K., 1966. 357.

³⁵ HuttKay Lipót Mikes Kelemen Törökországi levelei: az Egri Érsekmegyei Könyvtár eredeti kincseiből Eger, 1905.

³⁶ HuttKay Lipót i. m. 23.

leveleket. A jelenlegi kötés, mely sötétbarna színű, mindenképpen Huttkey munkájának megjelenése, tehát 1905 után készült. A könyvtestben a lapok szélét nem vágták le, mert az ívek nem azonos méretűek, és a szerző egyes lapoknak a legaljára is írt. A gerinc mérete: 23,5 cm. A gerincen található a cím: „Mikes Kelemen levelei”. A címoldal előtt egy előzéklap található, amely a mű korábbi jelzetét tartalmazza (U². III. 7.). Mikes nem írt külön címlapot levélgyűjteménye elé. A leveleket megelőző címoldalon Toldy Ferenc kézírása látható: „Mikes Kelemen Törökországi Levelei. A szerző sajátkezű példánya. (A végén a Mikes 1759ki eredeti leveléből gr. Mikes Istvánhoz, egy kis hasonmás.) Toldy Ferencé 1858.” Alatta: „Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867 Bartakovics Albert Érsek.”

Következnek Mikes kézzel írott levelei kilenc ívfüzetben. A szerző nem számozta sem a leveleket, sem az oldalakat. A lapokat utólag Huttkey Lipót³⁷ számozta meg: a jobb felső sarokba grafitceruzával írta a lapszámokat arab számokkal. A levelek keltezéssel kezdődnek, helyenként a keltezés alá is van húzva, így szinte átveszi a cím szerepét. Utólag a leveleket is megszámozták. Arab számmal, grafitceruzával írták a keltezés mellé a sorszámot. A levelek kézírása egy személynek tulajdonítható, fekete tintával írták, gyakori benne a javítás. A lapok aljára a szerző nem írt custost. Mikes igyekezett egy levelet egy ívfüzeten befejezni, még akkor is, ha nagyon apró betűkkel kellett írnia, ha a szöveget a kis helyre szinte be kellett szorítania. Ha szükséges volt, papírlapokat toldott be (7. ívfüzet, ahol elütő színű a betoldott papír). A nyolcadik ívfüzet betelte után két kéziratlevélen folytatja a félig leírt levelet újabb füzet elkezdése nélkül.

1878-ban Abafi Lajos vizsgálta a papírt. Nyolcféle vízjegyet (nyolcféle papírt) mutatott ki, s megállapította, hogy a tinta színe nem egységes.

A kézirat utolsó írott oldalán a Mikes által leírt utolsó „ámen” alatt a budai cenzor nyomási engedélye látható. Ennek az oldalnak az alján található tintával beírva az oldalszám (445 old.) Ez korabeli bejegyzés lehet, de valószínűleg nem Mikes Kelemtől. A lap jobb alsó sarkából egy részt kivágtak az oldalszámozás mellett közvetlenül. Az utolsó szövegoldal verzóján található az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonbélyegzője. A 445 (Huttkey Lipót könyvtáros által) számozott oldal után hat üres (szintén számozott) lap következik, majd Mikes Kelemennek a gróf Mikes Istvánhoz írt misszilis levele első oldalának és a Mikes aláírását tartalmazó befejező résznek szalmapapírra írt hasonmása (a levelet Mikes 1759 január 5-i keltezéssel Konstantinápolyba címezte).

³⁷ Huttkey Lipót 1901 és 1913 között a Főegyházmegyei Könyvtár segédkönyvtárosa volt.

A hátsó borítófedél belső oldalán található vignetta alapján megállapítható, hogy a kötetet 1987-ben Czigler Mária restaurálta.

Mikes Kelemen legismertebb művét — Törökországi leveleit — nem nevezhetjük történelmi műnek, bár nagyon sok történelmi vonatkozással bír. Mikes említett műve szépirodalmi alkotás, olyan, amely történelmi szempontból is érdekes. Nem történeti munka, inkább szubjektív lenyomata azoknak a mindennapoknak, amelyeket Rákóczi és kísérete a száműzetésben töltött. Mikes feljegyzett minden említésre méltó eseményt, mely a bujdosó társaságot érte. Saját élményei vagy szemtanúktól szerzett részletes tudósítások alapján meséli el a történeteket, mindig megtoldva saját véleményével, a történetekhez fűződő érzelmeivel. Ír a fejedelem és az udvar életéről, saját szolgálatáról, időtöltéséről. Mesél a török főemberekkel való találkozásokról, jellemzi az új szultánokat és nagyvezéreket abból a szempontból, hogy milyen szívvel vannak a bujdosók iránt. Elmeséli utazásaikat, kirándulásaikat, vadászataikat. Tudósít a bujdosók reménykedéséről, készülődésükről, majd sorban halálukról mindaddig, míg 1758. december 20-án — miután beszámol utolsó társa, Zay úr haláláról — lejegyzí a sokat idézett, megható mondatot:

„Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre, mert egyedül maradván nekem kell kimennem az áldozatra.” (207. levél)

Szól magánéletéről, Kőszegi Zsuzsihoz fűződő reményeiről is. Amikor nincsen témája, levelezőpartnerével tétet fel magának kérdéseket, s azokra válaszolva mesél a török birodalomról, annak politikájáról, erkölcséről, szokásairól, gazdaságáról, kormányváltásairól, háborúiról.

Idéz olvasmányaiából, anekdotázik, történeteket mesél, melyek éppen eszébe jutnak. Szereti a különös, apró történeteket, kuriózumokat. Egyes levelek témája, tartalma nem Mikes önálló alkotása. Vannak levelek, melyek francia szerzők műveiből vett átdolgozások. Francia novellákat, anekdotákat fordított, és amelyek nagyon tetszettek neki, azokat beleszötte kéziratába. Madame de Gomez francia novellaíró nő „Mulatságos napok” (Les journées amusantes) című művéből szívesen fordított részleteket, innen vette például a gyapottermesztésről és a selyemeresztő bogarokról szóló beszámolóját.

Érdekes, hogy a 207 levélből összesen 66 elején olvasható az „Édes némem” megszólítás. Mikes tudta, hogy a szabályos levél egyik formai követelménye a hagyományos, tiszteletteljes megszólítás. Mégis sokszor mellőzi, minden személyes utalás nélkül csak tudósít. „Látja kéd, hogy Ázsiából írok kédnek” — kezdi a 30. levelet.

Levelei nem pusztán hírlevelek gyűjteménye. Olykor több, máskor kevesebb tudósító jellegű írás található a gyűjteményben. Az idő előrehaladtával

fárad a hírmondó, s olykor úgy érezzük, mintha csak a híradás kötelessége tartaná fedélzeten az öreg Mikest.

Azonban sok — egyébként fontos — dologról nem emlékezik meg a levélíró. Nem szól a fejedelmi udvar diplomáciai törekvéseiről. Nem jellemzi a rodostói magyarokat vagy a hozzájuk érkező vendégeket. De az is igaz, hogy soha nem tár fel bizalmas dolgokat, a komikus eseményekből is csak a senkit meg nem bántó mozzanatokot ragadja ki.

Mikes levelei tartalom szerint nagyon tarka képet mutatnak, mégis három nagy, lazán összetartozó egységet alkotnak elsősorban a megírás ideje alapján.

A levélírás első szakasza, az első 18 év (1717—1735) 117 levelet foglal magában. Ezekből az írásokból megismerhetjük a vidám, fiatal, bizakodó Mikest, akinek humora is megmutatkozik. Ennek a szakasznak jellemző témái: a bujdosók életmódja; szerelme, Kőszegi Zsuzsi; anekdoták; háborús hírek.

A levelek második csoportjába 48 levél tartozik. Hat évet ölel át ez a szakasz (1735—1741). A levelek hangulatára rányomja bélyegét a szomorú esemény: 1735. április 8-án meghal II. Rákóczi Ferenc, a szeretett fejedelem. Erről a 112. levélben mély szomorúsággal, de Isten akaratában való megnyugvással tudósít Mikes.

„Amitől tartottunk, abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket, és kivéve ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot, három óra után reggel. [...] Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk, még csak a legalábbvalón is. [...] Az Isten vigasztaljon meg minket.”

Toldy Ferenc szerint „itt végződtek Mikes jó napjai”.³⁸ Megvádolják társai azzal, hogy a fejedelem vagyonát magának tartotta meg.

1741-ben újabb megpróbáltatás érte a korosodó Mikest: a trónra lépő Mária Terézia elutasította amnesztiakérelmét, világossá vált, hogy a még életben maradt menekülteknek reménye sincs a hazatérésére.

A harmadik csoportot az utolsó 42 levél alkotja. Megírásuk ideje 16 év (1742—1758). Ekkorra eltűnik a jókedv, a humor Mikes leveleiből. A bujdosók kegyelemkenyérre jutottak, kevesen maradtak. Alig-alig ír levelet, inkább fordít, egyéb műveit írja. Olvasmányaiba és egyúttal saját lelkébe mélyed. Beszámol a török birodalomról, a derűs, megbékélt öregember hangját hallatja.

Mikes levélíró kedve ingadozik: a bujdosók mindenkori helyzete, kilátásaik és saját hangulata is meghatározza. Az emigráció kezdetén még re-

³⁸ Toldy Ferenc Mikes Kelemen élete. In Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei: a szerző saját kéziratából 2. köt. Pest, Heckenast Gusztáv, 1861. 234.

ménykedik, sokat ír, majd lelkesedése alábbhagy. Az 1735-től 1741-ig terjedő nehéz időszakban súlyos csapások érték Mikest, a levelek számából látható, hogy van mit írnia, ki kell öntenie szívét. Majd megbékélve sorsával egyéb munkáit írja, levélnaplójával kevesebbet foglalkozik. 1758-ban fejezi be leveleskönyvét, amikor már valódi leveleket írhat.

Legutolsó levele olyan le- és beszámolásféle, mint egy könyv végi utószó. Mikes nemes egyszerűséggel tekint vissza egész életére, utolsó szava egy ámen. Munkája és élete végére érkezett, szavai úgy hangzanak, mint egy esti imádság. Befejezettnek érzi életét.

Sok vita folyt az irodalomban arról, hogy valódi vagy fiktív levelekről van-e szó Mikes Törökországi leveleinek esetében. Ha misszilis levelekről van szó, akkor a rendelkezésünkre álló levelek másolatok. Ebben az esetben minden levél két példányban van meg: a rendelkezésünkre álló levélgyűjtemény a másolat, az eredetiek pedig (a címzettnek elküldöttek) eddig ismeretlen helyen vannak. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az elküldött leveleket kérte vissza utólag a nagynénitől, és ez az egy (elküldött, majd visszakért) sorozat létezik egyedül. A levelek külső jegyei alapján azonban megállapítható, hogy azok soha nem voltak postára adva, a visszagyűjtésük ténye szinte teljesen kizárt.

Ma már határozottan állíthatjuk, hogy a levelet csak irodalmi formának használta az író, és soha nem küldte el azokat.

Ezt a véleményt — az elmondottakon túl — az alábbi bizonyítékok támasztják alá: A címzésben a Gróf P. E. monogram a Pekry családnevet rejtheti, hiszen Erdélyben élt ilyen nevű grófi család a XVIII. század elején. A kezdőbetűket követő pontok számából ítélve a monogram tulajdonosa Pekry Eszter lehetne. Azonban biztosan tudjuk, hogy ilyen nevű magyar nő nem volt Törökországban. Sőt, arról sincs tudomásunk, hogy Konstantinápolyban, ahová Mikes a levelet címezte, bármilyen előkelő származású menekült lett volna.

Jelentős az a tény is, hogy a néni oly sokat dicsért levelei közül egy sem maradt fenn, pedig egészen bizonyos, hogy Mikes azokat is gondosan összegyűjtötte volna. Elgondolkodtató az is, hogy a levelekben egy vonást sem találunk, amelyből Mikes és a grófnő rokoni viszonyának mibenlétére következtetni lehetne. Mikes egyszer sem említ régi, közösen átélt emlékeket.

Konstantinápolyba utazva Mikes soha nem kereste fel az állítólag ott élő nagynénjét, hanem leírta neki az ott tapasztaltakat, még olyasmit is, amit a grófnő a férjétől hamarabb tudhatott volna. Így meséli el nénjének az 1730-as konstantinápolyi lázadást is, s hogy ezt megtehesse, fél évre (látszólag) utazni küldi nagynénjét.

A néninek — ha létezett volna — a levelezés negyvenegy éve alatt az

egészsége megromlott volna, az idős hölgy megbetegedett, elhunyt volna, Mikes képzelt levelezőpartnere pedig mintha nem változna, nem öregedne.

Valószínűleg levélnaplóról, levél alakba öntött irodalmi műről van szó: P. E. grófnő csak költött alak — művészi alkotás.

Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy (az Abafi Lajos által vizsgált vízjegyek tanúsága szerint) a kézirat 1737 és 1758 között készített papír(ok)ra van írva. Bizonyítéka ez annak a feltételezésnek, miszerint Mikes a leveleket nem a keltezés idején írta le, hanem jóval később, életének Rákóczi halála (1735) utáni szakaszában. A kéziratot nem egyhuzamban másolta le, munkája akár két évtizedig is elhúzódhatott. Legnagyobb annak a valószínűsége, hogy kisebb-nagyobb szakaszokban levelekké fogalmazta át régi naplójegyzeteit, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplóját tisztázta le, s az eredeti feljegyzéseket megsemmisítette. A fennmaradt „eredeti kézirat” tehát szerzői másolat, melyben a nagyszámú másolási hiba arra enged következtetni, hogy a szerző az első fogalmazványokról készített másolatot nem végleges tisztázatnak szánta.

Az egészen bizonyosnak látszik, hogy folyamatos feljegyzésekről van szó. Elég, ha a 110—111. levelekre gondolunk, amikor Rákóczi súlyos betegségének első jelei mutatkoznak. A hű kamarás aggodalma, ura betegsége feletti bánkódása, a gyógyulásba vetett hite pillanatnyi érzését tükrözi, alig lenne hihető, hogy utólag fogalmazta volna meg korábbi érzéseit.

„Édes néném, ha jobb hírt írhatnék egynehány nap múlva, mint nevetném, mert most nem nevetek.” (110. levél)

„Édes néném, kérjük az Istent, hogy tartsa meg ezt a nagy embert, akit az ellenségi is nagyra tartanak.” (111. levél)

Mivel a levélíró állandóan reflektál az eseményekre, átszövi azokat szubjektív részletekkel, vallásos és erkölcsi elmélkedésekkel, fohászokkal, s leveleiben mindig helyt kapnak emlékei, vágyai, gondolatai — talán ezért is tűnnek írásai egy valóságos levelezés dokumentumainak. Mikes negyvenegy évig beszélgetett így legbizalmasabb barátjával, és mindvégig fenn tudta tartani a látszatot, hogy levelezőpartnere létező személy.

Ha a levelezőpartner nem létezett, csupán Mikes képzelte el őt magának; felvetődik a kérdés, mi volt Mikes célja a levelek megírásával?

A szerző nem rögzítette írásban szándékát. Talán fontosnak tartotta, hogy a bujdosók életéről írásbeli emléket hagyjon az utókor számára. Talán a hazájából kirekesztett menekült lelki igénye volt az, hogy egy elképzelt vagy gyermekkorában ismert, és emlékeiből felidézett nőrokonnal ossza meg vidám és szomorú élményeit. Huttokay Lipót szerint „a magány költészete ez”.³⁹

³⁹ Huttokay Lipót i. m. 53—54.

A tárgyilagossághoz hozzátartozik, hogy teret adjunk a másik véleménynek is, ti. hogy valós levelekről van szó. Szilágyi Sándor ezen a véleményen van: „leveleket írt egy nénjéhez Konstantinápolyba”,⁴⁰ ő a leveleket misszilis leveleknek tartja. Bizonyítékul a hangulatváltozásokra, a stílus egyenetlenségére, az ismétlésekre hivatkozik. A műfajból adódóan ez természetes. Igaz az is, hogy az eltelt évek alatt nyomon követhető az író személyiségének változása: a levélsorozat elején egy csüggedni nem tudó, kedélyes fiatalember sorait olvassuk; a levelek végén pedig már az agg ember lemondása, nyugalma tükröződik írásaiban. Ez azonban önmagában nem bizonyítja a levelek misszilis voltát, csupán azt, hogy a levelek alapjául szolgáló feljegyzések a keltezésnek megfelelő időben történhettek.

A kéziratok hazakerülése nem tisztázott. Az egészen bizonyos, hogy az első kiadója Kultsár István (1760—1828) volt 1794-ben, de hogy az ő birtokába hogyan kerültek a levelek, nem tudjuk. Két lehetséges variációt foglalmazunk meg:

Az egyik elképzelés szerint valószínű, hogy Mikes a nála tíz évvel idősebb Horváth Istvánra bízta kéziratát. Horváth Rákóczi Ferenc szolgája volt. A matuzsálemi kort megért Horváth István 120 éves korában, 1799. szeptember 12-én halt meg Rodostóban. Horváth elsőszülött lányának esküvőjén 1759-ben a bujdosók akkori básbuğja, Mikes Kelemen volt a kiadó násznagy. Így nem nehéz elképzelni, hogy Horváth István Mikes bizalmát élvezte, s Mikes rábízta féltett kincseit, köztük 207 levelét.

Horváth az 1780-as évek elején egy Mészáros nevű magyar embernek adta oda a kéziratot, aki Konstantinápolyba menet látogatta meg Rodostót. Horváth István állította a levelekről, hogy azokat Mikes Kelemen írta. 1786-ban Mészáros Bécsbe utazott, és Görög Demeternek, a „Hadi és más nevezetes történetek” című hírlap szerkesztőjének adta át az iratot. Görög Demeter barátságban állt Kultsár István fiatal szombathelyi tanárral, a későbbi bécsi és pesti lapszerkesztővel. Neki adta át a kéziratot. A fiatal, lelkes tanárnak nem sok biztatás kellett ahhoz, hogy a leveleket kiadja. 1792-ben kapta meg a cenzor engedélyét a levelek kiadására, majd két évvel később, 1794-ben Szombathelyen — három évtizeddel szerzője halála után — megjelentette a *Leveleket*. A kiadás anyagi fedezetét Gr. Festetics György (1755—1819) bocsátotta Kultsár rendelkezésére.

Kultsár István adott címet a levélgyűjteménynek, melyet az első kiadás címlapjáról, a korabeli helyesírásnak megfelelően idézünk:

⁴⁰ Szilágyi Sándor Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára 5. fejj. In Budapesti Szemle 5. köt. 1859. 52.

Török országi
levelek,
mellyekben
a IIdik Rákótzl Ferentz
Fejedelemmel Bújdoso Magyarok, Történetei
más egyébbl emlékezetes dolgokkal együtt
barátságossan eléadatnak.

Irta
Mikes Kelemen
Az emlétett Fejedelemnek néhai Kamarássa.
Most pedig
Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból
Kiadta
Kulcsár István
Az ékesszólásnak Tanítója.

Szombathelyen,
Nyomtatta Siess Antal Jósef.

1794

Kulcsár rövid, alig hatoldalnyi előszót bocsátott a levelek elé, amelyben ajánlotta azok olvasását, röviden összefoglalta Rákóczi és bujdosótársai sorsát, de elővigyázatosságból nem szólt arról, hogy hogyan jutott a kéziratához. Felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jó néven Mikes leveleinek megjelenését. Ezért változtatta meg Kulcsár a kiadás eredetileg tervezett címét („Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a vele bujdoso Magyaroknak Történetei”) a fent leírt, Rákóczi nevét elrejtő változatra. Kulcsár nem bizonyítja, hogy Mikes Kelemen létező személy volt-e vagy sem. Fontos tény azonban az, hogy Kulcsár István Gróf Mikes Jánosnak levelet küldött Erdélybe 1794-ben, melyben Mikes származása és halálának pontos dátuma után érdeklődött, valamint akkor élő rokonait kutatta. A válasz vagy késett, vagy egyáltalán nem is érkezett meg Erdélyből, mert az előszóban semmiféle utalást nem találunk az említett kérdésekről.

Az előszó írója nem foglalt állást a levelek fiktív vagy misszilis volta mellett, sőt, ezt a kérdést fel sem vetette. Az ő megfogalmazása szerint a levelek a szerző „nénjéhez Konstantinápolyba intézett tudósításai”,⁴¹ s olyan kellemes szórakozást nyújthatnak, hogy „az ő leveleit kiki érdeemeseknek tarthatja a kiadásra”.⁴²

⁴¹ Kulcsár István Az olvasóhoz. In Törökországi levelek. . . Szombathely, Siess Antal Jósef, 1794. [6.]

⁴² Kulcsár István i. m. [6.]

A cenzor csupán egy szakaszt húzott ki a kéziratból: a 203. levél második felét. Ez a részlet I. Ulászló (akit Mikes tévesen V. Lajosnak nevez) törökök elleni esküszegéséről szól. Ez a részlet természetesen az első kiadásból kimaradt.

A levelek hazakerülésének másik lehetséges variációja (Toldy Ferenc ezt a hazakerülési módot tartja valószínűnek⁴³) Bárány Tóth Ferenc francia tábornok személyéhez fűződik. Tóth András emigráns francia generális fia tűzértisztként tartózkodott Konstantinápolyban, ott szervezte a török tüzérseget, és kapcsolatban állt a rodostói magyar teleppel. Lehetséges, hogy ő hozta el a kéziratot. Tóth a francia forradalom elől Svájcba menekült, majd engedélyt kapott a hazatérésre. Hazatérte után Szombathely közelében telepedett le Gróf Batthyány Tivadar tarcsai birtokán. Tóth ismeretségben volt a Szombathelyen tanárkodó Kulcsárral, Kulcsár akár tőle is megkaphatta a kéziratot.

A levélköteg 1792 júliusában a budai cenzornál volt. Tóth Ferenc 1793. szeptember 22-én bekövetkezett halála után Kulcsár a kéziratot azonnal sajtó alá adta. Nem tudjuk, hogy szándékosan csak Tóth halála után adta-e ki a Leveleket vagy véletlen egybeesésről van szó. 1793-ban elvégezték a nyomdai munkálatokat, s a könyv 1794 februárjában napvilágot látott.

A későbbiekben Toldy Ferenc csak feltételezhette a kézirat Tóth Ferenc általi hazatérését, mégpedig a Kulcsár István előszavában leírtak alapján. Kulcsárnak a kiadás előtt tanú(k)ra volt szüksége ahhoz, hogy megbizonyosodjon az író személyének hitelességéről. Tóth azonban semmit sem tudott Mikesről. Járt ugyan Törökországban 1762-ben, de Mikes halálának pontos évét sem tudta. Az idős generális 1793-ban arról is tévesen tájékoztatta Kulcsárt, hogy Mikes „halála után az egész bujdosó társaság eloszlott”.⁴⁴

Toldy Ferenc tehát feltételezte, hogy a levelek Tóth által érkeztek haza, de ő maga is érezte, hogy a rendelkezésére álló kevés adatból a kézirat hazatérésének csak valószínű, de nem bizonyított útját tudja rekonstruálni. Ezért fogalmaz óvatosan: „Tán nem csalódom, ha hiszem, hogy a kézirat azon úton jött Kulcsár kezeibe... maga báró Tóth Ferenc által...”⁴⁵

Nem valószínű azonban, hogy az iratot a Franciaországból érkezett és oda visszatérő emigránsnak adták volna oda Mikes leghívebb emberei, akik nyilván tudták, hogy a levelek írója műveit rokonainak szándékozik hazaküldeni. Mikes misszilis leveleiből tudjuk, hogy ez volt a szándéka, hiszen Mikes Istvánnak és báró Huszár Józsefnek is írt ennek lehetséges megvalósításáról. Sőt, a „Keresztnek királyi útja” című vallásos művét maga Mikes

⁴³ Vö. Toldy Ferenc i. m. 246.

⁴⁴ Kulcsár István i. m. [5.]

⁴⁵ Toldy Ferenc i. m. 246.

küldte haza Huszár Józsefnek, hogy kedveskedjen unokahúgainak, és talán esetleges kiadás végett.

Kultsár Istvánnak, a fiatal szombathelyi tanárnak bátor vállalkozása volt, hogy elsőként adott ki olyan könyvet, amely az uralkodóház által befektetett kuruc fejedelmet rokonszenves személyként mutatta be. Kultsár megindokolja a Levelek kiadását: gyarapítani akarta a magyar történetek táráát, közre kívánta adni a magyar urak „emlékezetes dolgait”.⁴⁶ Nemcsak saját családjuk számára akarta megörökíteni, hanem a haza számára is maradandóvá tenni. Egészen bizonyos, hogy Kultsár Istvánnak nem kellett egyedül megbírkóznia a nagy feladattal — a kéziratot előzőleg többen is olvasták, hogy a kiadás mikéntjét eldöntsék.⁴⁷

Kultsár István hagyatékából (eddig fel nem tárt módon) 1858-ban Toldy Ferenc irodalomtörténész birtokába került a mű, s a Levelek második kiadása már az ő nevéhez fűződik. A Levelek népszerűsége, elterjedése és irodalmi méltánylása innen kezdődik. Toldy rövid életrajzi és kritikai tanulmányt is csatolt a levelekhez, melyben végleg eldöntötte a kézirat hitelességének kérdését. Ő kísérelte meg először, hogy felderítse a levelek hazakerülésének útját, és tette azt a fent leírtak alapján.

„A legújabb kor... a múltnak legnemesebb hagyományait is, mint avultságokat, készantag felejti, vagy felejtteni negédli; Mikest is átaladta a feledéknek”⁴⁸ — jegyzi meg szomorúan Toldy. Mikes személye és műve a feledés homályába merült, és sokan még a levelek valódiságát is kétségbe vonják. Azt rebesgetik, hogy apokrif szerzeménnyről van szó. A Mikes Kelemen név szerepel ugyan a fejedelem végrendeletében, de nem biztos, hogy valóban létezett ilyen nevű személy. Ezt a feltételezést akarja Toldy megcáfolni. Rámutat, hogy a kézirat írásmódja a 18. század közepén divatos írásmódnak megfelelő. De ez még nem elég bizonyíték. A kézirat hitelességét csak azzal támaszthatja alá, ha minden kétséget kizáróan bizonyítást nyer, hogy egy Mikes által írt bármilyen dokumentum kézírása és a Levelek írójának kézírása megegyezik. Toldy vizsgálódása sikerrel és megnyugtató eredménnyel zárult. Mikes ugyanis élete végének közeledtét érezve szeretett volna családjáról értesülni. 1759 elején Konstantinápolyban járt, és az ausztriai követtől engedélyt kapott arra, hogy levelet küldjön Mikes Mihály fiának, gróf Mikes Istvánnak. A címzett megkapta az idős Mikes levelét, válaszolt is, de semmit nem tett azért, hogy rokona a majd fél évszázados száműzetés után visszatérhessen hazájába.

Gróf Mikó Imrétől (aki anyai ágon a Mikes családból származott) si-

⁴⁶ Vö. Kultsár István i. m. [1.]

⁴⁷ Hopp Lajos i. m. 359.

⁴⁸ Toldy Ferenc i. m. 219.

került Toldynak megszereznie ezt az Erdélybe küldött levelet, melyet tehát bizonyítottan Mikes Kelemen írt. Toldy így 1859-ben elvégezhetette az összehasonlítást. Szemmel látható volt, hogy a két kézírás azonos, a családnak írt levél írója ugyanaz a személy, mint az, aki Rodostóban 207 levélben jegyezte fel a bujdosók életének kisebb-nagyobb eseményeit.

Toldy bizonyítva látta, hogy a Törökországi leveleket Mikes saját régi feljegyzéseiből írta, de nem levélírás céljából, hanem irodalmi céllal, „műszándékból”. Tervszerű egésznek, egyöntetű alkotásnak nevezte a művet, annak ellenére, hogy a hangulati változások, az ingadozó lelkiállapot, a megmegújuló, majd lehanyatló levélíró kedv inkább egy folyamatos, valóságos levelezésre utalának. Kimondja, hogy Mikes élt, és műve az élete végén szerkesztett emlékirat, tehát Mikes folyamatosan részletes, bő naplót írt, majd „mémoiresokat szerkesztett elveszendő papirosaiból, még pedig levélalakban”.⁴⁹

A Leveleket Toldytól 1867-ben az irodalmi ritkaságokat gyűjtő Bartakovics Béla egri érsek vásárolta meg. A Leveleskönyv még Bartakovics érsek életében a könyvtár tulajdona lett (Bartakovics érsek 1873-ban hunyt el). Két forrás szolgáltat erre adatot: az egyik az Albert Ferenc készítette katalógus, a másik pedig a — szintén Albert Ferenc tollából — az Eger című folyóiratban 1864-ben megjelent, az Egri Érsekmegyei Könyvtár történetét feldolgozó és a szerzőnek saját munkájáról beszámoló cikksorozata. Az említett cikksorozat 5. részében Albert Ferenctől megtudhatjuk, hogy a „czimtározással mult 1863. évi okt. havában készültem el.”⁵⁰ Ez az elkészített és a továbbiakban a gyarapodás miatt nyilván bővített katalógus már tartalmazza a Mikes-leveleket a fent említett (U² III. 7.) jelzettel. A leveleskönyv tehát már a katalógus elkészülte utáni években, de még Bartakovics érsek halála előtt a könyvtár tulajdonát képezte. A fent említett cikkben a szerző beszámol arról, hogy a könyvtár anyagi nehézségekkel küzd, nincs meghatározott évi jövedelme a könyvek beszerzésére. Majd így folytatja: „... jelenleg azonban segít e hiányon érsek urunk ő nmlgának bőkezősége, ki az alap csekélységét azáltal kegyeskedik pótolni, hogy rendesen a saját válogatott könyvgyűjteménye részére vásárolt új, nem ritkán drága munkákat a megyei könyvtárnak átengedi, s így annak osztályát mindenesetre gyorsabban és hatályosabban gazdagítja, mint az a nagy alapító halála óta bármikor is történt.”⁵¹

Huttkay Lipót⁵² a Levelek könyvtárba kerüléséről kijelenti: „...1867-

⁴⁹ Toldy Ferenc i. m. 244.

⁵⁰ Albert Ferenc Az egri érsekmegyei könyvtár. In Eger 2. évf. 1864. máj. 12. 146.

⁵¹ Albert Ferenc i. m. 146.

⁵² Huttkay Lipót i. m. 50.

ben Bartakovics, egri érsek szerzi meg, ez meg az egri érsekmegyei könyvtárnak adományozza.”

A két adatot együtt tekintve bizonyos, hogy Bartakovics érsek már életében a könyvtárnak vásárolta meg, vagy még életében a könyvtárnak ajándékozta a 207 Mikes-levelet.

A Rákóczi-dallamhagyomány szerepe a XIX. századi magyar zenében és kultúrtörténetben

Sziklavári Károly

A jó másfélszáz esztendővel korábbi szabadságküzdelmeket megidézõ hazai romantikus regényirodalom költött sablonjainak köztudatba kerülése, majd ezek nyomában a „kurucromantika” címszóval fémjelzett századvégi kultúrtermékek mindennemű „múltszépítő” igyekezete ellenére, számunkra már vitathatatlanul látszó tény, hogy az a muzsika, mely hajdan a fejedelm környezetében, s ugyanúgy a hozzá hű főurak fizetett zenészeinek instrumentumain naponként föl-fölcsendült, jellegét tekintve *alapvetően térhetett el* attól a stílusvilágtól, mely a kuruc kori dalköltészetnek *zenei összetevők* terén is specifikusan *nemzeti karaktert* kölcsönzött a XVII—XVIII. század folyamán. Mára, a modern kutatás érdeméért — jóllehet szórványos —, ám így is megbízható adatokkal rendelkezünk II. Rákóczi Ferenc udvarának alkalmazott muzsikáit és zenei gyakorlatát illetően, a szabadságharc időszakának egy-egy epizódját tekintve.¹ Rákóczinak nem voltak *cigányzenészei* — az ezekkel kapcsolatos legendákat pusztán az utókor fantáziája szülte meg. A kutatási eredmények jóvoltából körvonalazható összkép lényegében *kozmozopolita* jegyeket árul el; leginkább a tánczene műfajai lehettek azok, melyeknek stílári keretei — az akkoriban Európa-szerte hódító francia táncok vélhető túlsúlya mellett — jelentős mértékben juttathattak érvényre kifejezetten hazai, olykor másfajta (például lengyel) eredetű kelet-közép-európai impulzusokat a fejedelmi muzsika különféle alkalmain. E látványosan *nemzetközi* kólorit csöppet sem mondható rendkívülinek: a barokk időszakának udvari zenekultúrája szinte mindig, mindenkor a *nagyobb és jelentékenyebb* centrumok nyújtotta mintákhoz kívánt igazodni — az azoktól viszonylag távol eső területeken is. Egy olyan (földrajzilag kétségkívül periferikus) udvari praxis számára, mint például Esterházy Pál kismartoni zenekaráé, feltétlen ösztönzésül szolgált a bécsi „központ” pompával ékes gyakorlata. S a korra igen jellemző módon, ellenséges politikai viszony, vagy érzület *lényegileg* mit sem változtatott a kultúra már kialakult érintkezési felületeinek *öntörvényű* mechanizmusain — így a francia táncok korabeli, fékezhetetlennek tűnő divathulláma a bécsi udvarba is utat talált. Rákóczi, Esterházyénál össze-

¹ Haraszti Emil: II. Rákóczi Ferenc a zenében. In: Rákóczi emlékkönyv 2. kötet (Franklin Társulat Budapest 1935), 173—175., majd 178—179.

hasonlíthatatlanul szerényebb igényű udvari muzsikájával kapcsolatosan is feltételezhetőek bizonyos fokig a bécsi minták — ő maga ugyanis, még ifjú alattvalóként, meghatározó személyes tapasztalatot szerzett I. Lipót udvartartásának fényes zeneéletéről.²

Az, a múltbeli és a mai köztudatban egyaránt „kuruc”-ként élő, gazdag dallamhagyomány, melynek legnevesebb példáit talán a *Rákóczi* névvel összekapcsolódott *melódiacsalád* képviseli, így hát a legkevésbé sem őrzi magán a hajdani fejedelmi muzsikások alakító keze nyomát; tovaterjedésének útja szintúgy nem forrt egybe II. Rákóczi Ferenc magyarországi környezetével. Az ilyen dallamok egy része csupán *évtizedek múltán* válhatott *valóban kuruccá* — mint azt az ún. *énekelt Rákóczi-nóta* esete is mutatja. E kifejezetten régies *melódiatípus* létezése a XVII. századtól kezdve dokumentálható hazai kéziratokban.³ Habár a dallamvariánsok szerkezeti sajátosságai alapján *legvalószínűbben felvidéki* eredetre gondolhatunk (egyes példáit azonkívül több rokon szál köti össze különféle szláv — elsősorban lengyel — melódiákkal), egykori földrajzi elterjedtségük hazai tájakon (a feltérképezhetőség mai, csupán igen kezdetleges fokán is), kifejezetten széles körűnek mondható. Általános ismertségük nagy mértékben járulhatott ahhoz, hogy e variánsok egyike már *konkrét versszöveg(ek)hez kötötten* hagyományozódhassék tovább, valamikor a XVIII. század közepe tájától kezdve.⁴ A *Rákóczi-nóta* népszerű dallama ezután már egy *egész nemzethez szóló*, — kifejezésmódjában kivételesen intenzív, s nagymúltú verselési tradíciók háttérével is büszkélkedhető — költői alkotás⁵ *állandósult* melódiájaként szolgált, évtizedeken át. Szövegét — mely variánsok formájában élt — 1750 táján jegyezték föl első alkalommal;⁶ a kor „közérzetét” híven tolmácsoló, gördülékeny sorokba foglalt „Jaj, régi szép magyar nép...”, mindenekelőtt pregnáns költői képei révén, eleven erővel ragadja meg a szabadságharc elbukását követő idők mindennapjainak siralmas valóságát. Szikár, dísztelen strófáinak *szembesítő*

² Vö. Haraszti, i. m., 172—173.

³ Mindezek beható ismertetésére most nem térek ki, minthogy a Rákóczi-dallamok genezisének igen összetett folyamata közvetlenül nem tartozik a jelen tanulmány tárgykörébe. Részletes áttekintés végett, a kérdéssel kapcsolatos eddigi összefoglaló jellegű írások közül különösen ajánlható Domokos Mária cikke A Rákóczi-nóta családfája címmel, in: Magyar Zene 1980/3., 249—263.

⁴ Vö. Domokos, i. m., 251.

⁵ Kezdeté: „Jaj, régi szép magyar nép, / Az ellenség téged mikép / Szaggat és tép!”; a második strófái: „Jaj, Rákóczi, Bercsényi, / Magyarok élő vezéri...” Közreadva a A kuruc küzdelmek költészete című kötetben (Válogatta és sajtó alá rendezte Varga Imre, Akadémiai Kiadó 1977), 238. szám.

⁶ A kuruc küzdelmek költészete (1977), 238. szám, a hozzá tartozó jegyzettel.

ereje kérlelhetetlen; bennük az egykori szabadsághősök legendássá magasztosult alakjával összekapcsolt — s csupán fel-felvillantott — *eszményi, dicső múlt* emléke ellentételezi a jeremiádok hangján, részint azok nyelvi eszközeit alapul véve lefestett, kiúttalanságában elviselhetetlen és egyenesen végromlással fenyegető jelen monoton élményvilágát. A *Rákóczi-nóta* ezáltal az ellenzéki lelkiület és szellemiség dalban kifejezhető jelképévé:⁷ valósággal első *nemzeti énekünk*ké vált;⁸ századának legnépszerűbb magyar verse lett; a kései kuruc poézis legjelentősebb alkotásaként tartja nyilván máig az irodalomtörténet. Hatása az elkövetkező század folyamán is eleven maradt: Kölcsey, Petőfi költészetén ugyanúgy kimutatható. Erdélyi János 1849 folyamán nyomtatásban is közreadta egy forradalmi verseskötet függelékéeként.⁹

Az *énekelt Rákóczi-nóta* XVIII. század végi — XIX. század eleji, egyre fokozódó népszerűségét követően 1826-tól, Mátray Gábor kiadványa¹⁰ révén *nyomtatásban is hozzáférhetővé* vált a *hangszeres Rákóczi-nóta*, mely ekkorra már kétségkívül hasonlóan széles körben számított közkedveltnek. E *hangszeres* letét azonban alapvető eltéréseket mutat vokális elődjéhez képest; a különbségek javarészt épp az *instrumentalitás lényegéből* fakadnak — mintegy az előadásmód, a megszólaltatás *természetével* magyarázhatóak. *Csupán a hangszeres* verzió sajátja az a markáns-karakterisztikus, heroikus lendületű, olykor kifejezetten harci asszociációkat kiváltó ismétlődő „kvar-tembléma”, mely később a *Rákóczi-indulóba* is átkerült.¹¹ A leszármazás útja és mikéntje az *énekes* és *instrumentális* megfogalmazások között rejtélyesnek mondható — csakúgy, mint a *Nóta hangszeres* formájából valószínűleg 1809 és 1820 között megalkotott *Rákóczi-induló* keletkezési körülményei. Utóbbinál szintén homályba vész a szerző személye — *teljes bizonyossággal* legalábbis megválaszolhatatlan marad —; az eldönthetetlennek látszó kérdéssel kapcsolatosan nem mindennapi polémia látott napvilágot már a XIX. század zenei sajtójában.¹² Az viszont kétségtelennek tűnik, hogy Bihari Já-

⁷ Vö. Haraszi, i. m., 180.

⁸ Vö. Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Sajtó alá rendezte Esze Tamás, Kiss József és Klaniczay Tibor (Szépirodalmi Könyvkiadó 1953), 110. szám, a hozzá tartozó jegyzettel.

⁹ Lásd ezekről a Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig című kötet (hivatkozott) összefoglalását.

¹⁰ Az általa szerkesztett Pannonia sorozat 3. füzetében

¹¹ Az *énekelt és hangszeres Rákóczi-nóta* összefüggéseiről lásd részletesebben Domokos Mária hivatkozott tanulmányát, 255—56.

¹² Ennek összefoglalásáról lásd Haraszi hivatkozott tanulmányát, 186—197. A *Rákóczi-induló* keletkezéstörténetét illetően szintén alapvető fontosságú Major Ervin dolgozata, Berlioz és a Rákóczi-induló címmel (a szerző Fejezetek a magyar zene történetéből

nosnak, az ösztönös tehetségű — s bűverejű, ellenállhatatlan játékaival tömegeket megbabonázó — verbunkosfenoménnek, valamint Scholl Miklósnak, a pesti 32. (Esterházy) gyalogezred katonakarmesterének egyaránt kulcsszerpük volt a *Rákóczi-induló* végső formájának kialakításában (és Biharinak külön érdemei a darab terjesztésében).

Melodikai tekintetben a *Rákóczi-induló* mintegy magába sűrítette mindezen verbunkos eredetű (vagy legalábbis a „verbunkos” gyűjtőnévvel egybefoglalt tarka stílusvilágban *szerte meghonosodott*) nyelvi alapformulák egy részét, melyek a korban szemantikai szempontból a legmarkánsabbnak, legkifejezőbbnek bizonyultak. Dallamszövetének heterogén vegyületében így egymásra talált történeti szín és „zamat”, továbbá hősi (sőt harcias) karakter; a korai verbunkosnyelv *általában véve* nemes patetizmusa, délceg tónusa, mámoros lendülete. Amit Kisfaludy Sándor még a század kezdetén, *regéinek* előszavában (1807) fejtett ki, önmagában tökéletesen felidézheti azt a múltbanéző, különös érzékenységgel telt közhangulatot, mely a *Rákóczi-induló* megszületésének, és egyáltalán: a *Rákóczi-dallamok* népszerűsödési folyamatának nagyfokú serkentője lehetett: „Különös és tulajdon móddal érdekli a régiség a gondolkodó, képzelő és érző lelket: azért-e, hogy a régiek valóban nagyobbak, erősebbek és lelkesebbek, noha egyszersmind durvábbak és szilajabbak is voltak, mintsem a mostaniak? — azért-e, hogy ami távol vagyon az embertől, azt a képzelődés mindég szebbnek, jobbnak és nagyobb-nak állítja? — vagy azért-e, hogy a mulandóság képe, az annyi nemes tehetséggel bíró, halhatatlanságot és örökkévalóságot szomjúzó emberlelket bús érzeményekkel tölti? — miért? — egyenesen meg nem tudnám mondani; de az bizonyos, hogy a régiség még a legdurvább embert is érdeklenni szokta; — s minden embert hazájának régiségi inkább, mintsem a külföldiek.” Később ugyanitt olvashatjuk: „... a magyar igen hajlandó a szomorúságra. Sőt még örömet és vígságát is szomorú és bús hangokkal jelenti. Bizonyosága ennek a nemzeti magyar táncnak többnyire kesergő melodiája; bizonyosága ennek a köznép énekeinek többnyire szomorú nótája.” Előbb a „rég”, „képzelődés”, „bús érzemények”, most pedig a „bús hangok” és „kesergő melódia” kifejezések éppenséggel a *Rákóczi-dallamok* leírására szánt kulcsszavak is lehetnének. Hogy e formálódó, s mindinkább a történetcentrikusság mezét magára öltő századeleji közgondolkodás számára *valójában* milyen jelentőségű kultúrkincsnek bizonyulhatott a patinás, archaikus ízű *Rákóczi-melódiacsalád*, azt kellőképpen érzékeltetheti Gáti István 1802-ben kiadott zongoraiskolájának *Előljáró beszéde*. Gáti leírása szerint énekbe foglalt régi történetek

c. tanulmánykötetében, Zeneműkiadó Budapest 1967, 78—81.), továbbá a magyar nyelvű Brockhaus-Riemann Zenei Lexikon Rákóczi-induló szócikke (amely Szabolcsi Bence munkája Domokos Mária kiegészítéseivel).

hallgatásakor „mintegy elragad képzelődésünk a mostani időkről az elmúlt időkre. Ez az oka, hogy midőn a magyarnak beszélnek a Rákóczy-Bezerédi s mások históriáit, megindul rajta; de midőn még nótáit is musikai bandában húzzák, verseit mellette éneklik, már ekkor könnyei is sűrjen hullanak...”. Kossuth Lajos későbbi „Rákóczinak búskomor indulója” kifejezése¹³ így valószínűleg sokkal mélyebb, *lényegibb* átélésről tesz tanúbizonyságot, mint azt első olvasásra hihetnénk: a kortársak által már nemegyszer felismert *elsődleges nemzetkarakter* észleléséről ad hírt e káprázatosan ünnepeelt, s talán a reformkori évtizedek közvéleménye által kimondatlanul is „legmagyarabbnak” érzett muzsika hangjai mögött.

S valóban: a *Rákóczi-induló*, a romantika századában megtett útjának *teljességét* tekintve, „szent és megrázó” zenei élményévé vált egy rajta síró és ujjongó, a maga dicsőségét és álmait bálványozó egész nemzetnek — Szabolcsi Bence szavaival.¹⁴ „Nemzeti ereklények ez nekünk, [...] oly páratlan zenedarabunk, mely [...] az első [ütemtől] az utolsóig [...] a legszokrázóbb tüzet egyesíti a zenei nagyszerűség eszményképével”¹⁵ — ezeket a mámorosan elragadtatott, s minden bizonnyal a *Rákóczi-indulóval* kapcsolatosan valaha leírt legátszellemültebb gondolatokat Mosonyi Mihály vetette papírra. „A világ legvérforgalóbb indulója”,¹⁶ mely egyben „a vad függetlenség s megingathatatlan hazafiság borzasztó szép” dalának számított egykoron,¹⁷ — nem kis mértékben Liszt magukkal ragadó, mennydörgő átiratai, majd Berlioz legendás, diadalmas feldolgozása révén — „a magyar lélek kifejezésformája lett”;¹⁸ már a kései reformkor idején. *Nemzeti indulóként* élt a köztudatban; dallama széltében-hosszában országszerte felharsant akkortájt; magától értetődően vált népszínmű, majd operai betétszámmá;¹⁹ s mi sem lehetett volna *jellemzőbb* az adott időszakra nézve, mint hogy *táncoltak* is rá: így például már a ’30-as években keringővé alakították, mely hallható volt a korabeli bálók egyik-másikán.²⁰ Dallamtoposzként önálló „életre

¹³ A szabadságharc kezdetén használta; Haraszti, i. m., 225.; Szabolcsi Bence: A XIX. század magyar romantikus zenéje (a szerzőnek A magyar zene évszázadai c. tanulmánygyűjteményének II. kötetében, Zeneműkiadó Budapest 1961), 162.

¹⁴ Szabolcsi, i. m., uo.

¹⁵ Idézi Haraszti, i. m., 186.

¹⁶ Haraszti, i. m., 171.

¹⁷ Teophil Gautier francia író elragadtatott kifejezése Reményi Ede játékaival kapcsolatban; fordításban közli a Zenészeti Lapok, idézi Haraszti, i. m., 229—30.

¹⁸ Haraszti, i. m., 219.

¹⁹ Haraszti, i. m., 200—201. és 203.

²⁰ Haraszti, i. m., 199—201.; Mona Ilona: Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774—1867 (MTA Zenetudományi Int., 1989), 187. tételszám, a hozzá tartozó jegyzettel.

kelt” több melódiaképletének „beépülését” XIX. századi műzenei kompozíciókba viszonylag jól nyomon követhetjük kismesterek munkáitól kezdve Liszt, Erkel nem egy nagyszabású alkotásáig.

Már a ’40-es évtized végének indulótermésében lépten-nyomon a *Rákóczi-induló*ból — olykor a *-nótából* — ismert sajátos képletekre bukkanhatunk e figyelemre méltó repertoár tanulmányozása során. Akár Doppler Ferenc 1847. évi *Kossuth-indulóját*, akár Müller Ferenc, valamint névrokona, Müller József 1848 tavaszán komponált *Batthyány-indulóit*, akár Müller József ugyanabban az évben keletkezett *Kossuth-indulóját*²¹ vesszük szemügyre, melódiafordulataikban hol feltűnő, hol burkoltabb *Rákóczi*-dallamelemekkel találkozhatunk. Külön tradíciót képviselnek ebből a szempontból a magyar — többségükben *szimfonikus* — csatazenék, amelyeknek (akár konkrét citátum vagy hivatkozás, akár egyszerű reminiscenciák formájában) szinte elmaradhatatlan „kellékeivé” váltak a *Rákóczi-induló* egyes dallamképletei. Csermák Antal 1809-ből származó *Az intézett veszedelem vagy a Haza szeretete* című vonósnégyese nyitja meg a sort (a mű az utolsó nemesi fölkelésnek állít emléket); Mosonyi Mihály 1848 szellemét visszaidéző *Honvédek — zenekari fantáziája* (1860),²² majd a Bécsben élő, de gyakorta hazánkban időző Rudolf Willmers („programjában” szintén a szabadságharchoz kapcsolódó) *Hunnia — szimfóniája* folytatja (1861);²³ végül Bartók Béla *Kossuth — szimfóniai költeménye* (1903)²⁴ zárja. Sajátos problémát vet föl e téren Franz Schubert egyetlen *több tételes és egészében magyaros* kompozíciójának, a *Divertissement à l’hongroise*-nak (1824 vagy 1825; D 818) III. tételbeli csatazenéje: a mű magyar stílusrétegét vizsgáló Domokos Mária a *Rákóczi-induló*val hozta összefüggésbe a kérdéses szakaszt.²⁵ Egyéb fogódzó híján sajnos eldönthetetlennek látszik, hogy vajon *szerzői szándékot* tükröző *utalásnak* tekinthetjük-e a *Rákóczi-indulót* vitathatatlanul *fülünkbe*

²¹ Lásd ezekről jelen szerző Kossuth Lajos és századának zenehistóriája című tanulmányát, in: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series, Tom. XXVII. (Eger, 2002), 145—46.

²² A mű dallamidézeteiről részletesebben lásd Bónis Ferenc Történelmi jelképek a magyar zenében a nemzeti romantika korától — Kodályig című tanulmányát, a szerző Mozarttól Bartókig c. kötetében (Püski Kiadó 2000), 185, 188.

²³ A mű bemutatójáról, a szerzői „program”-magyarázat részletének közlésével lásd Haraszti, i. m., 235—236.

²⁴ Bartók alkotásáról lásd e sorok írójának Kossuth Lajos és száz év zenehistóriája című tanulmányát (a Kossuth Lajos a zenében c. kiadványban, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár Miskolc, 2002).

²⁵ A III. tétel második közjátékának fizs-moll közép része. Lásd Domokos tanulmányát Schubert Magyaros divertimentójáról címmel, in: Muzsika, 1997. december, 6—10.

idéző nyitó ütemeket. Schubert éppenséggel ismerhette a darabot, hiszen kottája az 1820-as évtized kezdete óta hozzáférhető volt a császárváros zeneműpiacán — így azt végeredményben kompozíciójának egyik lehetséges ihlető forrásaként tarthatjuk számon.

Csermák említett vonósnégyesében *A Nemes fel ülése* címet viselő harmadik tétel kezdetének összefüggése a *Rákóczi-induló* „fejmotívumával”²⁶ ellenben aligha lehet a véletlen műve (és egyúttal sajátos, filológiai természetű problémákat vet föl, elsősorban az időbeliség kérdését illetően; megválaszolásuk azonban nem a jelen tanulmány feladata). Mindenesetre az érdekes analógiát akár a *Rákóczi-induló*ra való utalásként (aminek csekély a valószínűsége), akár mint olyan köznyelvi alapelemet fogjuk föl, mely nem sokkal később, épp markáns-karakterisztikus voltában kerülhetett az *Induló* élére — mindkét esetben azonos: konkrétan harci képzeteket kiváltó jelentéstartalomról beszélhetünk; s az *Induló* kezdőmotívumának e „hangokba foglalt üzenete” a század folyamán, annak közönsége számára, lényegében egységes és változatlan maradt. Hasonló szerepkörrel győződhetünk meg a — már a hangszeres *Rákóczi-nótában* fellelhető — szintén heroikus karakterű „kuruc” kvarttmotívum esetében. Egykori harci szignálok emlékét sejthetjük benne; s ebben a minőségében ugyancsak szimbólum értékű jelentéstartalomra tett szert a magyar művészi muzsika elkövetkező másfél évszázadának nyelvi alapformuláit tekintve. E megállapítás egyaránt vonatkozik az említett 1840-es évekbeli indulókra, majd később Bartók Béla zenéjére: Bartóknál nélkülözhetetlennek bizonyuló melodikai alkotóeleme lett a *Kossuth* címet viselő ifjúkori szimfonikus költemény magyar harci témájának; s töredék voltában is a hazára való utalás félreérthetetlen szimbólumaként tűnik fel az életmű vége felé: az 1943-ból származó zenekari *Concerto* középtételének megrázó erejű, háborús víziókkal telített, drámai „képsorában”.

A *Rákóczi-dallamképletek* nyelvi alapelemmé válását tanulságos lehet egyetlen életművön belül is figyelemmel kísérni: s erre mi sem látszhat alkalmasabbnak, mint a XIX. század legjelentősebb állandóan itthon élő magyar zeneszerzőjének oeuvre-je. Erkel Ferenc többször dolgozta fel (illetve át-) a *Rákóczi-nótát* és *-indulót*. Főként operáiban, de olykor hangszeres kompozícióiban is, számos ízben találkozhatunk *Rákóczi-dallamreminiscenciákkal*, olykor idézetszerű előfordulásokkal. A legkorábbi Erkel-darab, melyben a *Rákóczi-melodika* jelenlétéről konkrétan tudomásunk van, egy kamaramű: az 1837-ben hegedűre és zongorára komponált *Duo brillant* —; a komponista

²⁶ Vö. Bónis Ferenc: Mozart szellemi jelenléte a magyar kultúrában, 1800 táján, in: Hitel, 1991/14, 21—22.; Bónis Ferenc: Mozart és a népdal Csermák zenéjében, a szerző Mozarttól Bartókiig c. kötetében (Püski Kiadó 2000), 19—20.

már ebben a korai opuszában megkülönböztetett „dramaturgiai” szerepkörrel ruházta föl a *Rákóczi-nóta* kétszeri melódiaidézetét.

A '30-as évtized végének, '40-es évtized elejének zeneszerzői termése sajátos „kulminációs” periódust képvisel az Erkel-életműben fellelhető *Rákóczi-nóta* és *-induló feldolgozások*, illetve *-idézetek* szempontjából. 1838 novemberében hangzott fel a *Nemzeti* (akkor még: *Magyar*) *Színház* egyik vígjáték-előadásának felvonásszünetében „Erkel úr, hangáskarmester” saját szerzeményű *phantasiája és változatai* „*Rákóczynak erdélyies nótájára*” — ahogy az egykorú tudósításban olvashatjuk.²⁷ A beszámolóból az is kiderül, hogy a zongorára és zenekarra írt darab előadását maga a szerző irányította a szólóhangszer mellől — ám mindössze ennyi, amit erről az Erkel-műről tudhatunk: kottája máig nem került elő. Ugyanez lett a sorsa a darab *szólószingora-verziójának*, melyet egy 1839. márciusi hangversenyen tűzött műsorára a komponista. Harmadikként — és sajnos megint csak az elkallódott művek között — a *Rákóczi-induló* ugyanebből az időszakból származó, Erkel tollából keletkezett *zenekari feldolgozását* említhetjük meg, melyet az előbbi műhöz viszonyítva pár napnyi különbséggel, úgyszintén 1839 márciusában mutatott be a Színház zenekara (s egy évvel később, Erkel vezényletével újból eljátszották²⁸).

E három, csupán adatokból ismert alkotást egy hosszú és különös címet viselő zongoradarab követi a *Rákóczi-vonatkozású Erkel-művekből* összeállított listán: *Emlékül Liszt Ferencre/ Rákóczi indulója/ Zongorára alkalmazva Erkel Ferencz/ Nemzeti Színház első karmestere által*. A mű — lényegében az újabb kutatás által feltárt — keletkezéstörténete, röviden a következő: a gyermekkora óta első alkalommal 1839 végén Magyarországra látogató Liszt Ferenc pár hét leforgása alatt történelmi jelentőségű hangversenyeket adott Pozsonyban, majd Pesten. *Kultúrateremtő, kultúraformáló* események szempontjából egyike lett a reformkor legnagyobb pillanatainak ez a voltaképpen igen rövid időszak. Hasonló pompájú *nem hivatalos* — számunkra szinte elképzelhetetlen külsőségekben megnyilvánuló — fogadtatásban soha senki nem részesült Pesten azelőtt — és talán azóta sem. Az egymásba érő, zsúfolt események dióhéjban összegezve is jószerivel hihetetlennek tűnnek: diadalmenet arisztokrata hintón Pozsonyból Pestre — ahol mindjárt megérkezésekor szerenáddal fogadják —; azután a tömérdek fáklyás menet, hajnalba nyúló pazar lakoma, díszvacsora és bál; már-már rebelliószámba menő hangversenyek a *Rákóczi-indulóval*, rögtönzött beszédekkel és tömegjelenségekkel; díszkard-átadás, közben a nemesi cím adományoztatásának ötlete

²⁷ Legány Dezső: Erkel Ferenc művei és korabeli történetük (Zeneműkiadó Budapest 1975), 7. szám.

²⁸ Legány, i. m., 11. és 12. szám

— szüntelenül éljenző sokaság, végeláthatatlan emberáradat hangjaitól kísérve mindig és mindenütt.²⁹ Liszt, aki a korabeli magyarság legnevesebb képviselője volt Európában, *nemzetszimbólummá* vált 1840-ben.

A korábban már Pozsonyban is eljátszott *Rákóczi-induló* mindennél gyűjtőbb, elementáris erővel hatott a hazafias megnyilvánulásokra. Liszt *magyarságának jelképét* látta a darabban az egykorú közönség — írja lényeglátóan Haraszti Emil —, „a kiújult s elszakíthatatlan kapcsot, mely az idegenbe szakadt [művészt] hazájával egyesíti”.³⁰ Liszt a bécsi Haslinger kiadónál kívánta megjelentetni feldolgozását, ám a császárváros cenzúrája nem engedélyezte a közzé tételt. E döntés hírére, 1840 januárjában a pesti Wagner József zeneműkiadó elhatározta, hogy itthoni körök támogatásával *maga* jelenteti meg a példátlan sikert aratott kompozíciót. A cenzúra kijátszásának érdekében, és egyéb, jogi természetű bonyodalmak elkerülése végett vált fontossá *ezen a ponton* Erkel Ferenc szerepe, aki a Lisztől hallott feldolgozás leglényegibb mozzanatait *utólag, emlékezetből* lekottázva működött közre a kiadvány létrejöttében. Ennélfogva az *Emlékül Liszt Ferencre / Rákóczi indulója / Zongorára alkalmazva Erkel Ferenc* [...] által címfeliratú darab Liszt *első felnőttkori Rákóczi-induló* feldolgozásának³¹ *lényegi* vonásait, és *nem Erkel Ferenc* saját invenciójú alkotását őrizte meg számunkra.³²

A közreadás körüli siker azonban így is tiszavirág éltűnek bizonyult: a Liszt és Erkel nevét *együtt* viselő kotta forgalmazását hamarosan szintúgy betiltották — de legalább ideig-óráig piacra kerülhetett. (Később viszont több kiadást is megért: még a két zeneszerző élete folyamán.)

Ilyen előzményeket követően valósággal meglepetésként hatna, hogyha *nem* találkozánk a *Rákóczi-dallamok* inspirációjának nyomaival Erkel korai operáiban. A kérdéses melódiafordulatok — néhol konkrét idézetek — dramaturgiai szerepköre viszonylag egységes képet mutat: zömmel sorsdöntő pillanatokra esnek, *heroikus* jelentéstartalom hordozóiként. 1840 augusztusában került színre Erkel Ferenc első operája, a *Bátori Mária*. Az I. felvonás fináléját a *hangszeres Rákóczi-nóta* ismétlődő nyitó „kvartemblémájának” kétszeres (zenekari) felhangzása indítja. Operái többségéhez hasonlóan a *Bátori Mária* is tragikus végkifejletű alkotása a zeneszerzőnek. Két különböző befejezést írt Erkel a darabhoz; a korábbi változat szerint egy rendkív-

²⁹ Az események részletes leírását lásd Alan Walker monográfiájában: Liszt Ferenc 1. kötet (fordította Rácz Judit), Zeneműkiadó Budapest 1986, 332—353.

³⁰ Haraszti, i. m., 206.

³¹ Liszt már 1823-ban, tizenegy és fél esztendősen eljátszott egy *Rákóczi-induló* feldolgozást Pesten, melyről a későbbiekben lesz szó.

³² A történetek rekonstruálására eddig Kassai István tette a legalaposabb kísérletet: lásd tanulmányát a Magyar Zene 1993/2. számában, 111—162.

vüli feszültséget magában hordozó, fenyegetően harcias kórus zárta a művet, melyben a „pozitív tábor” férfi szereplői halált követelnek az ártatlanul meggyilkolt Bátori Mária *hóhérainak* fejére. A végleges befejezés-verzióból sajnálatos módon kihagyott, rendkívül eredeti hangzásképző, sötét tónusú esz-moll *bosszúkar* kezdő melódiaívei szűkített kvartnyi ambitust járnak be hullámzó mozgással; szinte lehetetlen *ki nem hallani* mögülük a *Rákóczi-induló* egyik legismertebb képletének inspirációját:

A Hunyadi László zenéjének *egészét* tekintve, e mérföldkő jelentőségű alkotás melodikájának háttér-élményeként talán *még fontosabb* szerep jutott a '40-es évtized első felére, a mű keletkezésének idejére már régóta „közkinccsé vált” *Rákóczi-dallamok*nak. Mindez már a *Nyitány* zenéjéről elmondható: a lassú tempójú kezdőtéma, valamint a gyors rész ugyanebből fejlesztett fő gondolata, ambitusuk, melodikai alkotóelemeik, „örökölt” fríges sajátságaik révén elsősorban az *énekelt Rákóczi-nótával* tartanak rokonságot, mintegy körülírva annak jellegzetes íveit.³³ A III. és IV. felvonást összekötő *Közzene* („*Hattyúdál*”) délceg tartású, nemesen patetikus dallammeneteibe beleszötte Erkel a *hangszeres Rákóczi-nóta* ismétlődő „kvarttemblémáját”; ugyanitt az induló „fejmotívumának” képlete is felbukkan.³⁴ Ujfalussy József az opera egyik, Hunyadi László alakjához kapcsolódó, s visszatérő jellege révén a hős halálára már mintegy előre utaló motívumával kapcsolatosan hívta fel a figyelmet a *Rákóczi-induló* ihletésére,³⁵ a kérdéses dallamképlet az I. felvonás folyamán, Hunyadi és Czillej párbeszéde közben hangzik föl első alkalommal, majd ennek származéka lesz a negyedik felvonás *gyászindulójának* kezdőmotívuma is:

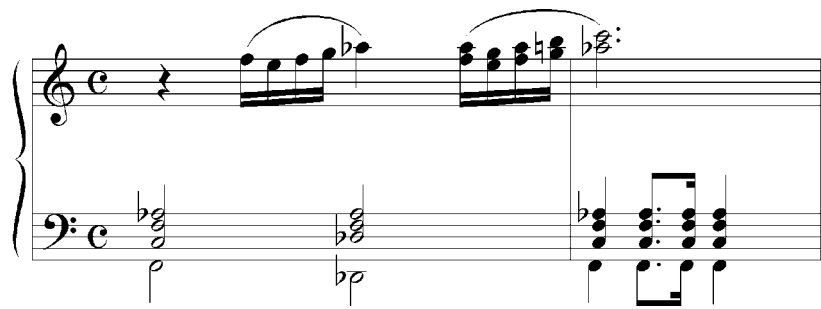
³³ Lásd Bónis Ferenc Történelmi jelképek a magyar zenében a nemzeti romantika korától — Kodályig című tanulmányát, a szerző Mozarttól Bartókig c. kötetében (Püski Kiadó 2000), 181.

³⁴ Haraszti, i. m., 209.

³⁵ Ujfalussy József: A „Hunyadi László” és irodalmi előzményei, in: Zenetudományi Tanulmányok II. (Akadémiai Kiadó Budapest, 1954), 227—28.

Ez az I. felvonásbeli dallamidézet ugyanakkor azt is példázza, hogy a *Rákóczi-induló* jellegzetes fordulatai, alkalomszerűen, már *eredeti* karakterük lényegi módosulásával is egy-egy nagyszabású kompozíció részeivé válhattak az idő szerint. Úgy tűnik, e hosszadalmas stilizációs folyamat a *Bánk bán*-nal érte el tetőfokát az Erkel-életműben — elvezetve annak legkifinomultabb *Rákóczi-dallamreminiscenciái*hoz. Az Erkel-operák zenéjének magyaros vonásait vizsgáló Véber Gyula a *Bánk bán Tiszaparti jelenet*ének egyik markáns, többször felhangzó Tiborc-dallamának háttérében gyanította a *Rákóczi-induló* ihletését.³⁶ Arról, hogy az *Induló*ból jól ismert motívumok, motívumtöredékek adott esetben fontos melodikai „építőelemekké” válhattak a kor zenéjében, a *Tiszaparti jelenet* egyéb helyei alapján is ugyanúgy meggyőződhetünk: párhuzamba állítva például a *Hunyadi László* „*Rákóczi*”-motívumát a *Tiszaparti jelenet* híres „népi tilinkó” szakaszának kezdetével, világosan hallhatóvá válik a kettő összefüggése:

³⁶ Véber Gyula: *Ungarische Elemente in der Opernmusik Ferenc Erkel's* (A. B. Creighton, Bilkthoven, 1976), 143.

dékoltan „illogikus”) végpontjaként, egyfajta humoros dallami „csattanót” eredményez:

Aligha lehet véletlen, hogy az 1860-as évtized eleje táján keletkezett — illetve *végső* formába öntött — Erkel-operák: a *Bánk bán* és a *Sarolta*, a *Rákóczi-dallamok* iránti élénk, megújult zeneszerzői érdeklődésről tanúskodnak. A jelenség közvetlen oka mindenekelőtt az 1859. év politikai változásában, az elnyomó hatalmi gépezet akkori váratlan megingásában keresendő; az abszolutizmus legvigasztalanabb évtizedét követően, a nemzeti föllángolás pár rövidre szabott esztendejének politikai atmoszférájával mintegy „összhangban” (annak sajátos művészeti „kísérőjelenségeként”), *demonstratív élel* csendült föl akkoriban ismét nyilvánosan a *Rákóczi-induló* — mint-hogy Világos óta gyakorlatilag tiltva volt. Az évtizedfordulónak a nemzet életére gyakorolt általánosan pozitív kimenetelű változásai új lendületet adtak a magyar zenei élet felvirágzásának is. Hogy a kottakiadásnak milyen lényeges szerep jutott a hazafias elkötelezettségű megnyilvánulások közvetítésében, jól érzékeltetheti az a nagyszámú *Rákóczi-induló*- és *Szózat*-kiadvány, mely ekkortájt látott napvilágot. *Épp ez a két* nemzeti melódiánk bizonyult legalkalmasabbnak arra, hogy közvetlen formában, a legerőteljesebb kisu-gárással válják a hazafias érzésvilág hangokban kifejezhető szimbólumává az adott korban; 1860 körüli zeneművek sokasága idézi föl — hol nyílt, hol burkolt reminiscenciaként — egyiket-másikat, olykor egymás szomszédságában mindkettőt. A zeneszerzők névsora magában foglalja Robert Volkmant, Mosonyi Mihályt és Erkel Ferencet.

Bő évtizednyi kényszerű elhallgattatását követően, 1859 novembere és 1860 januárja között, *három egymás utáni* filharmonikus koncert keretében szólalhatott meg a *Rákóczi-induló* ismét *pesti hangversenyterem* falai között;³⁸ Berlioz feldolgozásának *eredeti* verzióját Erkel Ferenc dirigálta. (A francia zeneszerző saját kézzel írt zenekari partitúrája, melyből Pesten, 1846 februárjában, ő maga vezényelte el később világhírűvé vált *Rákóczi-induló* feldolgozásának *első változatát*,³⁹ bizonyos idő múltán *Erkel Ferenc* tulajdonába került.) Erkel már korábban is több ízben dirigálta az *Indulót* a Nemzeti Színház karnagyaként (részben saját átíratát előadva), majd összesen

³⁸ 1859. november 27., 1859. december 26., 1860. január 6.

³⁹ Később Berlioz a *Rákóczi-induló* átdolgozott második verzióját illesztette a *Faust* elkárhozása című drámai legendába. A mai hangversenyeken is ez utóbbi hallható.

hatszor (Berlioz feldolgozását megszólaltatva) az 1853-ban alapított Filharmoniai Zenekar élén. A nevezetes 1848. március 15-i estén is fölcsendült a *Rákóczi-induló* a Nemzetiben.

Külön figyelmet érdemelnek Erkel '60-as évtizedbeli indulóinak *Rákóczi-dallamfordulatai*, — utalásai. Műfaji téren viszonylag gazdag hagyomány áll mögöttük; e tanulmány korábbi részében már említésre kerültek a '40-es évtized indulótermésében nagy számban fellelhető hasonló képletek. Az a tény, hogy Erkel Ferenc '60-as évekbeli indulói hasonlóképpen bővelkednek *Rákóczi-dallamreminiscenciákban*, nemigen magyarázható *kizárólagosan* a *Rákóczi-induló* az idő szerinti közéleti „reneszánszával”, hanem bizonyára e — már mintegy másfél évtizeddel korábbra visszanyúló — műfaji hagyománnyal is összefügg. Szimbolikus jelentéstartalmat tulajdoníthatunk annak, hogy a *Sarolta* győzelmi indulóját a *Rákóczi-dallamokból* kölcsönzött motívumok nyitják meg — élükön a sajátos, ismétlődő kvartfordulattal —, némiképpen a *Bátori Mária* első fináléjának említett megoldására emlékeztetve. Ám a hangulati háttér ezúttal — a vígoperai jellegnek megfelelően — összehasonlíthatatlanul oldottabb, derűsebb, mint amilyen a hajdani „jelenet-előd”-nél volt. A *Dózsa György* verbunkos-fogantatású indulójában úgyszintén felbukkan a *Rákóczi-kvartmotívum*.

A *Rákóczi-dallamok* élményvilága nyomán a nyelvi formulák Erkeléhez hasonló mértékű kibővüléséről beszélhetünk Liszt Ferenc stílusvilágának *magyar rétegét* illetően is. Számos Liszt-mű esetében mutatták már rá a szignálszerű *Rákóczi-kvartlépésére*, mint fontos és kifejezésteljes dallami tényezőre. Ilyen a *Hungaria 1848* kantáta, a *Koronázási mise*, a *Koronázási ünnepi induló* vagy a *Magyar rohaminduló*.⁴⁰ Liszt Ferenc tizenegy és fél esztendő csodagyermekként — akinek még élete minden lépését apja, Liszt Ádám irányította —, Franciaországba és Angliába tervezett elutazásukat megelőzően „búcsúhangversenyeket” adott Pesten, 1823. májusában. Fellépéseinek egyikén már ekkor *Rákóczi-induló* feldolgozást játszott; élete végéig tartó vonzalma e *nemzeti repertoárdarab* iránt így tehát (részint) még gyermekkori élményében gyökerezik (ami ismeretlennek számított a régebbi szakirodalomban).⁴¹ Összesen nem kevesebb, mint hét *különböző*: szóló zongorára készült és *írásban is rögzített Rákóczi-induló* feldolgozásáról illetve átiratáról tudunk;⁴² emellett saját *zenekari Rákóczi-induló* feldolgozást is

⁴⁰ Haraszti, i. m., 241.

⁴¹ Vö. Walker, Alan, i. m., 111.; Neue Liszt-Ausgabe I/18. kötet (Editio Musica Budapest, 1985), XVI. Liszt gyermekkori — vélhetően improvizált — *Rákóczi-induló* feldolgozása nem maradt ránk.

⁴² Lásd mindezekről a Neue Liszt-Ausgabe I/18. kötetének előszavát: XV—XVIII.; többségük közreadva ugyanott.

komponált 1865-ben (ezt azonban — a rá jellemző művészi szerénységgel — csak Berlioz halála után adta közre nyomtatásban). 1839-40 folyamán paraf-rázisszerű virtuóz letétet készített a *hangszeres Rákóczi-nótából* a *Magyar Dalok* — *Ungarische Nationalmelodien* sorozat negyedik füzetének 10. darabjaként;⁴³ a lassú nyitó szakasz anyagának egy részét idézetszerűen szötte bele később a népszerű, *Fantasie über ungarische Volksmelodien* („Magyar fantázia”; 1852) címet viselő zongora-zenekari kompozíciójába. E Liszt-mű 1853. évi pesti (Erkel vezényelte) bemutatóján így, kijátszva az abszolutizmus cenzúráját, rejtett formában hallhatta a *Rákóczi-nóta* nemzettudat-ébresztő melódiaszakaszait a magyar közönség.

Az Operaház 1884. évi megnyitására még az előző évben *királydalt* komponált Liszt. Művét végül *előadhatatlannak* minősítette az intézmény igazgatósága — a zeneszerző ugyanis az *énekelte Rákóczi-nóta* (új, királyhű versszöveggel ellátott, ám az uralkodóházat illetően így is sértőnek ítélt) *dallamát* dolgozta föl benne. A *Magyar királydal* hivatalos elutasítása már csak azért is tűnik *nehezen érthetőnek*, mert a *Rákóczi-induló* rebellitásának kérdése nem jelentett problémát sem 1865 decemberében, az uralkodó *tervezett* jelenlétében megrendezésre került díszhangversenyen,⁴⁴ sem 1892 nyarán, a koronázási jubileum alkalmából az Operában színre vitt ünnepi játék részeként (utóbbiakról még később lesz szó).

A *Rákóczi-induló* már *röviddel keletkezése után* jelentékkennyé vált *közéleti szerepéről* árulkodhat egyebek között az a tény, hogy úgy tűnik, Liszt kivételes művészeti eseményszámba menő 1823. évi — s a várt sikert illetően a közönség hazafias érzésvilágára alapozó — hangversenysorozata is voltaképpen elképzelhetetlen lett volna a darab beillesztése nélkül. A mű emelkedő ívű kultusza szinte egybeforrt a reformkor idején mind erőteljesebbé váló, s a kultúra egészét egyre inkább átható nemzeti irányú törekvésekkel. Ezt jól illusztrálhatja az a körülmény, hogy Liszt *tisztán magyar nyelvű* jegyeket árusított 1840. évi pesti hangversenyeire — ami egyedülállónak tekinthető az akkori korviszonyok közepette. Akkor játszott *Rákóczi-induló* feldolgozását — több-kevesebb pontossággal — az *Erkel* művei között is nyilvántartott *Rákóczi-induló* őrizte meg az utókor számára; a végül betiltásra került kiadvány címlapját szintúgy *kizárólag magyar feliratokkal* nyomtatták ki — s ez ugyanolyan újdonságnak számított akkoriban. Az *Induló* felhangzása jeles közéleti eseményszámba ment nemegyszer a század folyamán, míg máskor emlékezetes történelmi pillanatokkal kapcsolódott össze. Előbbiekhez sorolhatjuk Berlioz első feldolgozásának szinte már a forrada-

⁴³ Neue Liszt-Ausgabe I/18. kötet, XII–XIII., közreadva ugyanott.

⁴⁴ Az országgyűlés alkalmából Pest-Budán időző Ferenc József meghívást kapott, ám végül nem ment el a hangversenyre (vö. Zenészeti Lapok, 1865. december 21.).

lom előszeleként ható, legendássá vált pesti előadásait 1846 februárjában, a szerző vezényletével; utóbbiakhoz az 1848. március 15-i nemzeti színházi est rendkívüli, pillanat-formálta műsorát: ennek folyamán sajátos szerepet betöltve — kétszeri fölcsendülésekor *magától értetődő* nemzeti méltóságot kisugározva — a fegyelem gyakorlásának *legkézenfekvőbb eszköze* lett a *Rákóczi-induló*.⁴⁵ Ünnepélyes alkalmakkor rendszerint az *Induló* szólalt meg a szabadságharc idején.⁴⁶ Az 1860 körüli nemzeti föllángolás esztendeiben gyakorolt osztársadalmi hatását követően kultusza a kiegyezés időszakára már jócskán veszített lendületéből. 1892 júniusában az Operaházban bemutatott nagyszabású színjáték révén járult hozzá (leglátványosabb módon) a koronázási jubileum ünnepségeihez a hivatalos magyar politika; a *Hazánk* címet viselő alkalmi darab librettóját gróf Zichy Géza írta, zenéjét Erkel Sándor állította össze. A komponista-dirigens Erkel Sándor (Erkel Ferenc legjelesebb tehetségű muzsikusként) beillesztette a produkcióba a *Rákóczi-induló* zenekari letétjét (saját hangszerelésében); e kései — rövidített formájú — feldolgozás jellege, karaktere, s egyáltalán: *szerepeltetésének ténye* egyaránt arról tanúskodhat, hogy a századvég idejére már az *Induló*nak is lényegében ugyanolyan fokú *díszletté merevülés* jutott osztályrészül, mint a (hajdanán még annál is többszörösen rebellis) *Kossuth-nótának*.⁴⁷

A *Rákóczi* nevével összekapcsolt többféle zenei hagyomány azonban *korszakalkotónak* bizonyult a *magyar kultúra* XIX. századi eseménytörténetének egészét tekintve.⁴⁸ E heterogén tradíció bizonyos összetevői, materiális síkon, a XIX. századi magyar művészi muzsika szerves részeivé, és talán mindennél lényegibb alkotóelemeivé váltak. A *Rákóczi-dallamkör* befolyása nélkül így több *kollektív szellemű és nemzettudatot formáló-serkentő* nyelvi alapelemével lett volna szegényebb a XIX. század magyar műzenéje; s nemzeti törekvéseink egészére hatást gyakorló sajátos kisugárzása következtében ez a — *Rákóczi-toposzokkal és -motívumokkal* telített — művészeti ág a század folyamán mindvégig élen járt a *kultúra*, s (az azzal még ideális: szimbiotikus viszonyban levő) *közélet* lényegi, döntő megnyilvánulásai terén.

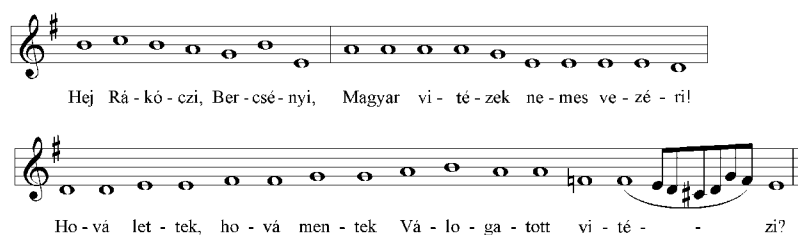
⁴⁵ Először az utcáról a színházba tóduló — s a Bánk bán előadását félbeszakító — tüntetők lecsendesítése végett játszott el a zenekar az *Indulót*, majd a közkívánatra, spontán módon összeállt műsor-egyveleg befejeztével úgyszintén a darab hangjai mellett hagyta el a tömeg az épületet. — Részletesebben lásd Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. I. kötetét (Magyar Történelmi Társulat Budapest, 1940), 78—79.

⁴⁶ Haraszti, i. m., 225.

⁴⁷ Utóbbiról lásd jelen szerző hivatkozott tanulmányait.

⁴⁸ Vö. Haraszti, i. m. 171—172.

A *Rákóczi-nóta* dallama
(1780 körül feljegyezve a Zemplényi-kéziratban):

„Magyar ének”: a *Rákóczi-nóta* versszövege
(A *kuruc küzdelmek költészete* című 1977-es kötet nyomán):

<p>1. Jaj, régi szép magyar nép,
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod
Romlandó cserép?
Valál olyan szép,
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz mint az lép,
Szegény magyar nép!
Megrontattál mint cserép,
Jaj, hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép?</p> <p>2. Jaj, Rákóczi, Bercsényi,
<i>Magyarok</i> élő vezéri,
Bezerédi,
Nemzetünknek hírszerzői,
Fényes csillagi,
Ocskay!
Az ellenség mindenfelől
Őket emészti,
Úzi, kergeti,
Búval epesztí,
Közinkben sem eresztí.
Jaj hát <i>szegény</i> nemzetünket
Miképpen veszti!</p> <p>3. Országunknak, magunknak,
Jaj minden maradékinknak,
Azoknak,
Kik e földön nagy ínségben
Így nyomorkodnak!
<i>Özvegyek</i> panaszolkodnak,
Árvák zokognak,
Siralommal ártatlanok</p> | <p>Halált okoznak,
<i>Csuda</i>, nem agganak,
Mert hazánkból ellenségink
El nem távoznak.</p> <p>4. Jaj, országunk, jószágunk,
De főképpen mi magunk!
Mint nyomorkodunk,
Az idegen nemzetségnek
Rabjai vagyunk.
<i>Jaj, naponként mind elfogyunk,</i>
Jót ne is várjunk,
Mert kegyetlen s embertelen
Nemzet van rajtunk.
Jaj, meg köll halnunk,
Meg sem maradunk,
Mert ellenség közt lakunk,
Bizony, méltán azok miatt
Kesergünk, sírunk!</p> <p>5. Rajtunk tenger a fegyver,
Mert a német köztünk hever,
És igen ver.
Mutogatja magát mint
Erős gavallér,
Nemzetünket kínzó pallér.
Nem szán, mint hóhér
Akit ér,
Addig vér, míg őnéki
Mindent nem ígér.
Ládd-e, mely kövér?
Bőriben sem fér,
De mégis csak többet kér,
Alig vagyon már miatta
Országunkban kenyér.</p> |
|--|--|

Deák Ferenc reformkori nézetei a nevelés jogáról

Bényei Miklós

Történelmünk legendás időszakát, a reformkort mindmáig kitüntetett helyen őrzi a nemzeti emlékezet. Minden bizonnyal azért, mert ebben a két évtizedben kapott új lendületet és új tartalmat az erőteljes nemzeti mozgalom, a nemzeti önrendelkezésért folyó harc, amely immár szorosan összefonódott a polgárosodás, a polgári átalakulás követelményével. A polgári és nemzeti törekvések nagy erővel jelentkeztek a művelődés, a szellemi kultúra területén is. A kor legjobbjai, elsősorban a liberális gondolkodók, politikusok világosan felismerték, hogy a feudalizmus felszámolása, az ország önállósága feltételezi az új művelődési feladatok megoldását, a nevelés- és oktatásügy korszerűsítését. A politikai vezetőréteg tagjai — még a felvilágosodás eszmerendszerében gyökerező módon — őszintén hittek a nevelés és az oktatás erejében; abban, hogy az embert, a felnövekvő nemzedékeket a helyes gondolkodás és cselekvés útjára vezérelheti, és ezáltal megváltoztathatja vagy éppen megszilárdíthatja az adott viszonyokat, hozzájárulhat a nemzet sorsának formálásához. Ennélfogva ez idő tájt vált a nevelés és az oktatás egyértelműen politikummá, politikai tárggyá. A rendi országgyűléseken, a megyegyűléseken, a kormány szerveknél, a politikai irodalomban és az időszaki sajtóban egyaránt feltűnően sokat foglalkoztak e témakörrel. A különböző politikai irányzatok és árnyalatok képviselői mind gyakrabban foglaltak állást a felvetődő kérdésekben.

Miután a hazai polgári átalakulás vezetői, a nemesi liberálisok a gazdasági-társadalmi rend megváltoztatását nem forradalom által, hanem reformokkal, törvényhozási úton akarták elérni, a nevelés- és oktatásügy legjelentősebb, legnagyobb horderejű kérdéseit is az országos politika legfontosabb fórumán, a rendi országgyűlésen vitatták meg. Az országban idegen dinasztia uralkodott és a kormányzatszervek a bécsi udvar elgondolásait, rendelkezéseit hajtották végre, így a nemzeti törekvések, a reformelképzelések elsősorban az országgyűlésen jutottak kifejezésre. Az országgyűlés törvényeket alkothatott — igaz, csak a király jóváhagyásával —, vagyis reális lehetősége is volt a reformeszmék megvalósítására, igazán hatékony és az egész országra kiterjedő hatállyal bíró intézkedések kezdeményezésére, meghozatalára. Az sem csökkentette a dietai tanácskozások jelentőségét, ha az országgyűlés által készített törvényjavaslatokat az uralkodó elutasította, vagy ha még a

törvényszöveg megfogalmazásáig sem jutottak el. Nagyon fontos lehetett az is, hogy egy-egy javaslat egyáltalán szóba került, hogy elhangzottak az érvek mellette is, ellene is, mert eközben formálódott a közvélemény, érlelődtek a nézetek.¹

Ez a politikai színtér, a törvényes harcmódor kiválóan megfelelt a reformkor egyik legjelesebb, már fiatalon nagyra becsült személyisége, Deák Ferenc számára. A zalai követet kivételes jogi jártassága, higgadt habitusa, hatalmas tehetsége mindjárt első diétai hozzászólásai után a reformellenzék vezetőinek sorába emelte. Pályájának, életművének kutatói kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a reformkori országgyűléseken, továbbá követjelentéseiben jó néhány művelődéspolitikai kérdésben is megnyilatkozott. Osztotta kortársai azon véleményét, amely a nevelés társadalmi szerepét igen magasra értékelte: „a népnevelés és közművelődés ügyében munkátlanul vesztegleni oly vétkes mulasztás, mely századokon gátot vet a nemzet erkölcsi s polgári kifejlődésének” — írta 1836. június 20-án küldőinek.² Négy esztendővel később, 1840. július 27-én hasonló határozottsággal, ám pozitív megközelítésben és általánosítható érvénnyel fogalmazta meg sorait a népnevelésről: „minden áldozat, mi e célra fordítatik, a hazának és emberiségnek oltárára van letéve. Nevelni a népet oktatással, intéssel, célszerű törvényekkel, ez a legnemesebb feladat, mert kifejti a nemzet erejét, virágzásra emeli a hazát, biztosítja törvényeink szentségét, s az embereket jobbakká s boldogabbakká teszi.”³

Deák Ferenc nem volt oktatáspolitikus a szó mai értelmében, mint ahogy nem volt az a liberális ellenzék sok más vezetője sem. Pontosan felismerte viszont a nevelés- és oktatásügy politikai, jogi tartalmát. Világosan látta, hogy a hazafias érzés, a nemzeti öntudat felébresztése és elmélyítése, az osztályok és rétegek közeledése és összefogása, vagyis az érdekegyesítés, az anyagi jólét, az erkölcsök javítása és a közízlés fejlesztése nem lehetséges a közértelmesség és az általános iskolázottsági szint emelése, a nevelési jogok kiterjesztése, az iskolarendszer és az oktatási igazgatás modernizációja nélkül. A nevelés- és oktatásügy szakmai részleteibe nem avatkozott,

¹ A rendi országgyűlések oktatás- és nevelésügyi vitáiról, iratairól átfogó áttekintést nyújt Bényei Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken. Debrecen, 1994.

² Deák Ferenc beszédei. (Szerk. Kónyi Manó.) 1. köt. Budapest, 1903. 105. (a továbbiakban: Deák, 1903); újabban: Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek, 1. 1825—1849. (Sajtó alá rend. Molnár András.) Budapest, 2001. 160. (a továbbiakban: Deák, 2001).

³ Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése. In: Deák, 1903. 545.; Deák, 2001. 299.

sőt azoktól tudatosan távol tartotta magát. Őt mindenekelőtt a jogi vonatkozások érdekelték, izgatták, különösképpen a király és az udvar, illetve a magyar nemzet viszonyát érintő közjog területe, amelyen fiatal korától rendkívül otthonosan mozgott.

A nevelési rendszer felügyelete

A reformkori oktatáspolitikai küzdelmek egyik kulcskérdése volt — szoros összefüggésben a nemzeti önrendelkezés igényével —, hogy a nevelésügyben kit illet az intézkedés joga: az uralkodót vagy az országgyűlést, netán a törvényhozás e két alkotóelemét együtt.

A király számára törvények biztosították az oktatási és nevelési intézmények feletti egyetemes felügyeleti, ún. felsőségi jogot (*jus majestaticum*). Mint a végrehajtó hatalom feje rendeletekkel kormányzott, de ezek az 1791: 12. tc. értelmében nem állhattak ellentétben a törvényekkel. Az abszolutizmusra törő I. Ferenc az oktatás- és nevelésügyet kizárólagos, ún. fenntartott felségi jognak tekintette, vagyis olyannak, amelyet az országgyűlés mellőzésével intézhet. Erre való hivatkozással utasította vissza a rendek kezdeményezéseit, és minden korlátozás nélkül igazgatta az állami, valamint a római és görög katolikus tanintézeteket, illetve az ezek és növendékeik fenntartására, ellátására létrehívott iskolai, konviktusi alapokat, alapítványokat. Halála után a kamarilla döntött (V. Ferdinánd nevében) ezekben a kérdésekben. Az udvar, a kormányzat szigorúan ellenőrizte az oktatást, és igyekezett megakadályozni a korszerűbb, önállóbb gondolkodás, gyakorlat térhódítását.⁴

A magyarországi ellenzék arra törekedett, hogy megváltoztassa ezt a korábban kialakult rendszert: megszüntesse a király, a kormányzat nyomasztó túlsúlyát, és biztosítsa a nemzet, közelebbről a rendi országgyűlés befolyását a nevelésügy, az oktatási intézmények irányításában, felügyeletében, az anyagi források ellenőrzésében. A liberális politikusok szorosan összekapcsolták ezt a követelést az iskolahálózat és az oktatás tartalmi, metodikai korszerűsítésének, továbbá az individuális szabadságjogok maradéktalan kiteljesítésének szándékával.

Deák Ferenc először az 1825—27. évi országgyűlésről kiküldött országos (vagy regnikoláris) bizottság latin eredetiben az *Opinio [...] rei literariae* címet viselő tanügyi (más fordításban: köznevelési és tudományos) munkálatával⁵ kapcsolatban fejtette ki álláspontját. 1832-ben őt kérték fel

⁴ Részletesebben l. Bényei M. i. m. 33—36.

⁵ Az operátum teljes címe: *Opinio excelsae regnicolaris-deputationis motivis suffulta, pro pertractandis in consequentiam articuli 67:1790/1 elaboratis systematicis operatis articulo 8. 1827. exmissae, circa objecta rei literariae*. Pozsony, 1830.

a Zala vármegyei észrevételek írásba foglalására.⁶ A lényegi problémát illetően gyökeresen eltért a véleménye az országos deputáció szóban forgó albizottságának javaslatától. A testület kormánypárti többsége elismerte a királyi felségjogot, és ebből következően a tan- és nevelésügy egészét — az uralkodó által — a Helytartótanácsra bízna, vagyis a rendeket továbbra is mellőzné. Ezzel szemben Deák Ferenc egyértelműen és erélyesen leszögezte: a nevelés felügyelete, a közoktatás irányítása az országgyűlés joga. Részletes indoklását érdemes teljes terjedelmében idézni, mert egyrészt az itt lerögzített elvekhez a reformkor végéig hű marad, másrészt jellegzetes példája a liberális ellenzék felfogásának. „Minekutána azonban a honi ifjúságnak neveltetése, s a szükséges tudományokban való oktatása a hazai tárgyak között oly jeles helyet foglal, hogy azt az országnak közelebbi figyelme alól elvonni, magát a hazának jövőjéé haszna és boldogsága tiltaná, mert az ifjúság az, mely az életkorban haladva a már elért tökéletes férjfiúi állapotban azon polgárokká leend, kikre a haza a maga állandó fennmaradását bízni, s a nemzet és constitutio [alkotmány] hív őreit benne szemlélni fogja; ezeknek vállain fog nyugodni jövőjében a közügyek kormányja, ezektől fog függni a nemzeti characternek és lételnek utóbbi fennmaradása, hogy tehát ők már éltek zsenyéjében oly neveltetést, és tudományokban oly oktatást nyerjenek, mely a nemzet lelkével tökéletesen megegyez, s mely őket utóbbi rendeltetésöknek megfelelni készítvén, a hazának igaz lelkes magyar fiaivá tegye, elkerülhetetlenül szükséges, hogy már idején korán formáltatásokra nézve azoknak, kiktől a haza szent ügyét és szabadságát sértetlenül fogják átvinni, befolyások és közelebbi elhatározások legyen.” Ezért „a neveltetés és tudományosodás dolga egyenesen, s időről időre a törvényhozó test elejbe adattassék, s egyedül csak azon intézetek, melyeket a törvényhozó test magától elhárítani jónak ítélvén, mások által kormányoztatni kíván és rendel, hagyattassék a helytartótanácsnak vezérlése alatt.”⁷ Összecseng ezzel az egyházügyi elaborátumnak a katolikus papneveldekre vonatkozó passzusát elmarasztaló rövid, ám nyomatékos kitétele: „minekutána egy szabad

⁶ Molnár András: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. Századok, 1995. 391—392. (a továbbiakban: Molnár A., 1995); ugyanezzel a címmel és szöveggel: „Javítva változtatni.” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. (Szerk. Molnár András.) Zalaegerszeg, 2000. 267. (a továbbiakban: Molnár A., 2000). A szerző ugyanezt megerősítette: A fiatal Deák Ferenc. Budapest, 2003. 234. (a továbbiakban: Molnár A., 2003).

⁷ Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételei. [Zalaegerszeg], 1832. 116.; „Javítva változtatni.” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zalaegerszeg, 2000. 206. (a továbbiakban: „Javítva változtatni”, 2000). Egy részét idézi Molnár A., 1995. 391., Molnár A., 2000. 268., Molnár A., 2003. 236.

alkotmányú országban minden köztárgyat illető dolgokat elintézni, az egyes polgároknak szintúgy mint az egész hazának boldogságát eszközteni, s így az ifjúságnak célarányos, és a közjónak előmozdítására hasznos neveltetését is elrendelni az ország törvényhozó testéhez méltán tartoznék, a nevendék papságnak neveltetése pedig, kik jövődöben a népet erkölcsre tanítani, s hasznos tanításaik által jó hazafiakká fogják nevelni a polgárokat, különösen illetné; azért határozassék meg, hogy valamint a világi, úgy az egyházi ifjúság neveltetésének és oktatásának módja, s az ezt tárgyazó rendszabások időről időre az országgyűlés elejbe terjesztessenek.”⁸ Tehát Deák Ferenc tagadta a király korlátlan jogát, ki akarta ragadni a közoktatást a bécsi udvar kezéből. Hivatkozott a nemesi alkotmányra, az ifjúság nemzeti szellemű nevelésének fontosságára és az atyák természeti jussára.

A következő országgyűlésen a fiatal, még nem egészen harmincéves Deák Ferenc kilépett az országos politika színpadára: megyéje 1833 elején követté választotta. A diéta oktatás- és neveléspolitikai tanácskozásain ritkán hallatta a szavát, de amikor megszólalt, az imént idézett sorok szellemében tette; megfontoltan, a törvényesség talaján állva, ugyanakkor a nemzeti önrendelkezés és a polgárosodás célkitűzéseit szem előtt tartva.

Az iskolai alapítványok kezelése

Csatlakozott azokhoz a követársaihoz, akik kifogásolták a többnyire katolikus iskolai és konviktusi magánalapítványokról rendelkező 1791: 23. tc. sorozatos megsértését. A jogszabály (két korábbi törvénycikkely paragrafusait megerősítve) azt mondta ki, hogy a közoktatási, köznevelési alapok, alapítványok felhasználásáról a király egyedül, vagyis az országgyűlés megkérdezése nélkül intézkedik, az általa megbízott Helytartótanács pedig ezeket az alapítók szándéka szerint igazgatja.⁹ A kormányszék azonban a fundációkat gyakran nem az eredeti célra fordította, vagy a birtokokkal, jövedelmekkel nem megfelelően gazdálkodott. A vármegyék és a szabad királyi városok panaszai nagyon sokszor a diéta elé kerültek, és az országgyűlés közvetítésével, támogatásával jutottak el a királyhoz.

A legtovább húzódott a Bibits-alapítvány igen jellemző ügye. Bibits Jakab Arad megyei alispán 1751-ben saját költségén kisközművet létesített Szentanna mezővárosban. Özvegye, Tomián Margit 1772-ben hatosztályosra

⁸ Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételei. [Zalaegerszeg], 1832. 114.; „Javítva változtatni”, 2000. 201. Idézi Molnár A., 1995. 391., Molnár A., 2000. 267–268., Molnár A., 2003. 235.

⁹ Magyar törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek. Budapest, 1901. 167. A korábbi törvények: 1715: 74. tc., 1723: 70. tc.; lásd: Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 501. és 629.

egészítette ki, majd három év múlva végrendeletileg egy konviktusra tett alapítványt, amely 1778-ban nyílt meg. II. József az utóbbit 1783-ban a többivel együtt eltörölte, a gimnáziumot 1788-ban Temesvárra telepítette át. A konviktust 1802-ben Nagyváradon újra felállították, de 1817-ben megint feloszlatták, és a növendékeknek ösztöndíjat utaltak ki.¹⁰ Arad megye többször tiltakozott, majd 1825-ben az országgyűléshez fordult segítségért. A rendek országos sérelemnek minősítették az eljárást, de a király 1827-ben elutasította az óvást¹¹, 1830-ban pedig a főrendekig sem jutott el. Az 1832 végén megnyílt országgyűlésre a megye ismét beterjesztette a panaszt, de most már egy tágabb ellenzéki követelés — az alapítványok feletti diétai ellenőrzés — keretébe ágyazva adta elő.¹² A sérelmi küldöttség, amelyben a kormánypárti követek és főrendek voltak többségben, teljes értetlenséget tanúsított az aradi kívánság lényegét, az országgyűlési felügyeletet illetően, a konkrét panaszra nézve pedig kielégítőnek vélte az 1827-es rezolúciót.¹³ Török Gábor, a megye második követe nem hagyta annyiban a dolgot. Az alsótábla 1835. február 25-i hivatalos, országos ülésén indítványozta, hogy a sérelmet külön terjesszék fel, mivel ez az egész hazát érinti. Szembefordulva a gravaminális küldöttség és a kormányzat álláspontjával, de bírálva a hatályos törvényekből fakadó gyakorlatot is, kijelentette: a nemességnek, az országgyűlésnek joga és felelőssége vigyázni arra, hogy a fundációkat ne vonják el a kitűzött céltól, és az újabb áldozattevőket ne riasszák el a gondatlan kezeléssel.¹⁴

A liberális követek messzemenően helyeselték az aradi felvetést. Köztük Deák Ferenc is, aki megjegyezte: „Küldői nagyon fájdalmasan veszik, hogy a' fundatiok nem arra a' végre fordíttatnak, melyre rendeltetnek.”¹⁵ Két

¹⁰ Márki Sándor: Arad iskolaügye 1695—1895. Magyar Paedagogia, 1895. 204—206.

¹¹ Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában 1825-dik esztendőben, Szent-Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének írásai. Posony, 1825—1827. 1. köt. 465., 3. köt. 1470. (a továbbiakban: Ogy írásai, 1825—27).

¹² Felséges Első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi várossába, 1832ik esztendőben, karácson havának 16ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai. 2. köt. Posony, 1833. 136. (a továbbiakban: Ogy írásai, 1832—36).

¹³ Uo. 136—138.

¹⁴ Felséges első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1832ik esztendőben, karácsony havának 16ik napjára rendeltetett Magyar ország' gyűlésének jegyző könyve. 10. köt. Posony, 1835. 245—247. (a továbbiakban: Ogy jkv, 1832—36).

¹⁵ Uo. 248.

héttel később, 1835. március 11-én, a követi tábla nem hivatalos, kerületi ülésén látszólag formai okokra hivatkozva, valójában taktikai megfontolásból pártolta a javaslat második részét is: nem biztos, hogy a sérelmeket tárgyalják — mondta —, ezért „nehogy tehát a nemzeti neveléssel összekötött eme fontos tárgyban önhibánk által halasztást okozzunk, a kért külön felírást szükségesnek ítéli.”¹⁶ Az alsótábla többsége azonban megakadályozta, hogy ezt a pontot kiemeljék a sérelmek és kívánatok közül.¹⁷ Azokkal együtt — a főrendek kezdeti ellenkezését legyűrve — mégis felterjesztették az uralkodóhoz. Királyi válasz csak a következő diétán érkezett: korábbi intézkedésekre utalt, amelyek semmissé tennék a panaszt; az országgyűlési felügyeletre vonatkozó igényt pedig — mint az várható volt — kereken elutasította.¹⁸

Deák Ferenc következetes magatartásának köszönhető, hogy Arad megye egy másik fontos, de kellően át nem gondolt javaslata nem szerezhette többséget. A problémát a magyarországi görögkeleti egyház iskolafenntartó és -irányító tevékenységének súlyos ellentmondásai hozták felszínre. A tekintélyes méretű illír nemzeti alap és több más alapítvány ellenére a közel hárommilliónyi ortodox vallású lakosság körében a közoktatás nagyon elhanyagolt állapotban volt. Különösen a népneveléssel törődtek keveset, de a papképzés is igen alacsony színvonalon folyt. Az egyházon belül a szerb vezetés dominált, így a tanügyi önkormányzathoz is csaknem teljesen kizárták a román püspökséget, az egyházközségek több mint egyharmadát, és ezeken a területeken az átlagosnál is rosszabb volt az iskolák helyzete.¹⁹ Érthető tehát, hogy a reformkori országgyűléseken először a románlakta Arad megye tette szóvá a görögkeleti papok műveletlenségét és az iskolák elmaradottságát. Az 1834. március 15-én beterjesztett országos sérelmek és kívánatok között szereplő indítványában utalt arra, hogy ebben az ügyben 1827-ben már felírt a királyhoz, de választ nem kapott. Most azt szeretne volna elérni, hogy az országgyűlés kérje meg az uralkodót: a karlovicai érsek gondozásában lévő illír nemzeti pénztár és a gazdag ortodox kolostorok jövedelmeiből

¹⁶ Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. 4. köt. Budapest, 1959. 249. (a továbbiakban: Kossuth, 1832—36).

¹⁷ Ogy jkv, 1832—36. 10. köt. 247—250.

¹⁸ Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar és Csehországoknak e' néven Ötödik apost. Királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai. 2. köt. Posony, 1840. 404. (a továbbiakban: Ogy írásai, 1839—40).

¹⁹ Vö. Moldován Gergely: Ságuna András. Budapest, 1916. 13.; Fényes Elek: Magyarország statistikája. 1. köt. Pest, 1842. 111—112. A görögkeleti egyház szerb vezetéséről: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980. 394.

állítsanak fel a románok számára papnevelő és tanítóképző intézeteket.²⁰ Mindezzel a gravaminális küldöttség és az alsótábla is egyetértett.²¹ Az 1835. július 16-i országos ülés viszont elutasította Arad megye kiegészítését, mely szerint a karlovicai érsek által kezelt pénzről évente számadást kellene bemutatni a Helytartótanácsnak. Ezt elsősorban Deák Ferenc ellenezte, aki azzal érvelt, hogy a görögkeleti egyház privat fundációját — amilyen más vallásfelekezeteknek is van — csak akkor lehet a közhatalom ellenőrzése alá vonni, ha hiány, azaz értécsökkenés esetén vállalják a pótlását.²² Rejtetten benne foglaltatott ebben az a gondolat is, hogy amennyiben az állam jogot formál a közoktatás valamely területének irányítására, kötelessége annak anyagi-pénzügyi ellátásáról is gondoskodni. Később ez a forradalmi törvények egyik fontos alapelve lett.²³

A katonai akadémia ügye

Szinte az egész reformkoron végighúzódo vitatéma volt a Ludovika Katonai Akadémia sorsa. Miután a már 1808-ban törvénybe iktatott tanintézet pénzalapja önkéntes adományokból jött össze és továbbra is így akarták bővíteni, valamint országgyűlési úton határoztak a létesítéséről, jogállása is eltért a többi iskolától. A főfelügyelet a királyt illette ugyan, de a rendek saját befolyásukat is meg akarták tartani, ezért kimondták, hogy „az akadémia intézményének természetét, jellegét s rendeltetését országgyűlésen kívül megváltoztatni” nem lehet. A legfőbb igazgatást a nádorra, mint az ország főkapitányára bízták azzal, hogy minden diétán köteles beszámolni a pénzalap állapotáról, az intézet működéséről. Az 1808: 7. tc. az alapítványtevők jogait, az akadémia belső szervezetét is megállapította.²⁴

Bár tetemes felajánlások történtek, a bécsi udvar minduntalan halogatta a megnyitást, még József nádor sürgetéseit is figyelmen kívül hagyta. Közben a devalváció folytán a fundáció értéke jelentékenyen csökkent.²⁵ Az abszolutisztikus kormányzás éveiben tehetetlenségre kárhoztatott megyék csak az 1825—27-es diétán szorgalmazhatták a Ludoviceum tényleges felállítását. Az ekkori engedékeny hangú királyi leirat²⁶ nyomán végre előre

²⁰ Ogy írásai, 1832—36. 1. köt. 101—102.

²¹ Uo. 4. köt. 309.

²² Ogy jkv, 1832—36. 11. köt. 107.

²³ Bényei M. i. m. 344—348.

²⁴ Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Budapest, 1901. 391—407.

²⁵ Ajtay Endre: A váci Ludoviceum története. In: A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Budapest, 1930. 44—51., 68—116.

²⁶ Ogy írásai, 1825—27. 3. köt. 1747—1749.

mozdult az ügy: 1829-ben Pesten telket vásároltak, majd 1830-ban megindult az építkezés.²⁷ A nem sokkal később megnyílt országgyűlésen egy új szempont vetődött fel. Mindaddig az összegyűlt pénzek felhasználása és egy új rendi intézmény létrehozása volt az elsődleges cél, most az épülő főiskola nemzeti jellegének biztosítása került előtérbe. Nevezetesen az, hogy a katonai akadémián a magyar legyen a tanítás nyelve a tervezett német helyett. Ha ez teljesül, a megyék hajlandók a pénzalap hiányát országos ajánlással pótolni. A sérelmi feliratban ezt az uralkodóval is tudatták²⁸, de a tanácskozás vége felé tartván, választ már nem kaphattak.

A következő országgyűlésen a követi utasítások alapján két konkrét indítvány hangzott el: szavazzák meg az építkezés befejezéséhez és a tanítás megkezdéséhez szükséges összeget; küldjenek ki választmányt a nemzeti célokhoz igazodó tanulmányi rend kimunkálására. Sem az alsó-, sem a felsőtáblán nem volt egyetértés ebben a két kérdésben, és csak kemény viták, többszöri üzenetváltás során alakult ki a többségi vélemény. Végül is a rendek 1836 elején úgy döntöttek, hogy hajlandók megfizetni — kötelező, országos ajánlással, subsidiumként — egy tekintélyes összeget (309 ezer pengő forintot), de ragaszkodnak a magyar oktatási nyelvhez, és beleszólást követelnek a nevelési rendszer megállapításába, vagyis az 1808-ban jóváhagyott szisztéma felülvizsgálatába. Az átdolgozással megbízandó országos választmánynak tagja lett volna Deák Ferenc is.²⁹

A kormánypárti ellenvetéseket az alsótábla elnöke, Somssich Pongrácz személynek foglalta össze az 1836. február 18-i országos ülésen. Az eredeti szisztéma változatlan megtartását négy dologgal indokolta: annak idején törvényt alkottak róla, a király is jóváhagyta; ha azt kívánják, hogy a Ludoviceumból ugyanúgy lépjenek ki a növendékek, mint az ausztriai katonai intézetekből, akkor a tanulmányi rendnek is hasonlóknak kell lenni; a fundátorok 1808-ban az akkor meghatározott rendszerhez kötötték alapítványukat, szándékuktól pedig nem lehet eltérni; az új nevelési rendszer hosszas egyezkedés tárgya lesz, és így hátráltatja a november 1-jére kitűzött megnyitást.³⁰ Ezeknek a valóban mérlegelendő érveknek a cáfolatát a liberális

²⁷ Bachó László: A pesti Ludoviceum története 1830-tól 1848-ig. In: A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Budapest, 1930. 123—149.; Zádor Anna: Pollack Mihály. Budapest, 1960. 288.

²⁸ Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Várossában, 1830. Esztendő' Szent Mihály Havának 8. napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai. Posony, 1830. 565.

²⁹ Az alsótábla az 1836. jan. 29-i kerületi ülésen választotta meg saját delegáltjait: Kossuth, 1832—36. 5. köt. 462.

³⁰ Ogy jkv, 1832—36. 13. köt. 420—421.; Kossuth, 1832—36. 5. köt. 485.

ellenzék nevében Deák Ferenc vállalta. Abból az ismert elvből indult ki, hogy az országnak (a nemzetnek) joga és kötelessége „a haza serdülő polgárinak nevelését gondos szemekkel kísérni”. Ezt az alapítók akarata legkevésbé sem csorbíthatja: „mert akár publicus, akár privatus alapítványt oly alapra építetve vélni nem lehet, hogy a nevelés rendszere az időnek minden új kívánnati, a haladott műveltség s a tudományoknak minden új fejleményei között is örökre változatlan maradjon...” Az alapítványok célja nem módosul, az egykori tanulmányi rendet viszont mindenképpen meg kellene vizsgálni, nincs-e benne olyasmi, „aminek századunk haladott lelkéhez, s az idő kívánnatihoz alkalmaztatni s javíttatni kellene? Mert átaljában legforróbb óhajtasink közé számíthatjuk: vajha a nevelésnek fontos dolgát a status gondoskodása szakadatlan figyelemmel, s évről évre javítva kísérné!” Vagyis a hadászat előrehaladása és a nemzeti fejlődés egyaránt megköveteli a korszerűsítést. Elutasította azt a nézetet is, mely szerint előbb induljon be az intézet, majd javítanak rajta később. A tapasztalat azt bizonyítja — mondta —, hogy „sokkal könnyebb első kezdetben a hibát kikerülni, mint orvosolni, midőn már előítéletek, s a hazánkban oly hatalmas szokás által felszenteltetett.”³¹ Deák tehát rendkívül diplomatikusan, de nagyon határozottan szögezte le: a Ludovika Katonai Akadémia nemzeti intézmény, amely felett az országgyűlés rendelkezik; a tanításnak nemzeti szellemben és a modern hadtudomány alapján kell folyni; a megnyitás (és a pénzajánlat) feltétele a nevelési rendszer revíziója; az oktatás nem indulhat meg az udvar elképzelése szerint, mert később már aligha tudnak rajta változtatni. Felszólalásának lényegi elemei képezték a gerincét az alsótábla második üzenetének.³² Bár a két tábla közötti egyezés több hónapos huzavona után létrejött, az 1836. április 29-én felküldött törvényjavaslatot az udvar rögtön, már április 30-án elutasította.³³

A két zalai követ elkéseredetten jelentette küldőinek, szoros összhangban Deák diétai beszédének tartalmával: öfelsége nem fogadta el a nemzeti ajánlást, „mi tehát látván, hogy ezen önköltségünkön felállítandó intézet nevelési rendszerét is a mi kizárásunkkal kívánja elrendelni a kormány, s nem akarván a nemzet pénzén egy oly intézetet létrehozni, mely nevendékeinkben a nemzetiséget is elfojtva, azokat nem magyar honfiakká, hanem csak Ausztria katonáivá formálhatná, készebbek voltunk inkább az intézet felállítását ezúttal felfüggesztve látni, mint feljebb említett feltételeinktől elállani...”, ezért visszavonták az országos, kötelező ajánlást.³⁴

³¹ Kossuth, 1832—36. 5. köt. 486.; jóval rövidebben: Ogy jkv, 1832—36. 13. köt. 421.

³² Ogy írásai, 1832—36. 7/1. köt. 104.

³³ Uo. 7/2. köt. 632—633. és 727—728.

³⁴ Országgyűlési követjelentés. Zalaegerszeg, 1836. június 20. In: Deák, 2001. 151—152.

Ily módon a magyar katonai főiskola 1836. november 1-jei megnyitása lehetetlenné vált. Bár az épület 1836 végére elkészült³⁵, a Ludoviceum egyelőre áldozatul esett az osztrák centralizációs politikának, amely a hadsereg nyelvi egységét a harcképesség legfőbb biztosítékának tekintette, amely a közoktatásügyi felségjogra nézve a kizárólagosság elvét hirdette és a birodalom szempontjából veszedelmesnek ítélte annak bármilyen megosztását a korona és a magyar nemzet között.³⁶

Az ismertetett országgyűlési határozat megismétlésére hatalmazta fel a követeit Zala megye 1839-ben.³⁷ Az ellenzéki többség ekkor is ragaszkodott a visszavetett törvényjavaslatban foglaltakhoz. Különösen a nevelési rendszer országgyűlési felülvizsgálatát, tehát az országos választmány kiküldését tartották fontosnak, sokkal fontosabbnak, mint a magyar tannyelvet. Az udvar ellenállásának fő okát ugyanis az előbbi követelésben látták. A királyi leiratból csakis arra következtethettek — mondta 1840. május 4-én Deák Ferenc —, „hogy a' Kormány a' nevelésben való betekintést nem akarja megengedni, 's azon fogva egy oly intézetet, melynek nevelés rendszerében a' nemzet nem avatkozhatik, alapítani nem akartak, és így az ajánlást visszahúzták, — nem egyedül a' magyar nyelv volt tehát az, mely ezen intézet létrehozását akadályoztatta, hanem azon princípium, hogy a' nevelési rendszer eránti rendelkezést a' nemzet magának fenntartani kívánta.” Az ajánlás megújításának, az akadémia immár 1840. november 1-jére tervezett megnyitásának alapvető feltételül szabta, hogy a nemzet (a nemesség) biztosítékot kapjon: „a' nevelési rendszert az országos Biztosság megvizsgálhatja. . .” Ugyanakkor a magyar tannyelvet nem tekintette elengedhetetlen kritériumnak.³⁸ Az ellenzék zöme nem óhajtott ilyen finom megkülönböztetést tenni, számukra a magyar tannyelv és az országgyűlés befolyása egyaránt a nemzeti jelleg, a nemzeti méltóság garantálásának eszköze volt. Ezért utaltak mindkettőre a feliratban, amelyhez mellékeltek az 1836-ban egyszer már

³⁵ Bachó L. i. m. 164.; Zádor A. i. m. 292—293.

³⁶ Vö. Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora, 1815—1847. (A magyar nemzet története, 9.) Budapest, 1897. 398.

³⁷ Zala megye országgyűlési alaputasításának tervezete. 1839. május 6. In: „Tekintetes karok és rendek!” Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825—1848. (Szerk. Molnár András.) Zalaegerszeg, 2003. 135. (a továbbiakban: „Tekintetes karok és rendek!”, 2003).

³⁸ Felséges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar és Csehországoknak e' néven ötödik apost. Királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország Közgyűlésének jegyző könyve. 3. köt. Pozsony, 1840. 72. (a továbbiakban: Ogy jkv, 1839—40).

felküldött törvénytervezetet.³⁹ Az uralkodó azonban nem is válaszolt a felterjesztésre. Az udvar makacs volt, és az országgyűlés sem engedett, mert nem engedhetett. „Bármennyire kívánatos volna is ezen intézetnek minél előbbi létrehozása, de azt a nemzet jussainak sérelmével s nemzetiségünk kárával megvásárolnunk nem lehetett” — írta Deák Ferenc és Hertelendy Károly a zalai követjelentésben.⁴⁰

A Ludoviceum a közoktatás feletti ellenőrzésért vívott harc egyik erőpróbájává vált, ezért nem jutottak előbbre a következő országgyűlésen sem, az utolsó rendi diétán pedig idő nem volt a kérdés tárgyalására. Az 1849 eleji rövid kísérlet⁴¹ után a magyarországi katonai főiskola, a Ludovika Akadémia csak újabb évtizedek elteltével, 1872-ben nyílt meg.⁴²

A népnevelés fejlesztése

Nagy felháborodást váltott ki az 1832—36-os országgyűlés utolsó napjaiban az a királyi leirat, amely nem járult hozzá, hogy a rendek a népoktatás kiterjesztésére és színvonalának emelésére szánt tanítóképzők, valamint az ipari-technikai, vagyis a polgári fejlődést szolgáló politechnikum felállításának előkészítésére országos bizottságot küldjenek ki. Ez szükségtelen — szólt az indoklás —, mert az uralkodó tiszténél fogva intézkedik majd. Az események feltűnően gyorsan zajlottak: a két tábla 1836. április 28-án terjesztette fel a törvényjavaslatot és a rezolúció már másnap megérkezett.⁴³

Az április 30-án felolvasott leiratot az aznap délutáni kerületi és a másnapi országos ülésben az ellenzéki követek hevesen bírálták. Úgy fogták fel — a valóságnak megfelelően —, hogy a kormányzat a közoktatás feletti fellegi jogra való hivatkozással meg akarja gátolni a nemzeti kezdeményezés sikerét. Deák Ferenc hosszabb beszédet mondott. Szokatlanul kemény szavakat használt, ám a finom irónia eszközével is élt, majd megjövendölte a politikai vezetőréteg, a nemzet öntevékeny lépéseit. Először arra mutatott rá: az azonnali válasz azt bizonyítja, hogy az udvar döntése előre elhatározott volt. Úgy vélte, bármennyire rossz a rezolúció tartalma, morálisan jóra fordítható, mert eloszlatta a kormányba vetett remény utolsó kis illúzióját is, kigyógyított némelyeket a túlzott bizalom betegségéből. „Mi nem kérünk pénzt a kormánytól, nem munkát, nem engedélyt, még csak tanácsot

³⁹ Ogy írásai, 1839—40. 4. köt. 134—135.

⁴⁰ Deák, 1903. 536.; Deák, 2001. 291.

⁴¹ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. (Szerk. Beér János.) Budapest, 1954. 78.

⁴² A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. (Szerk. Bachó László.) Budapest, 1930. 353. Az 1872: 16. tc. rendelkezett erről.

⁴³ Ogy írásai, 1832—36. 7/2. köt. 608—610. és 702—703.

sem, nem bántottuk a királyi jussokat, nem akartunk magunknak újakat szerezni, csak azt jelentettük ki, hogy tervet szeretnénk a népnevelés s közművészet⁴⁴ tárgyában készíteni, a kormány azonban ezt is megtagadja.” És mi következik ebből? — tette fel a kérdést. Rögtön felelt is rá: az udvar merev magatartása keserűséget és dacot szül. „...ismét elszaporodik néhány keblekre [sic!] azon érzés, hogy a kormány látni kezdvén, miképpen tán még Magyarország is csakugyan lehet boldog valaha, efelett aggodalomba esett, hogy valamiképp boldoggá ne lehessen, ily resolútiókat bocsát ki. Szerencsétlen politica, nyomorult fonák calculus!” A követek magukkal viszik a keserűséget, az átszivárog küldőikbe, a lakosságba, és három év múlva hasonló érzéssel gyűlnek össze. „Hogy ez így van, így lesz, annak béléltására csak nem igen nagy jóslói talentum vala szükséges...” Befejezésül indítványozta a felírás megújítását, és sok más társához kapcsolódva kijelentette: „én is azt tartom, hogy a nemzet fog gondoskodni magáról.”⁴⁵

A május 1-jén elfogadott felirat igen öntudatos fogalmazásban az alsó tábla ülésein elhangzottak tömör summázatával ismételten kinyilvánította, hogy a rendeknek törvény adta joguk a gyermekek és az ifjak neveléséről gondoskodni.⁴⁶ Az udvar erre már nem válaszolt.

Deák Ferenc követjelentése a diétai felszólalások érvelését vitte tovább, mélyítette el, és híven tükrözte a reformellenzék hangulatát. „Ismét tehát ki akarja zárni a kormány nemzetünket legszentebb jussából, a nevelésnek elrendeléséből, holott minden egyes polgárnak sérthetetlen jussa van öngyermekei nevelésére fölügyelni, és még egyes polgárt sem szabad a kormánynak ezen juss törvényes gyakorlatában kényszerítőleg háborgatni, annyival kevésbé lehet pedig az egyes polgároknak összességét, az egész nemzetet megfosztani azon hatalomtól, hogy a nevelés elrendelésében elhatározó befolyással legyen; mert hisz sem a nemzet, sem az egyes polgárok le nem mondtak atyai jussaikról, nem adták át öngyermekeiket és azoknak nevelését, lelki művelődését és egész jövődjét a kormánynak határtalan intézkedései alá.” A kormány eddig sem sokat tett a nevelés ügyében — folytatta —, és félő, hogy ezután sem fog, ezért „gondos figyelemmel, munkás iparkodással, sőt, ha szükséges, áldozatokkal is kell segítenünk önmagunknak a nép nevelésén és erkölcsi kifejlődésén, s ha közegyetértséssel, csüggedést nem ismerve, mi magunk iparkodunk teljesíteni őseinknek e részben elmulasztott köte-

⁴⁴ A korabeli szóhasználatban a művészet az ipar, a mesterségek szinonimája volt. A politechnikumot felsőfokú műszaki és iparoktatási intézményként képzelték el.

⁴⁵ Kossuth, 1832—36. 5. köt. 683—684.; a felszólalás szövegét közli: Deák, 1903. 263—264.

⁴⁶ Ogy írásai, 1832—36. 7/2. köt. 711.

lességét, rövid időn idegen segéd nélkül haladni fogunk országunk virágzó boldogságának eszközlésében.”⁴⁷

A királyi leirat teljesítése egyelőre késett. Zala megye azonban nemcsak ezért, sokkal inkább azért — Deák Ferenc szavaival —, mert „a nemzetet azon törvényes és természeti jogától, hogy nevelés elrendelésébe befolyással legyen, megfosztani nem lehet”, 1839-ben újra szorgalmazta az országos választmány kiküldését.⁴⁸ 1839. december 17-én az országgyűlésen meg is bíztak egy kerületi választmányt a népnevelés fejlesztéséről szóló törvénytervezet kidolgozásával.⁴⁹ Így akarták elejét venni, „nehogy még az előmunkálatokban és a javaslat készítésében is gátot tegyen ismét valamely királyi válasz” — magyarázta meg utólag az eljárást Deák Ferenc a követjelentésében.⁵⁰ A választmány meg is kezdte a munkát, de csak a diéta vége felé fejezte be. Jelentéséről idő hiányában már nem tanácskoztak.⁵¹ A további teendőket megint csak Deák Ferenc fogalmazta meg legpontosabban, változtatlanul tettekre sarkallva a megyéket és az embereket. „Szükséges, hogy a jövő törvényhozás e tárgyat ismét csüggedést nem ismerő szilárdsággal fölvegye, s abban, amit lehet, törvény által is eszközölni mindenképpen igyekezzék. Addig is pedig közhatóságok és egyes polgárok tegyenek mindent, ami hatalmukban áll...”⁵²

A tanítóképzők követelése ezúttal a magyar nyelvi feliratba került. A királyi válasz 1840. március 14-én a kívánság teljesítéséről szólt: elrendelte preparandiák létesítését.⁵³ Az udvart három ok készítette erre a lépésre. Az egyik a rendekkel kötendő általános kompromisszum szándéka. A másik a reformellenzék átfogó oktatáspolitikai programjának leszerelésére irányuló

⁴⁷ Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése, 1836. június 20. In: Deák, 1903. 306—307.; újabban: Deák, 2001. 160—161.

⁴⁸ Zala megye országgyűlési alaputasításának tervezete. 1839. május 6. In: „Tekintetes karok és rendek!”, 2003. 141. — Azt, hogy a követutasítást Deák Ferenc szövegezte, Degré Alajos bizonyította: Zala megye 1839. évi követutasítása. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalaegerszeg, 1976. 227.

⁴⁹ Stuller Ferenc: Országgyűlési Tudósítás, 1839. jún. 7.—1840. máj. 12. 5. köt. 110/2. f. (OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1426.); Konkoli Thege Pál: 1840-dik évi országgyűlés. Pest, 1847. 1. köt. 417.

⁵⁰ Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése, 1840. július 27. In: Deák, 1903. 545.; Deák, 2001. 299.

⁵¹ Stuller F. i. m. 7. köt. 150/1. f.; Konkoli Thege P. i. m. 1. köt. 527.

⁵² Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése, 1840. július 27. In: Deák, 1903. 545.; Deák, 2001. 299.

⁵³ Ogy írásai, 1839—40. 2. köt. 10., 12., illetve uo. 3. köt. 126.; a rezolúció magyar fordítása: Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Budapest, 1934. 27.

törekvés. A harmadik tényező a katolikus főpapok sikeres akciója volt (több helyen alapítottak tanítóképzőt). Vagyis Bécsben attól féltek, hogy az ügy kisiklik a kormányzat kezéből. A liberális követek és főrendek megsejtették, hogy mi van a kedvező leirat hátterében, és egyébként is sérelmezték, hogy az udvar ismét az országgyűlés megkerülésével intézkedett. Ezért indítványozta Deák Ferenc az 1840. április 8-i kerületi ülésen, hogy köszönetet mondva a gondoskodásért, kérjenek bővebb felvilágosítást arról, „e’ részben minő rendelkezések? hol és mely móddal tétettek?”⁵⁴ Ehhez mindkét tábla többsége hozzájárult, de a május 5-i rezolúció a feliratnak ezt a pontját figyelmen kívül hagyta.⁵⁵

A vármegyei közgyűlés elé terjesztett beszámolójában Deák Ferenc a diéta oktatás- és nevelésügyi vitáinak tanulságai alapján és a bécsi udvar egyes, a megbékélés irányába mutató gesztusai ellenére ismételten szükségesnek ítélte kifejezésre juttatni azon meggyőződését, „hogy a nevelésnek elrendelésére felügyelni a nemzet legszentebb jussa, s hogy éppen ebben korlátozni a nemzetet annyi, mint az egyes polgároknak atyai jussait is megszorítani.”⁵⁶ Világosan felismerhető ebben az argumentumban a politikus szemléletének az a fontos, sokszor emlegetett sajátossága, hogy a nemzeti és polgári reformok megvalósítását nagyon gyakran a természetjogra hivatkozva igyekezett előmozdítani.⁵⁷

A következő országgyűlésen az alsótáblán már az első napokban szóba került a népnevelés ügye. 1843. június 2-án megint kiküldtek egy kerületi választmányt egy új törvényjavaslat összeállítására. A Pest megyei Ráday Gedeon gróf kezdeményezésére a részvételre felkérték a diétától távolmaradt Deák Ferencet, sőt a bizottság elnökévé is megválasztották.⁵⁸ Ő azonban július 11-én kelt levelében lemondott e tisztségről és a tagságról.⁵⁹ Az indoklás a borsodi Palóczy Lászlóhoz — aki ekkor is Pozsonyban volt — július 12-

⁵⁴ Stuller F. i. m. 7. köt. 115/1. f.; Konkoli Thege P. i. m. 1. köt. 416.

⁵⁵ Ogy írásai, 1839—40. 4. köt. 149. és 169.

⁵⁶ Deák Ferenc és Hertelendy Károly követjelentése, 1840. július 27. In: Deák, 1903. 545.; Deák, 2001. 299.

⁵⁷ Vö. Sándor Pál: Deák Ferenc a történelmi személyiség. Századok, 1993. 1. sz. 9.; Molnár András: Bevezetés. In: Deák Ferenc. Budapest, 1998. 14.; Stipta István: Deák Ferenc nézetei a jogról, igazságról és hatalomról. Jogtörténeti Szemle, 2003. 3. sz. 1.

⁵⁸ Kovács Ferenc: Az 1843/44-dik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Budapest, 1894. 1. köt. 251.; Záborszky Alajos: Országgyűlési Tudósítások. Posony, 1843. máj. 21.—nov. 11. 174. (OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1425.) — A megválasztott tagok névsorát a június 8-i kerületi ülésen olvasták fel és hagyták jóvá: Kovács F. i. m. 1. köt. 273.

⁵⁹ Ferenczi Zoltán: Deák élete. Budapest, 1904. 1. köt. 401—402.

én írt soraiban olvasható. Deák két nyomós okot említett: egy jogit és egy szakmait. Szerinte a kerületi választmányok nem önálló testületek, csak a kerületi ülések némileg külön szekciói. Ezért olyan tagokat, akik nem követek, csak akkor kell választani, ha azok a kitűzött tárgyban elméletileg vagy gyakorlatilag „valóságos specialisták”. Ő viszont a szóban forgó témakörben nem szakértő, és „bizonyosan találtak volna másokat, különösen a népnevelésre, reál iskolákra, műegyetemre nézve, kik e tárgyakban nálamnál sokkal, igen sokkal többet tudnak, s a választmánynak sokkal többet használhattak volna.” Mégis megjegyezte: ha az országgyűlés tagja lenne, elfogadná a felkérést.⁶⁰ Deák Ferenc vonakodása szakmai szempontból érthető: a nevelés- és oktatásügy részkérdéseinek megvitatásába — mint szó esett róla — sem korábban, sem később nem kapcsolódott be. Politikai téren viszont emelhetett volna a választmány tekintélyét, és sokat segíthetett volna egy törvénytervezet előkészítése, megszövegezése során sűrűn felmerülő politikai-jogi problémák megoldásában. Mert ebben vitathatatlanul elsőrangú specialista volt.

A liberális programban egyre nagyobb súlyt kapott az a törekvés, hogy a nevelésügy irányítását kivegyék a bécsi udvar kezéből. A reformellenzék minden alkalmat megragadott, hogy kinyilvánítsa: a nemzetnek alkotmányos joga a nevelésről, az oktatási rendszerről törvényhozási úton, vagyis az országgyűlésen intézkedni. A Deák Ferenc által is erőteljesen támogatott, nem kis részben a deáki szellemben fogant követelés megvalósítása azonban sokáig áthághatatlan közjogi akadályokba ütközött. 1848 tavasza, a márciusi polgári forradalom gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. A felelős magyar kormány megalakulásával és az áprilisi törvények szentesítésével e területen is érvényre jutott a nemzeti önrendelkezés elve, és tér nyílt a polgárosodás követelményeihez illeszkedő modernizációra.

⁶⁰ Régi Okiratok és Levelek Tára, 1905. 3. füz. 56—57.

Deák Ferenc nemzetfelfogása (1848 előtt)

Kiss László

Jeles évfordulók táján megszorodnak a méltatott személy politikai, történelmi szerepét, jelentőségét elemző, értékelő írások. Ez így van rendjén. A mostani Deák-évforduló kapcsán viszont elgondolkodtató, hogy a Deák Ferenc életművével foglalkozó írások között alig akadnak a deáki nemzetfelfogás kialakulását, fejlődését, nemzeti-nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját vizsgáló munkák. Ha pedig ezt teszik, akkor a vizsgálódás középpontjába szinte kizárólag az „érett Deák” 1867 előtti vagy utáni nézeteit állítják. Ezáltal az a téves benyomás támadhat, hogy a „haza bölcse” életművében ez a kérdéskör vagy nem volt jelentős (mert nemzetfelfogása, nemzetiségi politikája úgymond alapjaiban megegyezett a kortársak, Wesselényi, Kölcsey stb. „egy politikai nemzet”-ről kialakított álláspontjával), vagy talán nem is voltak — elemzésre, méltatásra számot tartó — koherens, átfogó nézetei nemzetről, nemzetiségről, nyelvről, nemzetiségi politikáról. Ezt a téves megközelítést megerősíteni látszanak azok az elemzések, amelyek a diéta munkájába 1833-ban bekapcsolódó, 30 esztendő Deákot többnyire olyan érett, kiforrott politikusként láttatják, akinek a liberális nézetei, elvei, mentalitása, értékrendje a későbbiekben már nem igen változtak.¹

A tisztánlátást kétségtelenül megnehezíti, hogy Deák Ferencnek nagyon kevés olyan beszéde és írása született, amelyek átfogó módon tükröznék nemzetfelfogása lényegét vagy legalább főbb komponenseit. Sem a Pesti Hírlapban, sem egyéb reformkori lapokban nem publikált, mert — talán kiterjedt baráti levelezésétől eltekintve — politikusi alkatának nem az írás, hanem az előbeszéd felelt meg leginkább, amelyet a parlamenti szócsaták során, a megyei gyűléstermekben, a baráti társaságokban oly sokszor alkalmazott briliáns módon. Nagyszabású beszédek akkor sem igazán tartott, csupán „felszólalt”, hozzászólt az éppen vitatott kérdéshez.² Jól ismert kényel-

¹ Erre vonatkozóan lásd pl. Ferenczi Zoltán: Deák élete I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1904. 182. (A továbbiakban: Ferenczi I.); Takács Péter: Deák politikai pályája 1849—1865. Akadémiai, Bp. 1991. 14., 17. (A továbbiakban: Takács 1991.)

² Varga János: Deák Ferenc. In: Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. A Hazafias Népfront kiadása, Bp. 1985. 204.; Deák Ferenc. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Molnár András. Új Mandátum, Bp. 1998. 23.

messége is megakadályozta abban, hogy átfogó módon fejtse ki álláspontját a polgári és a nemzeti átalakulás alapvető kérdéseiben. Nem kétséges, hogy elméleti felkészültségben, tettekkészségben vagy filozófiai, eszmei-ideológiai vértettségben Deák elmaradt a reformkori liberális ellenzék legkiemelkedőbb egyéniségei, Wesselényi Miklós, Kölcsey Ferenc vagy Kossuth Lajos mögött, Széchenyi Istvánról nem is beszélve.³ Rendkívüli emlékezőtehetsége viszont már jurátus korában kitűnt. Betéve tudta a Corpus Juris-t, a feudális magyar jog és a magyar országgyűlések állásfoglalásait, amelyeket képes volt — a modern, természetjogi érveléssel együtt — politikai céljai érdekében hatékonyan felhasználni. Deák kiegyenlítésre törekvő taktikája ugyanis rendkívül hajlékony volt. Ezzel a — végcél szem előtt tartó, de mindig a lehetőségekhez igazodó, „lépésenként haladó” — taktikával nehezen lett volna összeegyeztethető átfogó politikai vagy nemzeti program (könyv vagy cikk formában történő) megfogalmazása.⁴ Wesselényi, Kölcsey, Kossuth kényszerű távollétében nem véletlenül válhatott az 1839/1840. évi országgyűlés elsőszámú ellenzéki vezetőjévé, integráló személyiségévé.

Az alábbi tanulmány készítőjének — aki a szlovák nacionalizmus kialakulása kapcsán alaposabban tanulmányozta a reformkori magyar liberális vezetők nemzetfelfogását is — meglátása szerint közvetlen források (Deák beszédei, levelezése) és közvetett „bizonyítékok” (kortárs politikusok írásai) segítségével nemcsak megismerhető Deák 1848 előtti álláspontja nemzetről, nyelvről, a Magyarországon élő nem magyarokhoz való viszonyról stb., hanem rekonstruálhatók (korántsem végleges és teljesen kiforrott) nemzetfelfogásának pillérei, főbb komponensei is. Mivel Deák nemzetfelfogása valóban alapvető egyezéseket, hasonlóságokat mutat Wesselényi Kölcsey, Kossuth felfogásával, s mivel az ellenzéki magyar liberálisok szemléletében, politikájában az érdekegyesítés köztudottan centrális szerepet játszott, a vizsgálódást célszerű „tágabb értelemben vett nemzetfelfogásá”-nak elemzésével kezdeni, hogy ennek alapján megismerhető legyen „szűkebb nemzetfelfogása” is.

Társadalmi érdekegyesítés és nemzetteremtés

Köztudott, hogy az 1830-as évek első felében kezdett körvonalazódni — elsősorban Wesselényi és Kölcsey jóvoltából — a magyar liberálisok po-

(A továbbiakban: Deák Ferenc 1998.); Gergely András: Deák Ferenc a reformkorban. Rubicon, 2003/9—10. 11.

³ Takács 1991. 11.

⁴ Taktikája lényegét az 1836. évi Zala megyei követjelentésében maga fogalmazta meg. Lásd: Deák Ferenc beszédei I. 1829—1847. Összegejtötte: Kónyi Manó. Franklin Társulat, Bp. 1882. 231—232. (A továbbiakban: Kónyi I.)

litikai felfogásának talán legsajátosabb terméke, az érdekegyesítő politika gondolata, majd programja, amely a társadalomátalakító és nemzetteremtő törekvések középpontjába a „nép nemzetbe emelésé”-t helyezte, mégpedig nem a meglévő nemesi kiváltságok és feudális „szabadságok” eltörlése, hanem a nemesi jogok „pórnép”-re való kiterjesztése révén. Wesselényi Miklós 1834-ben megjelent „Balítéletekről” c. műve a liberális ellenzéki gondolatok, s egyúttal az érdekegyesítő politika első összegzésének tekinthető.⁵ Az érdekegyesítést szorgalmazta Kölcsey Ferenc is a pozsonyi diétán 1834. november 10-én mondott utolsó nagy beszédében, amelyben a „szabadság és tulajdon” — közös érdekeket teremtő — fontosságára hívta fel a figyelmet. Ugyancsak jól ismertek 1835. februárjában a rendek előtt mondott búcsúbeszédének szavai is, amelyekbe a reformmozgalom két alapvető célkitűzését sűrítette össze: *„Jelszavaink valának: haza és haladás”*.⁶

Deák társadalompolitikája, érdekegyesítő társadalmi programja is elválaszthatatlan kapcsolatban állt nemzetfelfogásával, nemzeti, nemzetiségi kérdésben kialakított álláspontjával, sőt polgári átalakulást szorgalmazó egész tevékenységével. A társadalmi érdekegyesítés és a polgári nemzet kapcsolatáról is szólt az 1836. június 20-án beterjesztett követjelentésében. Olyan törvények meghozatalát szorgalmazta, amelyek *„juszt adjanak a népnek, hogy fekvő tulajdont szerezhessen és szabadságot adjanak a jobbágnak, hogy szabad alku mellett minden jobbágyi tartozásoktól örök szerződés által megválthassa magát; mert tulajdon és szabadság az iparkodásnak leghatalmasabb ösztönei, tulajdon és szabadság azon édes kötelékek, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazájának sorsához. . . S majd ha érdekeink nem különvélva, hanem egy nemzeti közérdekben egyesülve fognak őrt állani a haza, király és törvény mellett, s együtt segítik elő az ország virágzását, akkor lesz betöltve az a kötelesség, melylyel hazánknak és önmagunknak tartozunk.”*⁷ A nemzeti lét és a társadalmi érdekegyesítés — európai méretű hatalmi perspektívába helyezett — összefüggéseit pedig már érett formában fogalmazta meg egy sógorának írott levelében 1842. november 10-én. Meggyőződése szerint a Magyarország önállóságát és nemzetiségét egykor fenyegető halálos veszély csak egyetlen eszközzel akadályozható meg: *„a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni a hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek*

⁵ Erre vonatkozóan lásd: Csorba László—Velkey Ferenc: Reform és forradalom 1790—1849. Csokonai, Debrecen, 1998. 107—109. (A továbbiakban: Csorba—Velkey)

⁶ Kölcsey Ferenc Válogatott Művei. Szépirodalmi, Bp. 1975, 649., 652. (A továbbiakban: Kölcsey)

⁷ Kónyi I. 227.

változtával ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne”.⁸ Ezeket a gondolatokat Deák egyébként már vármegyei politikusként is vallotta.⁹

A társadalmi érdekegyesítés indítékai

Az elmondottak ismeretében joggal vetődhet fel a kérdés, hogy az ellenzéki liberális politikusok milyen indítékokból szorgalmazták a jogkiterjesztést, a társadalmi érdekegyesítést, a nép nemzetbe emelését? Ott munkált bennük — különösen az 1831-es koleralázadás után — a jobbágyfelkeléstől, a társadalmi forradalomtól való félelem. Kölcsey Ferenc ezt teljes egyértelműséggel fogalmazta meg parlamenti felszólalásában 1833. február 9-én.¹⁰ Ugyanerre utalt Deák is előbb hivatkozott levelében vagy abban az 1834. november 10-én mondott beszédében, amelyben azért szorgalmazta a jobbágyok tulajdonjogának megadását, mert ennek elmaradása esetén a jobbágyok eme ösztönös vágyának „féktelen rohanása gátokat rontva kártékony lehetne”.¹¹ A bécsi udvar népeket, nemzeteket megosztó, szembeállító politikája miatt is szükség volt arra, hogy ne Metternich kancellárék, hanem a magyar nemesi reformerek nyerjék meg és állítsák maguk mögé a jobbágy-paraszti tömegeket. Tudták, hogy ezen múlhat a reformmozgalom sikere.¹²

A nemzeti egységre legalább ilyen veszélyesnek tartották a vallási, osztály, etnikai és politikai megosztottságot, a társadalmat és nemzetet mérgező „rút viszály”-t. Deák erre már egy 1832. szeptemberi magánlevelében utalt. „Mi is forrón óhajtuk hazánk virágzásának kifejlését, mi is imádván szeretjük polgári szabadságunkat, de aggódva féltjük a magyart, mert számra csekély, irigy és igazságtalan, ön kebelében hordozza tehát jövőendő veszélyének magvait”.¹³ 1833. július 13-án a vallás ügyében felszólalva ismét arról beszélt, hogy: „Nem is a külső erőszak fog egykor minket elnyomni, hanem belső egyenetlenség...”. A nemzeti belső erő tartós hiánya esetén ugyanis „a magyarnak egykor virágzást ígérő nagysága csak hiú gyermeki ábrándozás;

⁸ Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Európa, Bp. 1992. Melléklet, 292. (A továbbiakban: Wesselényi)

⁹ A társadalmi érdekegyesítés nemzetteremtő-nemzeterősítő szándékáról tanúskodik egy 1832. szeptember 25-én írott baráti levele. Lásd: Deák Ferenc Válogatott politikai írások és beszédek I. 1825—1849. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Molnár András. Osiris, Bp. 2001. 52. (A továbbiakban: Deák Ferenc I. 2001.)

¹⁰ Kölcsey 649.

¹¹ Kónyi I. 96.

¹² Lásd Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Magvető, Bp. 1987. 65.; Wesselényi 105—106.

¹³ Deák Ferenc I. 2001. 52.

akkor a nemzeti függetlenség csak szappanbuborék”.¹⁴ A sérthetetlen szentség gyanánt tisztelt vallásszabadság megadásától is a viszálykodás gyengülését remélte. 1836. évi követjelentésében „az elnyomás és üldözés szülte vallásos felekezethettség”-et tartotta a polgári szabadság legveszélyesebb ellenségének.¹⁵ Négy év múlva ismét a nemzetet veszélyeztető vallási fanatizmust ostorozta. „Jaj annak a nemzetnek, melynek a nép tömegét, vagy a hatalmasok kebelét fanatizmus foglalta el; dűlva van ott a nemzet boldogsága, gyűlölet a jelszó, s az üldözöknök léptein vérnyomok támadnak”.¹⁶ Aggályosnak tartotta Deák a nemesség, illetve a nemesi nemzet megosztottságát, a képviselők körében dűlő „pártviszályt” is, amely megnehezíti vagy ellehetetleníti a küldöttek nagy horderejű kérdésekben történő egységes fellépését, s ez által hátráltatja az ország haladását, a polgári és nemzeti célok megvalósítását. „Mit lehet a törvényhozó hatalomtól várni — kérdezte aggódva 1832. február 20-án egy Vörösmarty Mihálynak címzett levelében —, ha majd egyetértés, sőt még közeledés sem leend tagjai között, és a 49 megyének képviselői 49 különböző véleménnyel állnak elő?... Mert a magyarnak — fájdalom! — mindenkor viszálykodás és irigy ellenkezés valának nemzeti bélyege...”¹⁷

A napóleoni háborúk hatására Deák és liberális politikus társai felismerték, hogy jelentősen megváltozott a nemesség, illetve a jobbágyság honvédelemben betöltött szerepe, ami szintén indokoltá tette a jogkiterjesztést. Ezért tehát parlamenti tevékenysége kezdetén a jobbágyság birtokbírhatási jogának megadását nemcsak a természetjogra hivatkozva kérte, hanem honvédelemben betöltött szerepének megváltozása miatt is. Hajdánán ugyanis „a magyar nemesség egyedül maga teljesítette mindazt, a mit teljesíteni legszebb, legszentebb kötelessége egy nemzetnek: a haza védelmét és a belső csendesség fentartását; tűrhetőbb, sőt nemesebb vala tehát azon büszkesége, hogy önvérével szerzett és egyedül védett jussait másokkal megosztani nem akarta”. Azóta azonban megváltoztak a külső viszonyok, „és most vajjon kinek folyik legtöbb vére Magyarország védelméért?” — tette fel a szónoki kérdést. S a válasz: a jogfosztott 8 millió magyar lakosnak!¹⁸

¹⁴ Kónyi I. 18., 19.

¹⁵ Kónyi I. 223.

¹⁶ Lásd a vegyes házasságok tárgyában 1840. január 20-án mondott beszédét. In: Kónyi I. 348.

¹⁷ Deák Ferenc I. 2001. 32—33.

¹⁸ A jobbágyság birtokképeségéről. 1833. szeptember 4. In: Kónyi I. 30. Lásd még: A jobbágyság birtokképeségéről. 1834. június 4. 70.

Pánszlávizmus és nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítés

Deákék azzal a veszéllyel is tisztában voltak, amely abból fakadt, hogy a rendi-nemesi nemzetből és a jogokból kirekesztett pór nép nagyobb része, s egyúttal a magyar állam lakosságának több mint 50%-a nem magyar ajkú volt. Ennek az aggodalmának már ugyancsak korán, 1832 őszén hangot adott: „*aggódva féltjük a magyart, mert számra csekély*” — írta barátjának.¹⁹ Tíz évvel később, egy Wesselényinek küldött levelében úgy ítélte meg, hogy a tágabb Magyarország 12 millióra becsült össznépességén belül az 5,5 millió körüli szláv népesség „*az egésznek közel felét teszi ki*”.²⁰ Fényes Elek ugyanekkor készült statisztikája sokkal kedvezőtlenebb helyzetet regisztrált. A magyar korona országaiban a magyarok aránya mindössze 37,4%, a szűkebb Magyarországon is csupán 44% volt.²¹

Deák és a magyar liberálisok aggodalmát csak fokozta, hogy a Magyarországon élő nem magyar népek értelmiségi vezetői — nem utolsó sorban a magyar nyelvi törekvések hatására — is kezdték megfogalmazni nyelvi, oktatási, kulturális, majd politikai-területi követeléseiket, nemzeti igényeiket. Követőkre talált Jan Kollár „szláv kölcsönösség gondolat”-a és programja is.²² A „szláv nemzet”-hez tartozó „törzsek” (értsd: népek) tudományos, kulturális együttműködését szorgalmazó „kulturális pánszlávizmus”-on belül az 1830/40-es években kialakultak a konkrét irányzatok. A cseh František Palackýék által kidolgozott ausztrószláv program, amely a szláv többségű Habsburg monarchia szláv érdekek szerint történő átalakítását, föderalizálását célozta meg cseh vezetéssel, a szlovák vezetők között is visszhangra talált. Ludevít Gaj vezetésével megszületett a horvát illírismus — növekvően magyarelles — programja is, amely a délszlávok horvát vezetéssel történő összefogására, kulturális-politikai egyesítésére irányult. A monarchia szláv népeinek körében a napóleoni háborúk óta erősödött a hatalmas szláv birodalom, Oroszország tekintélye és csodálata, amely olykor egyoldalú oroszimádatba is átcsapott. Megélnékültek a monarchia szláv tudósai és az orosz tudósok közötti tudományos, személyes kapcsolatok is, amelyeket az orosz kormányzat anyagilag is támogatott.

Széchenyi, Wesselényi, Deák vagy Kossuth tehát szorongással, fokozódó politikai aktivitással reagáltak ezekre az eseményekre. Megfelelő elleninté-

¹⁹ Deák Ferenc I. 2001. 52.

²⁰ Deák két levele s a szláv kérdés 1842—43-ban Ferenczi Zoltántól. Budapesti Szemle, 1900. 102. kötet, 208. szám, 35—36.

²¹ Katus László: Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés. Kisebbségkutatás 2003/3. 536.

²² Erre vonatkozóan legújabbán lásd Kiss László: Jan Kollár szláv kölcsönösségi elmélete. MTESZ Tudományos Közlemények 5. Eger, 2002. 61—69.

kedések nélkül a magyarság létét látták veszélybe kerülni. A deáki nemzetfelfogás és nemzetiségi politika egyik fő meghatározója tehát a nemzeti lét veszélyeztetettségének hite és félelme volt, amely a szláv veszély némi eltúlzásával, s egyúttal ellensúlyozásának igényével párosult. A reformkori liberálisok ezt a szláv fenyegetettséget — szemléletüktől, politikai alapállásuktól függően — különbözőképpen élték meg, eltérően reagáltak rá.²³ Azt az eszmét, hogy a cárizmus által izgatott és igazgatott, az „északi kolosszus”-sal összehangoltan működő „pánszlávizmus” a monarchia és Magyarország első számú ellensége, a liberális politikusok körében főleg Wesselényi és Deák gyökerezteték meg. A hangadó reformerek többsége azután jobbra az ő nézeteiket fogadta el.²⁴

A „szlávizmus” problémája a politikus Deáknál először 1840 tavaszán jelent meg a horvát—magyar viszony parlamenti vitája kapcsán. „*A jelen korban Európát egy általános slavismus törekszik elborítani — hangoztatta az országos ülés április 15-i vitájában —, különösen pedig a nyelvünk ellen fölkelt illyrismusnak fészke éppen Horvátország, mely mozgalom nem annyira nemzetiségi, mint inkább az orosz kormányhoz szítás bélyegét viseli magán....*”²⁵ Egy évvel később pedig — egy Wesselényinek címzett válaszlevélben, amelyben az „árvízi hajós” kérésére a hazai szlávok erősödő magyarelles izgatásainak kiváltó okairól mondott véleményt — határozottan állította, hogy nem született a horvátok nyelvét veszélyeztető, magyarelles izgatásaikra okot adó magyar törvény. Vagyis a horvátok csak színt keresnek, hogy „*szépítsék s leplezzék törekvésüket, csak ürügyöt, melylyel izgathassanak, de meg vagyok győződve: hogy céljaik mélyebbek és veszélyesebbek s az izgatásnak első forrása máshol van.*”²⁶ Deák állásfoglalása megerősítette Wesselényit abban, hogy a magyaroknak felrótt nemzeti elnyomás vádjai alaptalanok. A jogi paragrafusok mögé bújó Deák tehát nem tudott vagy nem akart tudomást venni arról a tényről, hogy — a magyar nyelv államnyelvvé tételéért folyó küzdelem utolsó szakaszában, különösen pedig az 1840-es évek első felében — magyar részről bizony jócskán történtek olyan szláv érdekeket sértő és veszélyeztető magyarosító intézkedések, ame-

²³ Kölcsey Ferenc vagy Vörösmarty Mihály költői víziójában már-már beteljesedett Herder próféciája. Lásd pl.: Kölcsey 98.; Hét évszázad magyar versei I. Szépirodalmi, Bp. 1972. 929. (A továbbiakban: Hét évszázad I.)

²⁴ Varga János: Helyét kereső Magyarország. Akadémiai, Bp. 1982. 100. (A továbbiakban: Varga 1982.); Wesselényi 85.; Deák hatása fedezhető fel Vörösmarty „Fóti dal”-ában is (1842. október 5.) Hét évszázad I. 949.

²⁵ Kónyi I. 399—400.

²⁶ Ferenczi I. 328., 329.

lyek több esetben joggal váltották ki az érintettek nemtetszését és növekvő ellenállását.²⁷

Jogkiterjesztés, nyelvterjesztés és nemzeti, nemzetiségi érdekegyesítés

A pánszláv és orosz veszélytől való félelem tehát nemcsak félelmeket szült, hanem magyarosító tettekre, cselekvésre is sarkallt. Megfogalmazódott az alapvető felismerés: a társadalmi érdekegyesítésen túl szükség van egy olyan speciális, nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítésre is, amely majd tartós kötelekekkel kapcsolja a magyarokhoz az országban élő nem magyar népeket is. Ellenkező esetben akár J. G. Herder komor jóslata is beigazolódhat a szlávok által körülölelt rokontalan magyarság beolvadásáról, eltűnéséről. Takács Péter egyenesen úgy látja, hogy Deák politikájának éppen ez, azaz a történelmi Magyarországon élő legszélesebb rétegek (magyarság megőrzése érdekében történő) megnyerése volt a legfontosabb célja.²⁸ Ennek érdekében a magyar liberálisok szükségesnek látták az „asszimilációs társadalmi szerződés” felkínálását, a „jogkiterjesztő asszimiláció” keretei közötti magyarosodást, illetve bizonyos magyarosító intézkedések foganatosítását is.

Wesselényi még jó szándékú naivitással kárhoztatta a keletről érkező, hódító ősök vétkes és hibás politikáját, akik a tőlük számosabb meghódított, valamint kettős — polgári és nemzeti — elnyomatásban tartott népeket kirekesztették az alkotmány és a nemzeti lét sáncai közül. Ellenségek-ké tették őket, ahelyett, hogy szövetségesekké változtatták volna. A „bölcs cselekvésmód”-ot tehát abban látta, hogy „a legyőzött lakosokat polgári s nemzeti jogok bírása malasztiban” részesítsék. Teljesen természetesnek tartotta viszont, ha a hont fegyverrel szerző magyarság eme ajándék „feltételül tulajdon, azaz magyar nemzetisége elfogadását teszi, s így polgári léte s alkotmánya jótételeiben s malasztiban részesítvén **polgárilag** és magyar nemzetiségét azokra átruházván **nemzetileg** egyesíti magát”.²⁹

Wesselényihez hasonlóan Deák is két eszközt látta a még képlékeny, sokajkú magyar nemzettet megszilárdításának, a nemzeti önállóság védelmének, illetve a nemzethalál elkerülésének. „Ha van még eszköz — írta sógorának 1842. november 10-én —, ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlenegy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, **sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e**

²⁷ Erre vonatkozóan lásd pl. Kiss László: Magyarománok és szlavománok. A „magyarosítók” álláspontja a reformkori magyar–szlovák nyelvharcban. Műhely, 1999/4. 46–50.

²⁸ Takács 1991. 18.

²⁹ Wesselényi 20–23.

hazához (a kiemelések tölem — K. L.), *hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtatva ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne*".³⁰ Másfelől ő sem elégedett meg a nem magyarok önkéntes magyarosodásával. A magyar nemzet és nyelv védelmét összekapcsolta a magyar nyelvűség — törvényhozásra, közigazgatásra, oktatásra stb. történő — széleskörű kiterjesztésével. Ez a szándék már parlamenti pályafutása kezdetén megjelent, amikor 1833. szeptember 4-én, a jobbágyok birtokbírhatása ügyében az ellenérveket a következőképpen szerelte le. „*Legfontosabb ellenvetés lenne talán az — hangoztatta az országos ülés vitájában —, hogy az idegen nyelvű és nemzetű vevők által nemzetiségünk veszélyeztetik. De hiszen én csak hazánk lakosairól szólok, s azoknak is, ha jussokkal bírni akarnak, a nemzeti nyelv tanulását és tudását kötelességükké kívánom tétetni, a mire, úgy hiszem egyébként is törekedik a törvényhozó hatalom*”.³¹ Egy jó évvel később, 1834. október 16-án a diéta országos ülésén nem támogatta azt az indítványt, amely a törvények magyar nyelven történő alkotásának elhatalasztását javasolta mindaddig, amíg úgymond minden lakos meg nem tanul magyarul. A magyar nyelv terjesztésének egyik legjobb eszközét éppen a magyar nyelvű törvényhozás mielőbbi megvalósításában látta, „*mivel ez kettős ösztönt nyújt annak megtanulására*”.³² Nem véletlen tehát, hogy 1835. november 2-án az új uralkodónak, V. Ferdinándnak és az osztrák kormánynak a (törvények latin és magyar nyelven történő felterjesztésére vonatkozó) kompromisszumos javaslatát, pontosabban a latin nyelvű törvényalkotáshoz való ragaszkodásukat „*tyrannus cselekedetéhez*” hasonlította.³³ A következő év június 22-én, a Zala megyei követjelentésében is az első helyen tért vissza a nyelv és nemzetiség ügyére, erre a nemzeti lét szempontjából létfontosságúnak tartott témára. Az egyéb kérdésekben kompromisszumokra kész Deák teljes határozottsággal szögezte le, hogy „*a királyi válasznak jövődönket is megköti tartalmát el nem fogadhattuk. Csak lebilincselts rabszolga köthet olyan alkut, melyben szabadságának egykori lehetőségéről is lemond, hogy sorvasztó lánczainak súlyán könnyíthessen; de a nemzet képviselői a nemzet legszentebb sajátja felett ilyen alkuba nem ereszkedhettek; nekünk egy előrelépésért honi nyelvünk egész jövődőjét feláldozni szabad nem volt*”.³⁴

Deák tehát a magyar nyelvet a nemzet legszentebb sajátjának tekintette, amely kincssel játszani, alkudozni nem szabad. E mellett a „kincs” mellett a következő országgyűlésen is rendületlenül kitartott. A magyar

³⁰ Ugyanott, Melléklet 292.

³¹ Kónyi I. 31.

³² Kónyi I. 90.

³³ Kónyi I. 175.

³⁴ Kónyi I. 221.

nyelv ügye ugyanis az 1839/1840. évi diétán is fontos téma maradt. 1839. július 26-án az országos ülés vitájában a horvát követ azt javasolta, hogy a magyar nyelv tárgyában tervezett törvényjavaslat rendelkezései Horvátországra ne vonatkozzanak, vagy — ahogyan Zsedényi Ede gondolta — csak tíz év múlva terjedjenek ki. A vita végül is odáig fajult, hogy Deák, töle szokatlan keménységgel, kétségbe vonta a horvátok külön nemzet voltát is, mondván: „*a horvát nem külön nemzet*”! Ha ugyanis az 1741. évi 60. törvénycikk értelmében a horvátok „*filii nativi*”, vagyis „*mindenekben részek, szükséges, hogy mindenekben is magyarok legyenek. . .*”! Noha ő nem osztotta azok véleményét, „*akik talán azt gondolják, hogy a horvátokat valaha megmagyarosítják*”, de a nyelvük iránt buzgólkodó horvátoknak mindenesetre azt javasolta, hogy „*a holt latin nyelv helyett diplomatikus nyelvvé a magyart fogadják el*”.³⁵ 1840. április 5-én az országos ülésen a porták kiigazítása kapcsán kirobbant vitában viszont, ahol újból terítékre került a magyar—horvát viszony kérdése is, már visszafogottabb álláspontot képviselt. Már nem elenezte, hogy „*Horvátország a nemzetiségét fel akarja tartani, sőt óhajtja és kívánja, hogy azt tartsa fel, de azt óhajtja, hogy a latin helyett a horvát nyelvet vegye be*”. Ugyanakkor egy újabb felszólalásában igazságosnak tartotta a magyar nyelv buzgó terjesztésének erőltetését, amely — ellentétben a horvát vádakkal — szerinte nem veszélyezteti a horvát nyelvet és nemzetiséget.³⁶ Deák nyelvkérdésben követett addigi álláspontja tehát a horvátokat illetően kevesebb, mint egy esztendő alatt módosult. Megváltoztatta addigi radikális, nyelvterjesztő álláspontját. Más népek és nyelvek esetében viszont továbbra is szükségesnek látta a nyelvterjesztés törvényes eszközeinek alkalmazását. Elismerte a horvátok nemzetiség voltát, s azt is, hogy a latin nyelv helyébe Horvátországban a saját, horvát nyelv kerüljön.

A Zala vármegyei közgyűlésen 1840. július 27-én elmondott követjelentésében újból visszatért a magyar nyelv terjesztésének ügyére. A diéta pesti magyar színházról hozott döntését „*a nyelv és nemzetiség terjesztése és a nemzet közóhajtása*” szempontjából fontosnak tartotta. Nem tűrhető ugyanis, hogy „*a magyar színház az idegen német mellett a magyar haza fővárosában mintegy zselléreskedjék, s a város. . . nem fogja mindig önkebelében az idegent a nemzeti felett pártolni*”. Az erőltetés ugyan szerinte e tekintetben is káros és igazságtalan, mint ahogy a nemzet jövője szempontjából a pesti német színház fennmaradása is kedvezőtlen, mert „*a mely honban még a főváros is gátot vet a nemzetiség kifejlődésének, ott a lakosok összessége csak nép marad, de nemzet soha nem lehet*”.³⁷ Deák felfogásának ez az ol-

³⁵ Kónyi I. 285—286.

³⁶ Kónyi I. 400., 401.

³⁷ Kónyi I. 451.

dala tehát egyértelmű és világos. Pest — és tegyük hozzá: Magyarország — sokajkú lakossága csak akkor válhat magyar nemzetté, ha a magyar nyelvet elfogadja és beszéli. A magyar nyelv terjesztése érdekében ezért van szükség újabb törvényekre, iskolamesterekre és egyéb — nem erőszakos, törvényes — eszközökre. Ezen nézetének Zala vármegye 1843. november 10-i közgyűlésén is hangot adott. A szabad királyi városok tanácskozásai kapcsán ugyanis szóba került, hogy a képviselők választásakor még mindig németül beszélnek. Deák nem látta ugyan helyénvalónak azt, hogy „*aki magyarul nem tud, az a választási jogból kizárassék. Sok érdeket nem szabad sérteni, mert haladásunkat gátolja, s csak ingerültséget szül. A nemzetiség ügyében praecclusi terminust szabni nem fontos; a magyar nyelvvel élésre a polgárokat inkább privát capacitatio útján óhajtja vezéreltetni*”, tanítás és intézetek útján.³⁸ Vagyis a magyarosító intézkedések enyhébb, törvényes megoldásait továbbra is szorgalmazta, de nem helyeselte a durván sértő nacionalista türelmetlenséget.

A fentiek alapján világosan áll tehát előttünk Deák és a reformkori magyar liberálisok „asszimilációs társadalmi szerződés”-ének célja, lényege és értelme: a sokfelől veszélyeztetett magyarság, a magyar nemzet és állam erősítése, számbeli, anyagi és kulturális erőinek gyarapítása a jogkiterjesztés útján történő magyarosodás és magyarosítás révén. Deák Ferenc és liberális vezetőtársai felajánlották a nemzetből addig kirekesztett „nemtelen” magyaroknak és az országban élő nem magyaroknak a jogi, politikai egyenlőséget, a minden egyénre kiterjedő polgári és politikai szabadságokat, a társadalmi és a nemzeti befogadást. Feltételül szabták viszont a nyelvi, kulturális, nemzeti azonosulást, identitásfeladást, s — a nyelv és a nemzet azonosításából következően — végső soron a teljes önfeladást, beolvadást. Vagyis Deáék nem az integrációra, hanem a nyelvi, kulturális, nemzeti homogenításra törekedtek. A reformnacionalizmus képviselői végső soron nem kívántak megállni a közélet és az iskola magyarosításánál. A szemük előtt egy olyan magyar állam és nemzet képe lebegett, amelynek egyenjogú polgárai nyelvileg is egységesek, vagy amelyben a magyar elem legalább számszerűen, de abszolút súllyal van jelen.³⁹ Varga János gondolatát idézve: „*A nemzetté fejlődés feltételeinek tágítása minden etnikum számára azzal, amit a polgári szabadság az egyén számára jelent — ugyanakkor megelőzése annak, hogy a magyaron kívül más etnikum is saját kollektív jogokat bíró, külön nemzetté váljon*

³⁸ Kónyi I. 528—529.

³⁹ Gerő A.: Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: Zsidóság, identitás, történelem. T-Twins, 1992. 11—13.; Varga 1982. 54.

az országban —, ebben állt a liberális nacionalizmus belső, áthidalhatatlan ellentmondása”.⁴⁰

Erdély, Horvátország és a területi-politikai egyesítés

A polgári nemzet megteremtése, a magyar nemzet erőinek gyarapítása, a haza felvirágoztatása, valamint a nemzeti önállóság védelme szempontjából Deák igen fontosnak tartotta a történelmi magyar állam területi, közigazgatási, politikai (újra)egyesítését, a leválasztott vármegyék és területek visszacsatolását, élükön Erdéllyel. Szorgalmazta a különbözőképpen értelmezett horvát—magyar államjogi viszony tisztázását is. Ezért örömmel nyugtázta, hogy az 1836. évi 21. törvénycikk elrendelte az egykori Partium részeit képező Kraszna, Zaránd és Közép-Szolnok vármegyéknek, valamint Kővár vidékének a visszacsatolását (amelyet azonban a kormány 1848-ig nem hajtott végre).⁴¹ Erdély uniójának ügyét Wesselényi indította el, Deákék pedig — egyfajta nemzeti érdek- és erőegyesítés jegyében — már az első reformországgyűlésen felkarolták a „két testvér haza” egyesítésének gondolatát, eredménytelenül. Az 1840. július 27-én készített követjelentésében ugyancsak fájlalta, hogy „Erdély, a testvér haza, melyet ugyanazon nyelv és nemzetiség, a szabadságnak ugyanazon buzgó érzete köt hozzánk, . . . törvényes viszonyaiban Magyarországhoz még most sem csatoltatott; Galícia és mindazon tartományok, melyeknek visszaadását méltó joggal kértük, még most is el vannak tőlünk szakasztva. . .”.⁴² Öt év múlva Vörösmarty Mihállyal Erdélyben járt. Az őket üdvözlőknek válaszul mondott rövid köszönő beszédében Deák az unió szorgalmazásának okait is megjelölte. Erdélyt és Magyarországot „egyazon anyahon két részének” tartotta, amelyeket azonban elszakított egymástól a — „minden bajaink fő oká”-nak tekintett — pártviszály. Ha megszűnik a megosztottság, s ha „egy összeforrt haza polgárai” együtt munkálkodnak a közös cél elérésén, a haza felvirágzásán, akkor talán megszüntethető a magyarságot fenyegető még súlyosabb csapás is. A magyar nemzet ugyanis „elszigetelve áll; bármerre tekintünk Európa-szerte, nincs nemzet, melyhez közös eredet, nyelv- vagy jellemrokonság csatolná”.⁴³

Deák és a magyar országgyűlések számára egyébként a „horvát kérdés” nemcsak nyelvkérdést jelentett, hanem olyan közjogi, politikai kérdést is, amely az 1830-as évek végétől állandó viszályforrássá vált. A magyar liberális nacionalizmus ugyanis nem tartotta a horvát nemzet részének azokat a horvát többségű, de határokon túl élő horvátokat, akik összefüggő etnikai

⁴⁰ Varga 1982. 42.

⁴¹ Kónyi I. 237., 571.

⁴² Kónyi I. 416.

⁴³ Unio Erdéllyel. 1845. május. In: Kónyi I. 544.

tömbben a Zala megyéhez tartozó Muraközben, Deák szűkebb pátriájában ugyanúgy megtalálhatók voltak, mint az Adriai-tenger partvidékén, a Száva menti határőrvidéken vagy az ugyancsak magyar vármegyéknek tartott három szlavón vármegyében (Szerém, Pozsega, Verőce). Ez utóbbiakat az illír nacionalizmus horvát, a magyar nacionalizmus viszont, Deákkal az élen, magyar megyéknek tekintette és — a visszakerült három bánati megyéhez hasonlóan — az 1832/1836. évi országgyűléstől kezdve a visszacsatolásukat szorgalmazta.⁴⁴

A hivatalosan „társország” helyzetű Horvátországot a magyar felfogás a „kapcsolt részek” közé sorolta, miközben a sajátos különállással és municipális jogokkal rendelkező Horvátország kapcsolata Magyarországgal túlterjedt az egyszerű perszonálunió körén. Nem véletlen tehát, hogy az illír párt vezetői igen érzékenyen reagáltak minden olyan magyar intézkedésre vagy követelésre, amelyekben magyar elnyomó törekvést véltek felfedezni. Ennek volt is némi alapja, mivel a magyar liberálisok — annak ellenére, hogy gyakorta hivatkoztak a hét évszázados magyar—horvát együttélésre — Horvátországot fegyverrel szerzett, meghódított „kapcsolt rész”-nek tekintették, s nem pedig olyan társult országnak, amely önként csatlakozott a magyar államhoz. Ebből a szempontból kiindulva tehát Deákék úgy vélhették, hogy a hódítóknak joguk van a meghódítottal szembeni bánásmódot saját akaratuk szerint megszabni. A történelem torz fintora, hogy az 1840-es évekre tehát a legfeszültebb viszonyba éppen azokkal a — nyelvnemzetnek elismert — horvátokkal kerültek, akikkel szemben viszonylag szerény igényekkel léptek fel.⁴⁵

A Zala megye közgyűlése számára készített 1836. évi követjelentésében Deák helytelenítette azt a törvényt, „*mely szerint protestáns atyánkfiaiának Horvátországban lakni és javakat bírni nem szabad*”.⁴⁶ Azt is igazságtalannak tartotta, hogy a horvát képviselők a municipális jogokra hivatkozva utasították vissza azt az alsótáblai javaslatot, hogy Horvátország nagyobb mértékben járuljon hozzá a közös adóterhekhez.⁴⁷ Három évvel később, amikor az országgyűlésen ismét terítékre került az evangélikus vallás szabad gyakorlásának kérdése Horvátországban, a horvát követ a magyar kezdeményezést ugyancsak azzal hárította el, hogy a magyar törvényhozásnak nincs joga Horvátország municipális jogainak megváltoztatására. Deák ezt igencsak furcsállotta. Meglátása szerint ugyanis: „*Ha Horvátországnak volna*

⁴⁴ Kónyi I. 227—228.

⁴⁵ A fentiekre bővebben lásd: Varga 1982. 77—92.; Magyarország története 1790—1848. 2. Akadémiai, Bp. 1980. 837—843., 988—998.

⁴⁶ Kónyi I. 241.

⁴⁷ Kónyi I. 253.

jussa törvényhozásunkhoz szólni, nekünk pedig nem volna jussunk az övékben befolyni, akkor Magyarország volna alávetve Horvátországnak”, s nem fordítva. Ez utóbbit ugyan nem mondta ki, de ez az érvelés nyilvánvalóan a magyar alávetési elméletre épült. „Nincs Horvátországnak olyan jussa — folytatta —, mely nem volna tárgya törvényhozásunknak”.⁴⁸ A horvát álláspont lényegét a következő évben Miksich Miklós fogalmazta meg az országos ülésen, ahol a vita a porták kiigazításáról és az adóterhek igazságosabb elosztásáról folyt. Szerinte a magyar javaslat csak akkor lenne jogosult, ha „az osztó részek ugyanazon ország részei” lennének. Már pedig — olvasható a napirendhez fűzött magyarázatban — „Horvátország nem része Magyarországnak; azt lehetne ugyan mondani, hogy Horvátország a magyar szent koronához tartozik, de tudva van, hogy nem mint az országnak része tartozik oda”. A vitában megszólaló Deák kétségbe vonta Horvátország önálló „ország” voltát és „társország” státuszát. Ez utóbbi ugyanis csak föderációkra jellemző, „a melyeknek ugyan egy közös céljuk van, de egymástól függetlenek”. A helyzet viszont az, hogy „több kapcsolat van... Magyar- és Horvátország közt, mint társországok között;... Horvátország tehát nem társország, hanem kapcsolt rész. Ebből a többi ideák különbsége is folyik”.⁴⁹ A nyelvkérdésben viszont engedett korábbi merev álláspontjából és — amint már volt róla szó — elfogadta, sőt javasolta, hogy a latin nyelv helyébe ne a magyar, hanem a horvát nyelv lépjen. Ezért cserébe viszont azt kívánta, hogy „ne kívánják, hogy Horvátország egy olyan kiváltságos ország legyen, melynek kapcsolata nekünk csak árt, és nem használ”.⁵⁰ Egyfajta alku felkínálásáról volt itt szó! Deák elismerte a horvátokat nyelvnemzetnek, de különálló társországnak nem, csupán Magyarországhoz tartozó olyan kapcsolt résznek, amelyre a magyar országgyűlés törvényhozó jogköre kiterjed, beleértve a nyelvi törvényeket is. Ebből a szemszögből nézve valóban igaztalannak látszott az a horvát állítás, hogy a magyar nyelvet rá akarják erőszakolni az országra. Deák másként vélekedett. „A mit kívánunk nem erőltetés, hanem igazság, a mult országgyűlés következtében történt, reactiót nem szülhet...”⁵¹ Nem így történt. A következő években a horvát—magyar kapcsolat teljesen elmérgesedett.

Nemzeti önállóság és hatalmi érdekegyesítés

A magyar nemzet szabadsága, önrendelkezése, Magyarország alkotmányos önkormányzatának biztosítása szempontjából Deák talán még a te-

⁴⁸ Kónyi I. 334.

⁴⁹ Kónyi I. 398.

⁵⁰ Kónyi I. 400.

⁵¹ Kónyi I. 401.

rületi-politikai egyesítésnél is fontosabbnak tekintette a hatalmi érdekegyesítést, különösen pedig Magyarország és az örökös tartományok államjogi viszonyának tisztázását, ami igazán időszerűvé I. Ferenc 1835-ben bekövetkezett halála, és az őt követő V. Ferdinánd megkoronázása után vált (aki mint osztrák császár első, ám mint magyar király ötödik volt a sorban). Gergely András az 1835-ben kirobbant „címhazsnálatti vitá”-ban Deák Ferenc egyéni politikai vállalkozásának és sikerének tartotta, hogy sikerült elérnie azt, hogy az új uralkodó magyar királyként a címében ne az I. Ferdinánd megnevezést használja. A címbeii különbségtétel Deák számára azt fejezte ki, hogy Magyarország nem része az 1806-ban alapított Osztrák Császárságnak.⁵² „Magyarország független az ausztriai császárságtól” — szögezte tehát le 1835. május 29-én.⁵³ A magyar—osztrák viszonytal kapcsolatos álláspontját szeptember 4-én bővebben is kifejtette. A Pragmatica Sanctióra hivatkozva tagadta Magyarország „egészítő rész” jellegét, hiszen ez „házáánk önállásával teljességgel össze nem illeszthető magyarázat”. Véleménye szerint „mi magyarok nem csak függetlenek vagyunk a nevezett és a többi örökös tartományoktól, hanem része sem vagyunk az ausztriai császárságnak, mégpedig semmi tekintetben”.⁵⁴

A nemzet szabadságának védelme egyébként már a letiport lengyelek érdekében 1833. november 23-án az országos ülésen mondott beszédében megjelent. Miközben részvétlenséggel vádolta egyik követtársának ama egykedvű kijelentését, hogy „nemzetek lesznek és nemzetek vesznek”, s miközben emlékeztette a Napóleont legyőző szövetséges hatalmakat arra, hogy nem is oly rég magukat még „szabadítónak” nevezték, taktikusan azt is szorgalmazta, hogy a magyaroknak, „kik szabad alkotmányuk édes gyümölcseit igazságos fejedelmük bölcs kormánya alatt nyugodtan használják”, fel kell emelniük szavukat a lengyel szabadság védelmében. Ám a diplomatikus szóvirágok ellenére a beszéd vége keményen csattant. A lengyel és a magyar szabadság együttes védelmévé magasodott annak megfogalmazásával, hogy „szabadság nélkül tiszta és állandó boldogság nem lehet”.⁵⁵

1834-ben többször is kifejtette liberális meggyőződését a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, illetve a fejedelem viszonyáról. Eszerint a fejedeleme (mint a végrehajtó hatalom fejének és a törvényhozás egyik részének) nincs joga a törvényhozó testületet megdorgálni, mert ezzel a nemzet méltóságát, az ország szabadságát és függetlenségét sérti meg. Megfogalmazta

⁵² Gergely A.: Deák Ferenc a reformkorban. Rubicon, 2003./9—10., 10.; Kónyi I. 248—249.

⁵³ Kónyi I. 127.

⁵⁴ Kónyi I. 166.

⁵⁵ Kónyi I. 37—38.; Fekete Sándor.: A nemzet prókátorá. Magvető, Bp. 1976. 40—41.

azt a — nemzetelméleti szempontból is igen fontos, természetjogi és szerződéselméleti megalapozottságú — gondolatot, miszerint „*nem a fejedelem ad a nemzetnek jussokat, hanem a nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása*”.⁵⁶ A szókimondásáért perbefogott Wesselényi egyik védőjeként a szólásszabadság védelmét is összekapcsolta a nemzet szabadságának ügyével. 1835. augusztus 5-én például a következőképpen érvelt. „*Szabad alkotmányú országban a polgárok természeti jussait csak világos törvény korlátozhatja, a szabad szólás pedig mind az egész nemzetnek, mind az egyes polgároknak természeti kétségtelen igazuk...*”. A szabadon szóló ember tehát „*az önjussában a nemzet közös jussát gyakorolja; ha tehát ebben... gátoltatik, vagy... fenyíték alá vonatik, ő benne a nemzet közös jussa van megsértve*”.⁵⁷ Igaza van tehát Molnár Andrásnak, aki — Deák június 16-án mondott beszéde kapcsán — azt állítja, hogy Wesselényi ügyét közügygé, a szólásszabadság „nemzeti jussát” ért sérelemmé nyilvánította.⁵⁸

A fentiek ismeretében már csak annak tisztázása van hátra, hogy mit értett Deák az (osztrák—magyar államjogi viszony taglalásakor) oly sokszor használt nemzet, illetve állam szabadsága, függetlensége kifejezések alatt? Gángó Gábor közelmúltban megjelent tanulmánya a következőképpen értelmezi a „függetlenség” kifejezést. „*Deák 1848 előtti szóhasználatában a „függetlenség” szó természetesen nem úgy értendő, hogy a magyar nemzet (netán: a nemzetállam) független intézmény (szuverén) volna, hanem úgy, hogy a politikai közösség „független”, ami egyszerűen annyit tesz, hogy létezik, fennáll — maga állítja fel a maga számára az intézményeket, a kényszerítés és az engedelmség szabályait*”.⁵⁹ Az 1847-ben közzétett liberális Ellenzéki Nyilatkozat Magyarország szabadságát és függetlenségét az 1790. évi X. törvénycikk értelmében fogta fel. A nyilatkozat, amelyet végső formába Deák Ferenc öntött, teljesen világosan és egyértelműen fogalmazott: „*...szorosan ragaszkodunk az 1790-ki X. törvénycikkhez is, melynek világos rendeletében az esküvel szentesített fejedelmi szó biztosítja nemzetünket: hogy „Magyarország szabad ország, s egész törvényhozási rendszerében független; tehát semmi más országnak vagy nemzetnek alá nem rendelt*”.⁶⁰ Ebben a nagyobb részt negatív megközelítésben tehát benne van egy újabb lényegi elem: az állam és a nemzet függésének, alávetettségének hiánya (nem létezése), amelynek megőrzésére, illetve megvalósítására Deák oly követke-

⁵⁶ Kónyi I. 39., illetve 84.

⁵⁷ Kónyi I. 151—152.

⁵⁸ Deák Ferenc 1998. 16—17.

⁵⁹ Gángó Gábor: Deák Ferenc politikai elvei és eszményei. Kisebbségkutatás, 2003/3.
490. (A továbbiakban: Gángó)

⁶⁰ Kónyi I. 622.

zetesen törekedett (például a címhasználati vitában). Gángó Gábor szerint Deák egész politikájának éppen ez, vagyis a „magyar politikai közösség” létezéséről szóló jogi kiindulópont volt a leglényegesebb, változatlan alapelve.⁶¹ Ebből következett, ennek rendelődött alá nemzetfelfogása ugyanúgy, mint az osztrák—magyar együttéléstről kialakított álláspontja, geopolitikája vagy hatalmi érdekegyesítésről kialakított koncepciója.

Deák ragaszkodása a magyar állam és nemzet szabadságához, függetlenségéhez korántsem jelentette tehát a magyar—osztrák birodalmi kapcsolatok megszüntetésének szándékát, ellenkezőleg. A magyar reformellenzék más reprezentánsaihoz hasonlóan ő is ragaszkodott a történelmileg kialakult dinasztikus kapcsolatok fenntartásához. Külpolitikai, de geopolitikai megfontolásokból sem törekedett a birodalomtól való elszakadásra. Deák geopolitikai alapelve, amely mögött ugyancsak a „magyar politikai közösség” rejlett, a következő volt: „*ha Ausztria nagyhatalmi állása többé nem is szűkszerű Európa számára, feltétlenül szükséges Magyarország számára*”.⁶² Ennek azonban az ellenkezője is igaz. Deák szerint ugyanis nemcsak a független Magyarországnak van szüksége Ausztriára. Ausztriának talán még nagyobb szüksége van, illetve lehet az erősödő magyar nemzetre!

Erről tanúskodik az a Széchenyi Istvánnak (1841. március 20-án) írott levele, amelyben egyebek között azt fejtegette, hogy az osztrák kormány következtelen politikája ellenére Magyarország haladását elfojtani már nem lehet, „*mert a haladás mélyen érzett nemzeti közszükséggé vált*”. Majd megfogalmazta hatalmi érdekegyesítő politikájának — meglátásunk szerinti — lényegi elemét. Meggyőződéssel vallotta, hogy „*kifejlődésünket elősegíteni volna érdekében Ausztriának, mert csak kifejlett nemzetiségünk és azon erkölcsi erő, melyet a kifejlődés ad nemzetünknek, lesz képes megóvni egyszer Ausztriát éjszakkak óriási hatalmától; s amely pillanatban mi megszűnnénk nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon pillanatban Ausztria önállása mások kegyelmétől függ*”.⁶³ Néhány nappal később, amikor Wesselényi kérésére levélben mondott véleményt a „szláv kérdés”-ről, újból visszatért a témára. Ezúttal azonban nem az európai hatalmi politika szemszögéből vizsgálódott. Kiindulópontja a szláv többségű Habsburg — Monarchiára, illetve a Magyarországra leselkedő szláv és orosz veszély volt. Fejtegetése végén ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy a bécsi kormányzatnak érdekében áll az osztrák birodalomra is végveszélyt jelentő szláv túlsúllyal szemben fellépni és a monarchia biztonsága, és függetlensége felett őrt álló magyar nemzet emelkedését elősegíteni. A szláv népek és az ortodox, va-

⁶¹ Gángó 487.

⁶² Takács Pétert idézi: Gángó 488.

⁶³ Deák Ferenc I. 2001. 323.

lamint unitus vallásúak létszámának adatai ugyanis „már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan ön érdeke ellen vétkezik, mert csak ez áll őrt az egész Monarchia biztonsága mellett s a melly órában a magyar megszűnik nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása. . .” is.⁶⁴

Az osztrák—magyar viszonyal, illetve a birodalom és Magyarország helyzetével, lehetséges perspektíváival kapcsolatos politikai nézeteit legátfogóbban sógorához, Oszterhuber (Tarjányi) Józsefhez írott, 1842. november 16-i keltezésű levelében fejtette ki. Meglátása szerint az európai hatalmi helyzet, az orosz és porosz terjeszkedés, nem különben a monarchián belül erősödő szláv és illyr mozgalmak, komoly veszély jelentenek az ausztriai monarchiára és az uralkodóházra. Létérdekük lenne tehát nemcsak ezen „nagy testnek együtt maradása”, hanem a veszélynek csírájában való elfojtása is.⁶⁵ Ha valamikor „az éjszaknak óriási hatalma, melly naponként inkább terjed és erősödik az austriai tartományokban is, elborítja, semmivé teszi ezen birodalmat”, az orosz expanzió Csehországnak és a többi szláv tartománynak csak előnyére válhatna. Egy megrendítő orosz—osztrák háborúnak ugyanis Európa asszisztálásával olyan béke vetne véget, „melly az ausztriai szláv tartományokból vagy egy országot vagy egy szövetséges hatalmat alkotna” a legfejlettebb Csehország dominanciája mellett.⁶⁶ Ebben a helyzetben pedig „Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállásukra s nemzetiségökre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna?” Egy ilyen politikai osztozkodásnál „úgy bánnának velük, mint tört számokkal, s oda vetnének bennünket, ahová mintegy adjustatio (igazítás — K. L.) gyanánt jobbnak látnák”. Míg tehát a cseheknek nincs mitől félniük, addig egy ilyen történelmi szituáció „mi nálunk nemzeti önállásunkra nézve halált hozó lehet”.⁶⁷ Az osztrákoknak és a magyaroknak tehát kölcsönösen szükségük van egymásra.

Az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozat végül is az alábbiakban foglalta össze Deák és az ellenzéki liberálisok hatalmi érdekegyesítő-érdekiegyenlítő politikájának lényegét: „Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének és biztos fennállhatásának érdekeivel ellentétbe hozni; . . . Készek

⁶⁴ Deák két levele s a szláv kérdés 1842—43-ban Ferenczi Zoltántól. Budapesti Szemle, 1900. 102. köt. 208. sz. 36.

⁶⁵ Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből) Történelmi Szemle, 1979/2. 270.

⁶⁶ Ugyanő, 270—271.

⁶⁷ Ugyanő, 272—273.

vagyunk mi az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésben álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezét nyújtani...”. Ha pedig „az ausztriai örökös tartományok... az alkotmányos nemzetek sorába lépnének,... érdekeink s az ő érdekeik... könnyebben kiegyenlíthetők lennének, az összes birodalom egyes részeit nagyobb érdekegység, több kölcsönös bizalom kötné össze, és ez által a monarchia szellemi és anyagi erejében gyarapulva, biztosabban daczolhatna az idő s ellenséges körülmények egykor bekövetkezhető viharával”.⁶⁸

A „politikai nemzet” deáki felfogása

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy Deák 1848 előtti nemzetfelfogását szélesen értelmezve, ahhoz az érdekegyesítés gyakorlati feladatai felől közelítve, alapvetően beszédeire és baráti levelezésére támaszkodva vizsgáljuk meg álláspontját. Már csak Deák szűkebb értelemben vett nemzetfelfogásának — még nehezebb feladatot jelentő — rekonstruálása, feltárása maradt hátra. Azokról a nemzetelméleti, ideológiai, szemléleti elemekről, komponensekről van szó, amelyekre — mint egyfajta elméleti bázisra — támaszkodva a politikus Deák érvelt, programot alkotott a polgári haladás és a nemzeti „függetlenség” alapvető kérdéseiben. A vizsgálódás persze ismét elintézhető volna például annak megállapításával, hogy Deák — aki ráadásul átfogó politikai elméletet sem alkotott — nemzetfelfogása a „magyar politikai közösség”-re vonatkozó ismert álláspontjának volt alárendelve. Kényelmes megoldásnak tűnne megmaradni annál a szintén igaz, de ugyancsak sommás megállapításnál is, hogy — lényegét tekintve — Deák szűkebb értelemben vett nemzetfelfogása is megegyezett politikustársainak, Wesselényinek, Kőlcseynek vagy Kossuthnak az „egy politikai nemzet”-ről vallott nézeteivel, amelyekben szervesen-szervetlenül keveredtek a modern nemzetfelfogásba is beépülő, történelmi jogokra hivatkozó „feudális nemzet”-tel, valamint a francia típusú „államnemzet”-tel és a német típusú „nyelvnemzet”-tel kapcsolatos szemléleti, felfogásbeli elemek.⁶⁹ Csakhogy ezeknek a komponenseknek a súlya, egymáshoz viszonyított aránya az egyes személyeknél más és más volt. Ráadásul attól függően, hogy az adott reformkori politikus a „haza” vagy a „haladás” kérdéseiről mondott-e véleményt, a három különböző nemzetfelfogás — amelyeket ráadásul az 1830-as években még külön-külön is definiáltak — viszonya még egy személy nézetein belül is jelentősen különbözhetett!

⁶⁸ Kónyi I. 622—623.

⁶⁹ A magyar liberálisok, Kossuth és a Pesti Hírlap álláspontjára legújabbán lásd Kiss László: Kossuth Lajos és szlovák nemzetiségű vitapartnerei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXVII. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2002. 61—80.

Itt csupán jelezni kívánjuk, hogy már az 1790-es években megszületett „kedves kenyeres földieink”, a Magyarhonban élő népek magyarrá tételének vagy visszatérítésének igénye, illetve az idegeneknek „fogadott magyarok”-ká tétele, mert „az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhhel hal”.⁷⁰ Ezek mögött az igények mögött az 1840-es évek elejére kiformalódó modern magyar nemzetfelfogásba — amely tehát a magyaron és a horváton kívül minden más etnikum nemzeti létre való jogát tagadta — alapvető komponensként beépülő feudális államnemzeti szemlélet állt, amelyet rendszerint a „hódításelmélet”-tel támasztottak alá. Kovács Endre gondolatát idézve: „a régi, feudális magyar nemzetfogalom él tovább a politikai nemzet, az állam-nemzet XIX. századi értelmezésében”.⁷¹ Az alávétési teóriára épülő „nemesi nemzet” tovább élő elemei, váltakozó erősséggel ugyan, de mindegyik liberális reformer gondolkodásába beépültek.

Jól kimutatható ez a költő Kölcsey alapvetően nyelvnemzeti felfogásában is.⁷² A rendek által megválasztott képviselő viszont — gyönyörű „Parainesis”-ében, amelyben a „rendi nemzet” legnemesebb hagyományai éltek tovább — arra intette Kálmán öccsét, hogy neki, mint a nemzet nemesi tagjának az életét előre meghatározza az a körülmény, hogy „az igazgatásra befolyással bír. Meggyűléseink a nemzet mindegyik tagjának nyitva állnak, mindegyik szavat emelhet ott, s lelki erejének mértéke szerint a sokaságra munkálhat”.⁷³ Említettük már, hogy Kölcseytől eltérően Wesselényi „Szózat”-a — Szekfű Gyula szerint meghatóan naiv, de egyúttal szívből jövően őszinte módon — bírálta, ostromozta a „nemesi nemzet”-et.⁷⁴ Ezzel egyidejűleg viszont a modern „politikai nemzet” alapjának is megtette a „nemesi nemzet”-et. Erre a feudális alapra építette rá a magyar nyelv nemzetalkotó szerepéről vallott „nyelvnemzeti” nézeteit ugyanúgy, mint — ezeknek alárendelten — az állam területén élő nem magyarok (magyarokkal együtt élvezett egyéni, és közéletre ki nem terjedő, lényegében a nyelvhasználat magánszférájára leszűkített) „nemzetiségi” jogait.⁷⁵

A feudális jogot és törvényeket kitűnően ismerő és alkalmazó Deák nemzetfelfogásában a feudális nemzethez való viszony ugyancsak kettőssé-

⁷⁰ Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790—1848). Magyar Történelmi Társaság, Bp. 1926. 25.

⁷¹ Kovács Endre: A nyelvi harc kezdetei. In: Szemben a történelemmel. Magvető, Bp. 1977. 153.

⁷² „Parainesis”. In: Kölcsey 477.

⁷³ Kölcsey 472.

⁷⁴ Wesselényi 22—23.; Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. ÁKV-Maecenas, Reprint sorozat, Bp. 1989. 111.

⁷⁵ Ugyanő, 63., 64.; nemzetfelfogása lényegére lásd: 215.

get mutatott: érvelésében hol támaszkodott rá, hol pedig bírálta azt. Némi leegyszerűsítéssel megállapítható például, hogy amikor az osztrák kormányzat törvény- és jogsértő intézkedéseit bírálta, vagy amikor a magyar nemzet törvényes szabadságát és függetlenségét védte (például a címhasználati vitában) az abszolutisztikus törekvésekkel szemben, vagy ha a magyar főrendek haladást gátló, maradi álláspontját ostorozta, a jogvédő Deák többnyire a „feudális nemzet” platformjára helyezkedett. Ha viszont a „nemtelenek” nemzetbe való befogadásáért, a polgári „szabadságokért” vagy a kirekesztő jellegű „nemesi nemzet” befogadóvá tételéért emelte fel szavát, akkor — a természetjogra, a szerződéselméletre, a hatalmi ágak szétválasztásának modern elméleteire stb. hivatkozva — gyakorta bírálta a hagyományos felfogást, s esetenként túl is lépett rajta. Említettük, hogy már parlamenti szereplése kezdetén rámutatott a hont elfoglaló és a hon védelmét évszázadokon át egyedül teljesítő nemesség legszentebb kötelességére. Ez idáig érhetőnek tartotta, ha a kb. 400000 főt számláló nemesség „önvérevel szerzett és egyedül védett jussait másokkal megosztani nem akarta”. Csakhogy a viszonyok időközben megváltoztak. Megváltozott a 8 milliónyi jogfosztott népesség honvédelemben betöltött szerepe is. Ezért szorgalmazta a nemesi nemzetfelfogáson való túllépést.⁷⁶

Másfelől viszont az is igaz, hogy a magyar „politikai közösség” megletéből kiinduló Deák Magyarországot évszázadok óta „szabad alkotmányú ország”-nak, olyan „polgári társaság”-nak tartotta, amelynek vannak belső törvényei, bár a privilégiumokat ezek „csak reánk nemesekre nézve biztosítják”.⁷⁷ Az 1830-as évek közepén a nemzetnek ezeket a feudális szabadságait látta veszélybe kerülni. Ezek védelméért azután ugyanúgy igyekezett mindent megtenni, mint ahogyan azért is, hogy a pozsonyi diétán a „nemzet” képviselői a milliós tömegek számára is „boldogító törvényeket alkossanak. Nyugtató bizodalommal csüggödték rajtunk a nemzet minden osztályai, kezünkbe tették küldőink a haza közügyét, és különösen kezünkbe tették sorsát azon népnek, melynek itt szólni nem szabad, de mely... tőlünk várja leginkább boldogítását”.⁷⁸ Érdeemes megfigyelni, hogy itt is, más esetekben is, ezt a kb. 400000 főt számláló nemesi nemzetet, vagyis a parlamenti képviselőkkel rendelkezőket nevezte (több-kevesebb következetességgel) „nemzet”-nek, megkülönböztetésül a nemzet másfajta — modern „nyelvnemzeti” vagy „államnemzeti” — értelmezéseitől. Deák szóhasználatában a nemesek és nem-

⁷⁶ A jobbágyok birtokképeségéről. 1833. 09. 04. In: Kónyi I. 30.; Lásd még: A jobbágyok birtokképeségéről. 1834. 06. 04., 70.

⁷⁷ A jobbágyok személy- és vagyonbeli bátorságáról. 1834. 12. 30. In: Kónyi I. 109—110.

⁷⁸ A jobbágyok örökváltságáról. 1834. 10. 24. In: Kónyi I. 94.

telenek együttesen alkották a „hazá”-t, a „hon”-t. A képviselettel nem rendelkező, adózó és jogfosztott milliókat „nép”-nek nevezte.

Ezektől a kategóriáktól pontosan megkülönböztette a „nemzetiség” fogalmát, amelyet nemzetfelfogása másik fő komponensének, a herderi ihletésű nyelv- vagy kultúrnemzetnek a megjelölésére használt. Deák ugyanis közvetlen kapcsolatot látott a nemzeti önállóság és a magyar nyelvűség fennmaradása között: *„nemzeti önállásunk fennmaradása nyelvünk sorsával válhatqatlan kapcsolatban áll”* — olvasható a Zala vármegye közgyűlése számára összeállított 1836. évi követjelentésében.⁷⁹ Egyedül ez — és a négy évvel későbbi — követjelentés tanúskodik közvetlenül Deák erős nyelvnemzeti kötődéséről. Nem véletlenül kezdte előbbi jelentését is éppen ezzel. *„Első, miről szolanunk kötelesség s önkeblünk legforróbb érzete ösztönöz, nyelv és nemzetiség; mert ezek a nemzet legszentebb tulajdonai s legféltőbb kincsei”*.⁸⁰ Megfigyelhető, hogy a „nemzetiség”-et igen következetesen mindig a magyar nyelvvel összekapcsolva említi! Ez a megállapítás az 1840. évi követjelentésére is igaz. Nem árt újból rámutatni arra a — téma szempontjából fontos — mozzanatra, hogy a német nyelvű színház mellett felállítandó pesti magyar színház kapcsán kifejezte ama reményét, hogy Pest városának hatósága *„nem fogja mindig önkebelében az idegent a nemzeti felett pártolni”*, hiszen *„a mely honban még a főváros is gátot vet a nemzetiség kifejlődésének, ott a lakosok összessége csak nép marad, de nemzet soha nem lehet”*.⁸¹ Meggyőződése szerint a sokajkú és kultúrájú Magyarországon egyedül csak a magyar — és esetleg a horvát — nemzetnek lehet saját nyelven alapuló „nemzetisége”. Az összes nemzetté válni készülő népnek Magyarországon, amelynek 1844-től az államnyelve is a magyar volt már, csupán „népiség”-e lehet. 1848 előtt Deák egyedül ebben az 1845-ös — már ugyancsak említett — erdélyi beszédében kísérelte meg definiálni a magyar nyelvnemzetet. E szerint a nemzet sajátja, hogy *„elszigetelve áll; bármerre tekintsünk Európa-szerte, nincs nemzet, melyhez közös eredet, nyelv- vagy jellemrokonság csatolná”*.⁸² A beszédben magyar—magyar kapcsolatról van szó. A magyar nemzet tehát itt nem elsősorban politikai, hanem olyan nyelvi makroközösség, amelynek legfontosabb — szubjektív és objektív komponenseket egyaránt tartalmazó — alkotó elemei: a közös eredet, a közös nyelv- és a jellemrokonság.

A fent említett terminusok közötti különbségtétel szempontjából, de Deák nemzeti koncepciójának megértése szempontjából is, különös figyelmet érdemel a Kisfaludy Társaság 1841-es költészeti pályadíja, amelyet a

⁷⁹ Kónyi I. 223.

⁸⁰ Ugyanott, 218.

⁸¹ Kónyi I. 451.

⁸² Unio Erdéllyel. 1845. május. In: Kónyi I. 544.

„nemzet” és a „nép”, illetve a „népiség” és a „nemzetiség” mibenlétének eldöntésére tűztek ki. Szontagh Gusztáv, aki a bírálók egyike volt, a következő megkülönböztetéssel szolgált. *„A magyar nemzethez tehát honunkban a tót, oláh stb. szintűgy hozzátartozik mint a magyar, de nem a magyar néphez. A nemzet lényeges bélyege független állodalom (állam — K. L.) és haza. Ha ez megdöntetik... elenyészik a nemzet is... de a nép azért meg nem semmisül... ez fennáll míg nyelve él... Azon népnek, mely az állodalmat alkotta saját nemzetisége van, a többieknek kölcsönzött; ellenben mind-egyik bír saját népiséggel. Hazánkban p. o. nincs tót nemzetiség, de igen tót népiesség... A saját nemzetiséggel bíró nép nyelve,... igenis a nemzet nyelve, csak ez lehet nemzeti, azonban az állodalom s iskola nyelve idegen is, a nélkül, hogy a nemzet, mint olyan, megszűnne...”*⁸³

Deák Ferenc már országgyűlési pályafutása kezdetén hitet tett liberális, államnemzeti meggyőződéséről. Az alsótábla 1833. november 10-i országos ülésén a polgári és a nemzeti haladás egymást feltételező kapcsolatából indult ki. Meggyőződéssel vallotta, hogy *„csak ott igazán boldog és virágzó a haza, hol a földet szabad kezek művelik; ott erős a nemzet, hol szabad kezek védik a tulajdont és függetlenséget”*.⁸⁴ E szerint tehát a nemzet jólétének és nagyságának alapja az egyén szabadsága és gyarapodása. Arra a — „nemzetállam”, „államnemzet”, „politikai nemzet” szempontjából — igen fontos dologra is rámutatott, hogy *„az egyes polgárok* (kiemelés tőlem — K. L.) *boldogságából kellene kifejlődni a nemzet nagyságának*”. Beszédei között mindössze ez a rövid, de igen fontos utalás tanúskodik direkt módon az országgyűlési politikusként „fiatal Deák” liberális-nacionalista nézeteiről, modern államnemzeti felfogásáról. Ismeretes, hogy a „francia típusú nemzetfelfogás” híveinek értékrendjében a csoport-, illetve makroközösségi érdekek a szabad, politikailag-jogilag egyenlő polgárok érdekeinek voltak alárendelve.

Deák — polgári átalakulással összefüggő — alapállása akkor is liberális maradt, amikor politikustársai szemléletében megkezdődött, majd néhány év múlva megtörtént a szemléleti fordulat: az egyéni érdekek és szabadságok alárendelése a vélt vagy valós nemzeti érdekeknek. Vagyis a nemzeti érdekek és értékek kezdtek túlsúlyra jutni a polgári haladás feladataival szemben. A nemzeti érzés gyors fejlődését mutatta, hogy 1843-ban Wes-selényi „Szózat”-a már harcba szállni kényszerült azzal a „nem kevesek” által képviselt veszéllyel, amely a nemzetet, a nemzeti érdekeket hajlamos

⁸³ Idézi Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé. Universum, Szeged, 1990. 151—152.; Ugyanerről lásd még pl. Hernádtáji cikkét az Athenaeum c. reformkori folyóiratban. 1842. október 9., 43. sz. 44.

⁸⁴ Kónyi I. 99.

volt „fő s egyedüli cél gyanánt tekinteni”, s annak oltárán a „polgári jólétet, szellemi s anyagi kifejlődést, alkotmányos... viszonyokat feláldozni”. Pedig Wesselényi (vagy — részben — Deák) szerint éppen fordítva állt a dolog. A (túl)buzgó nemzeti érzés „polgári állodalomban nem fő cél, hanem a fő célnak, tudniillik a szellemi s anyagi jólét... kifejtésének, biztosításának s mentől többekrei kiterjesztésének alárendelt cél s arra fő eszköz”.⁸⁵

Deák „politikai nemzet”-felfogásában a modern nyelvnemzet és állam-nemzet valóban a nemzet feudális alapzatára épült. Az előbbi kettő az utóbbi tovább élő elemeivel itatódott át. Mindhármát a „magyar politikai közösség” elve fonta keretbe. A nemzet három komponense nagyjából arányosan egyenlítődőtt ki az egyéb tekintetben is kiegyenlítésre törekvő politikus szemléletében. Az államnemzet esetében is törekedett arra, hogy fogalmilag is megkülönböztesse a „nemzet”-től és a „nemzetiség”-től, bár a régi és az új államnemzet közötti átfedés olyan mértékű, hogy esetenként nehézséget okoz annak eldöntése, hogy pl. a „magyar nemzet” terminus mögött melyik is rejlik inkább. Deák ugyanis a — soknyelvű és etnikumú, szabad és jogilag egyenlő polgárokból álló — új politikai közösség megjelölésére többnyire a „magyar nemzet”, „haza”, „közös haza”, „Magyarország” terminusokat használta.

Befejezésül megállapítható, hogy Deák Ferenc nemzetfelfogása és politikai hitvallása szerint a hont elfoglaló, államot alapító és azt fegyverrel megtartó „nemzet”, ez a múltban is javarészt magyar nemesi vezetésű és nyelvű „natio”, a jelenben és a jövőben csak úgy lehet igazán boldog, nagy és szabad, ha levetkőzi „a leroskadt feudalizmusnak hajdan csillogó rongyait”, amelyek elszigetelik a hazát Európa művelődésétől.⁸⁶ A „nemzet” megújuló nagyságának tehát az egyes polgárok boldogságából kell kifejlődni. Az egykor csak nemesekre korlátozódó jogok kiterjesztése révén jön létre a „magyar nemzet”, az a magyar vezetésű és államnyelvű, soknemzetiségű, független „magyar politikai közösség”, amely a — nemesi származású vagy kötődésű — reformellenzék mozgalmának jóvoltából az alávetett „nép”-ből, a „lakosok”-ból szabad és boldog polgárokat, és modern nemzetet teremt. Ez a feudális alapokon nyugvó „politikai nemzet” tehát a „népiség” és az anyanyelv szempontjából ugyan — legalább is átmenetileg — még heterogén, de „nemzetiség”-i és államnyelvi szempontból egységes, homogén. Deák és liberális politikustársai hitték és vallották, hogy az állam a nemzeté, a nemzetnek pedig, amely a magyar ősök történelmi „juss”-a jogán csak magyar lehet, egynyelvűnek és egyszokásúnak kell lennie. Reményeik szerint az érdekegyesítés és jogegyenlőség hatására kibontakozó asszimilációs folya-

⁸⁵ Wesselényi 46.

⁸⁶ A jobbágyok örökváltságáról. 1834. 11. 10. In: Kónyi I. 97.

matok eredményeként idővel megszűnnek majd a népi, nyelvi, kulturális, szokásbeli és egyéb különbségek, s megvalósul az „egy nemzet — egy állam — egy nyelv — egy haza” — számukra ideálisnak tűnő — állapota. Ezt a sok feszültséggel és konfliktussal járó „egy politikai nemzet” felfogást vallotta azután Deák a későbbi években-évtizedekben is.

A kompromisszum szerepe Deák Ferenc reformkori politikájában

Pap József

A történeti köztudat Deák Ferencet a kompromisszumok nagymestereként tartja számon. Ez a megállapítás az éppen aktuális, a politikai kurzusra jellemző történelemfelfogás szempontjából különböző megítélés alá esett, esik. A magyar politikatörténet forradalmi, vagy önmagát forradalminak valló korszakaiban ezt a kompromisszumkészséget negatív jelenséggént értékelték, mely a radikálisabbnak, forradalmárnak látott, látni vélt irányzatok megvalósulása előtt zárta el az utat. Ekkor a deáki politika kompromisszumokra való hajlandóságát megalkuvásként mutatták be. Az olyan történelmi időszakokban, mikor a konszolidációt hirdette meg a hatalom aktuális birtokosa, a deáki kompromisszum éppen a radikális ellenzékiesség ellenpéldájaként pozitív értékelést kapott. Ezt a kettősséget jelezheti a Deákhhoz kapcsolt két ragadványnév, amely egyrészt a haza bölcsének, másrészt a nemzet prókátorának tartja őt. A bölcs és a prókátor között elég nagy hangsúlybeli különbség érzékelhető. A prókátor kifejezés elsősorban ügyvédet jelent, de magában hordoz valami bizonytalanságot, a tökéletes megbízhatóság hiányát. Egy olyan emberre utal, akire oda kell figyelni, aki ugyan nagy eredményeket tud elérni, de alkotásai — melyek minden politikában járatos reálpolitikus számára az egyetlen kivitelezhető megoldásnak tűnnek — mindig valami keserű szájjal fogadhatók el. Ez a meghatározás talán a Deákot jellemző tárgyalási módra vonatkozhatott, amelyet a kortársak is nehezen értettek meg. Ez a politikai magatartásforma a kompromisszumok keresése és a továbblépés lehetőségeinek biztosítása volt. Deák Ferenc személye tehát eléggé ellentétes megítéléseket élt meg a halála óta eltelt 133 évben. Hosszú időnek kellett ahhoz eltelnie, hogy kialakuljon az a konszenzus, amely Deákot a XIX. század magyar politikai életének egyik legjelentősebb politikusaként tartja számon.

Tanulmányunkban a Deák nevéhez kapcsolt kompromisszumkészség határait szándékozzunk bemutatni. A deáki kompromisszum legnagyobb alkotása természetesen a kiegyezés, de Deák a reformkor folyamán is kiemelkedő szerepet töltött be a magyar politikai közéletben. Két reformkori példát fogunk elemezni: az 1832—36-os és az 1839—40-es országgyűlésen a szólásszabadság ügyében kifejtett szerepét, és az 1843-as Zala megyei követválasztás

eseményeit. Mielőtt ebbe belekezdenénk fontos azt megjegyezni, hogy Deák Ferenc politikai zsenialitása a kortársak előtt is általánosan ismert és elismert volt. Mind eszmetársai, mind ellenfelei benne látták azt a személyt, aki az ellenzék élére állva meg tudta találni a kormánnyal való közös munka lehetőségét, egy olyan, mindkét fél számára elfogadható alapot tudott ki-munkálni, melyből kiindulva a törvényhozó munka eredményeket tudott fel-mutatni. Deák kemény tárgyalópartnernek bizonyult, a kor titkosszolgálati jelentései a leginkább elvhű liberális politikusok között emlegették.

Deák Ferencet 1833. április 15-én választotta meg Zala megye közgyűlése a követi állásról lemondott báty, Deák Antal helyére. Deák 1833. május 1-én érkezett meg az országgyűlésre és másnap már fel is szólalt a VI. úrbéri törvénycikkkel kapcsolatban.¹ A követi megbízatást vonakodva elfogadó Deák országgyűlési politikai karrierje a jobbágykérdéssel kapcsolatos viták során formálódott ki. Az úrbériség felszámolását célzó javaslatokhoz hozzáfűzött beszédei emelték be az ellenzék vezérkarába. Az országgyűlés ezen szakaszában Deák elsősorban a jobbágykérdés megoldására koncentrált. Az 1834. szeptember 4-én tartott beszédében — melyben részletesen szerepelnek Deák által a kérdésről vallott nézetek — az 1790-es országgyűlés örökségére hívta fel a figyelmet, kijelentve, hogy az akkori személynök, Ürményi József már abban az időben megjelölte azt az utat, amely az ország szabadságát megerősítheti, ez pedig nem más, mint az „ország többi lakosinak illendő és mérsékletes szabadsága”. Ezért felhívta a karokat és a rendeket, hogy a „hazában lakó 8 millió nemtelennek illendő és mérsékletes szabadságáról is legalább egyrészben” gondoskodjanak. A szabadság legfontosabb velejárójának a tulajdonhoz való jogot tartotta. Rámutatott, hogy még a római rabszolgák is jobb helyzetben voltak a magyar jobbágyoknál, hiszen ők felszabadítva szabad tulajdonhoz juthattak, Magyarországon, pedig még a legjobb szándékú nemes sem tehette meg ezt jobbágyaival. Hevesen támadva a nemesi birtokmonopóliumot egyrészt azt állította, hogy a magyar törvényekben nincs világosan megtiltva a nemtelenek birtokhoz való joga — sőt az ide vonatkoztatott törvények csupán az idegenek birtokbírhatását tiltották meg — másrészt utalt arra, hogy a nemesség azon indoka, hogy ő vérevel védelmezi a hazát már a múlté. „Körülményeink azonban vétkünk nélkül a század lelkével együtt sokat változtak azóta, és most vajjon kinek folyik legtöbb vére Magyarország védelméért? Kinek vállain fekszik a közterhek leg-súlyosabb része? Bizonyosan azon 8 millió embernek, ki még fekvő tulajdont

¹ Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) I. 1832. december 17—1833. augusztus 4. Budapest, 1948. (a továbbiakban: KLÖM I.) 355.; Deák Ferenc beszédei. 1829—1841. Összegejtötte: Kónyi Manó. Budapest, 1903. (a továbbiakban: Kónyi I.) 10.

sem birhatván, csak lakosa inkább a hazának, mint polgárja”. A liberális alapfelfogásnak megfelelően összekötötte szabadság és tulajdon eszmekörét, rámutatott arra, hogy a nemzet ereje, az érdekegyesítés szellemében a jobbágyság polgárrá alakulásával fog csupán kifejlődni, „*Ugyanis nem sértetik általa polgári szabadságunk, mert a szabadság másokkal megosztva nem fogy, sőt erősödik és annál biztosabban áll, minél többen lehetnek részesei, sőt a valóságos tulajdon által többen lesznek a hazához kötve s így belső erőnk is nevelkedik*”. Beszédének végén visszatért kiindulópontjához: 1790-ben megtörtént a folyamat első lépése, a jobbágyság szabad költözését biztosította a magyar országgyűlés; „*ettől a birhatás jussáig csak egy lépés van, 43 esztendő pedig csakugyan elég idő arra, hogy ezen egy lépést megtegyük, mert ugyan mikor fog nemzetünk virágzó nagyságra emelkedni, ha előre haladásunkban minden egy lépésnél 43 esztendőig késünk?*”.² Deák az országgyűlés feliratának uralkodói visszautasítása után minden lehetőséget megragadott, hogy az uralkodó elé kerülő szövegekbe becsempésszen egy kis részletet az eredeti koncepcióból. Ennek köszönhetően, annak ellenére, hogy az önkéntes örökváltság elvét nem sikerült biztosítani, mégis előrelépés történt a jobbágyság helyzetében. Követjelentésében is hangsúlyosan jelent meg a jobbágyság kérdése, melyet az országgyűlés legfontosabb feladatának tartott és melyben meglátása szerint, az elvárásokhoz képest a legkevesebb előrelépés történt. A megalkotott hét törvényt fontosnak tartotta, de kijelentette, hogy a jövő törvényhozásnak teljesítenie kell a jobbágysággal szembeni morális kötelességét. „*Ha nemzeti önállásunk érdekeit valódi méltánylani tudjuk s hazánkat szabadnak, erősnek és virágzóknak óhajtjuk, ne tartsuk elégnak, hogy jobbágyságunknak éltetése törvény által biztosítva van, hanem neveljük a népet, ébresszük és tápláljuk keblében az emberiség szelíd méltóságának nemesebb érzeteit, [...] gondoskodni kell tehát a jövő törvényhozásnak oly törvényekről, melyek személyt, vagyont és a szorgalomnak gyümölcseit minden önkény ellen biztosítva, just adjanak a népnek, hogy fekvő tulajdont szerezhessen, és szabadságot adjanak a jobbágnak, hogy szabad alku mellett minden jobbágyi tartozásoktól örök szerződés által megválthassa magát; mert tulajdon és szabadság az iparkodásnak leghatalmasabb ösztönei, tulajdon és szabadság azon édes kötelékek, melyek a polgárt legszorosabban kötik hazájának sorsához.*” Foglalta össze liberalizmusának, nemzetfelfogásának alaptételét Zala vármegye számára készített munkájában.³

A jobbágyságkérdés volt tehát az a pont, ahol Deák bekapcsolódhatott az

² Országgyűlési beszéd a jobbágyság birtokképeségéről. Pozsony, 1833. szeptember 4. In: Kónyi I. 33–36.; Deák 2001. 68–71.

³ Országgyűlési követjelentés. Zalaegerszeg, 1836. június 20. In: Deák 2001. 135; Kónyi I. 276.

országos politikai közéletbe, ez volt az a terep, ahol megmutathatta politikusi, jogászai és szónoki zsenialitását, így kerülhetett be az ellenzék vezető politikusainak sorába. Ebben a szakaszban még a vallásszabadság ügyében is kifejtette véleményét, ez a kérdés szintén végig fogja kísérni teljes politikai pályáján. Deák ekkor egy volt, a legjelentősebb ellenzéki politikusok közül, nem töltött be vezérszerepet, hiszen ez nem is felelt meg alkatának. Felszólalásai a viták során születtek, nem adott be önálló indítványokat, hanem a mások által kezdeményezett kérdésekhez fűzte hozzá saját, a vita későbbi menetét alapvetően befolyásoló „megjegyzéseit”. Wesselényi és Kölcsey kényszerű távozása után azonban megváltozott a helyzet. Deáknak át kellett vennie az ellenzék irányítását és fel kellett venni a harcot az ellenzéki magatartást lehetőségének alapjaiban veszélyeztető, a szólásszabadságot támadó politikai perekkel.

Báró Wesselényi Miklóst, az országgyűlési ellenzék vezérét már hosszú idő óta a legveszélyesebb felforgatóként tartották számon a bécsi udvari körök. Metternich ebben az időszakban azt sugallta az uralkodónak, hogy Európa felforgatására egy nemzetközi összeesküvés szerveződött és ennek része a magyarországi liberális politikai mozgalom. A kancellár azt hangoztatta, hogy ha a mozgalom fejét eltávolítják, akkor az ellenzék elcsendesül.⁴ A Wesselényi-ellenes fellépésre az ürügyet az 1834. december 9-én elhangzott nagykarolyi beszéd szolgáltatta, ahol a báró azt a kijelentést tette, hogy a kormány gátolja a jobbágyság helyzetét rendező örökváltság ügyét és ezért parasztlázadás fog kitörni, ezután a kormány leveri a parasztokat és ezáltal a magyar nemesség hűséges rabszolgája lesz a hatalomnak és ezzel vége a magyar függetlenségnek. A kisnemesek botrányos viselkedése miatt felháborodott Wesselényi tehát, ebben a második beszédében az érdekegyesítés elmaradásának veszélyére figyelmeztette „hallgatóságát”.⁵ A beszéd szövege már december 21-én József nádor elé került, aki azonnal vizsgálatot rendelt el az ügyben, mivel értékelése szerint Wesselényi szavai „nyíltan az izgatás szellemét lehellik” és „kormány a hazai alkotmány természete szerint elválaszthatatlan az ország legfőbb fejedelmétől”.⁶ Két hét sem kellett tehát ahhoz, hogy a nagy per alapkonceptiója megszülessen. A politikus a kormányt bírálva az uralkodón ejtett sérelmet, ez pedig a hivatalos központi jogfelfogás szellemében egyenlő a felségsértéssel, melynek büntetése a magyar rendi jog szellemében fő- és jószágvesztés. Wesselényi-elleni fellépés

⁴ Csorba László—Velkey Ferenc: Reform és forradalom (1790—1849). Debrecen, 1998. 127.

⁵ Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós hűtlenségi pere. Abszolutizmus vagy liberaliz-

mus? Helikon Kiadó, 1986. (a továbbiakban: Trócsányi) 9.

⁶ Trócsányi 30.

ettől a pillanattól kezdve több mint egy „egyszerű” politikai per, ha Wesselényiről, ezen alapelveknek megfelelően „bebizonyítják”, hogy bűnös, akkor az egész magyar alkotmányosság, a magyar országgyűlés és a rendi fórumok elvi ellenzékiiségének lehetősége ítéltetik el. 1834. december 9-nek hatására tehát a magyar ellenzék feje kénytelen volt kivonni magát az országgyűlési politika irányításából, bár ezt már jóval korábban megtette, hiszen az erdélyi diéta megnyitását megelőzően elutazott Erdélybe, hogy ott is megszervezze az országgyűlési ellenzéket. A nagykarolyi gyűlésen megváltoztatták a szatmári követutastást, ez pedig elvezetett Kölcsey Ferenc lemondásához. Így Deák maradt az a politikus, aki ebben a nehéz helyzetben egyedül irányíthatta, szervezhette az országgyűlési liberális ellenzéket. Emellett azonban az országgyűlés hagyományos — rendi értelemben véve — ellenzéki követekre támaszkodva, a nemesi szabadságjogokon ejtett sérelmet hangoztatva helyreállíthatta az önkéntes örökváltság vitájában megbomlott alsótáblai egységet.

Deák, ebben az elkeserítő helyzetben — még nem tudva a perről — írt levelet 1835. január 9-én Wesselényinek. A levélben csalódottan írta le, hogy egy rokonléleknek szerette volna kiönteni panaszát és elkeseredettségét, mivel „*e nemzet az előítéletek sorvasztó kötelékiből kivergődni soha nem fog, [...] állásunk naponként terhesebb, számunk fogy, a megyék részvétlensége növekszik és legszebb reményeink porba omlanak. Kölcseynek elvesztése oly súlyos csapás, melyet pótolni semmi nem fog*”. A csüggedésben csak azt a reménysugarat látja egyedüli kapaszkodónak, hogy „*a kimondott szó, a kifejtett igazság talál mégis fogékony keblekre, [...] tartja fel egyedül csekély, igen csekély erőnket*”.⁷ Deákon, a magánemberen a döntő pillanatban erőt vett az elkeseredés, politikus barátjának, a magánember hangján kitárta belső világát. Ez azonban csupán a magánszférában érzékelhető. Deák, mint politikus, a politizálás színterén nem engedett személyes érzelmeinek, mindent megtett azért, hogy a csekély remények ellenére is szervezze az országgyűlési ellenállást. Ez a magánember és a politikus között feszülő disszonancia egész életére jellemző, minden válságos, politikailag kilátástalannak tűnő helyzetben megjelenik. Deák politikusi nagyságát jelzi az tény, hogy a legválságosabb pillanatokban el tudott vonatkoztatni a belső világa által sugallt reménytelenségtől, és az önmagába vetett hit hiánya ellenére is fel tudta vállalni a vezérszerepet, ha nem maradt más alternatíva, nem maradt más személy, aki helyette ezt betölthette volna.

A szólásszabadságon ejtett sérelmet, a Wesselényi-elleni pert az április 9-i kerületi ülésen Pest vármegye követe, Dubraviczky Simon pót-követutastásának megfelelően az országgyűlés napirendi pontjai közé akarta vetetni.

⁷ Levél Wesselényi Miklós báróhoz. Kehida, 1835. január 9. In: Deák 2001. 101—102.

Deák azonban közbeszólt, kijelentette, hogy amíg a per meg nem indul, addig nem szabad a kérdéssel foglalkozni, de ha szükség lesz rá, akkor meg kell azt tenni, de — vitatva Pest álláspontját — „*nem úgy, amint Pest követekívánta, a kegyelem útjára folyamodni, hanem mindazt megtenni, mit ezen szabadság szentsége mellett a nemzet és törvényhozó test méltóságához illőnek itélek, és szükségesnek annak bebizonyítására hogy a törvényes határok közt maradó szóllás szabadságát semminemű terrorismussal elnyomni nem fogják*”.⁸ Ezen állásfoglalás kapcsán ismét felhívhatjuk a figyelmet a deáki politizálás egyik általános vonására: Deák mindig ragaszkodott a tárgyalások formai feltételeihez, addig nem fejtette ki nyilvánosan álláspontját, míg erre nem kapott törvényes lehetőséget. A hatalom képviselőivel nyilvánosan mindig csak a törvényes utat betartva kommunikált, nem siette el a megszólalást, kivárt, amíg az ellenfél tette meg az első lépést, és az általa nyújtott támadási felületekre sújtott le megcáfolhatatlan logikai okfejtésével.

Az ellenzék folyamatosan készült fel a nagy összecsapásra, az ország vármegyei sorra készítették el pótutasításait, melyben a megyei követeket a perrel kapcsolatos elítélő állásfoglalásra kötelezték. A per hivatalosan 1835. május 5-én vette kezdetét a királyi táblán. Beöthy Ödön, Bihar megye első követe június 9-én meglátogatta Deákot és közölte vele, hogy megyéjétől olyan utasítást kapott, melynek értelmében azonnal fel kell szólalnia Wesselényi mellett. Deákkal együtt felkeresték Wesselényit és a megbeszélés során arra az elhatározásra jutottak, hogy érkezett az összecsapás ideje. Ezzel a döntéssel kezdetét vette az a politikai küzdelem, amely az országgyűlés további szakaszát és a következő országgyűlés legfontosabb időszakát meghatározta. Az ellenzéki vezetők úgy döntöttek, hogy az országgyűlési politikát a szólásszabadságon ejtett sérelemre, tehát egy hagyományos nemesi és egyben modern liberális alapjog védelmére kell alapozni.⁹

A küzdelmet Beöthy június 16-i felszólalása nyitotta meg. A bihari követ azonnal párhuzamot vont a vármegyei politizálás lehetősége és az országgyűlési munka között. Rámutatva ezzel arra az alapvető tényre, hogy sokkal nagyobb kérdés került napirendre, mint egy egyszerű törvénysértés. „...báró Wesselényi Miklós (*Hangos éljen!!*) a minden magyar nemest megillető törvényes szabadság szerint, hazafiúi lélekkel, szabadon elmélkedett egy olyan tárgy felett, melly különféle hányattatások között már akkoron két esztendő óta foglalatostoktatá az ország Rendeit”. Kijelentette, hogy a szólás szabadsága az egyik legfontosabb öröklött nemzeti kincs, a magyar alkot-

⁸ Országgyűlési beszéd. Pozsony, 1835. április 9. In: KLÖM IV. Országgyűlési Tudósítások. 1834. december 1.—1835. augusztus 26. Sajtó alá rendezte: Barta István, Budapest, 1959. (a továbbiakban: KLÖM IV.) 328—329.

⁹ Trócsányi 52.

mány szinte egyetlen védpajzsa, melynek csorbítására sem az országgyűlésnek, sem a kormánynak nincs jogköre.¹⁰ Deák ismét a már megkezdett vitához szólt hozzá, az indítványtétel lehetőségét átengedte követársának. Deák felszólalásában csatlakozott Beöthy azon megállapításához, hogy az alkotmányosság legfontosabb kincse a szólás szabadsága, azonban hangsúlyosan hozzátett még egy gondolatot, miszerint a magyar alkotmányosságnak létezik egy másik bástyája, ez pedig a vármegye autonómiája. *„Ezek a municipiumok állanak ört dönthetetlen morális erővel alkotmányunként, innen forrásoznak, s oda térnek vissza gyakorlatilag a nemzetnek minden jussai, s törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen alapul”*. A szólásszabadság joga nélkül azonban a magyar alkotmány védbástyái *„haszontalan francia prefektúrákká vagy vak engedelmességhez szoktatott Kreis-Hauptmannságokká változnának”*. Deák szavai szerint a vármegyék közgyűlésein olyan egyszerű emberek szerepelnek — *„értelmű fiai a hazának, kik a földművelésnek békés foglalatosságai mellől jönnek össze”* —, akiktől nem lehet elvárni azt, hogy szavaikat a *„diplomátika mérlegén pontosan fellatolgassák”*. Ha ezt kéri számon rajtuk, akkor gyakorlatilag a megyei működést lehetetlenítik el. A magyar törvényeket elemezve bemutatta, hogy a megyei gyűlésen elhangzottakért csupán széksértési pert lehet indítani nem pedig büntető, vagy hűtlenségi pert. Felhívta a figyelmet arra, hogy ítélezni és valakit ítélő fórumok elé állítani csak a fennálló törvények szellemében lehet, ellenkező esetben a hatalom szegi meg a törvényt. Ezáltal Wesselényi pusztá perbefogását is törvénytelennek minősítette és elhatárolódott azon nézetektől, melyek azt javasolták, hogy csupán az ítélet után kell véleményt formálni az ügyben. Ha azonban a fennálló törvényeken változtatni akarnak, akkor azt törvényes eszközökkel az országgyűlés közreműködésével kell elvégezni. Kifejtette azt a másik alapelvet is, hogy a kormány és az uralkodó személye a magyar jogfelfogás szerint nem minősül egynek, és így lehet akár keményen is véleményt nyilvánítani a köztanácskozásokban a kormány politikája felett. A Wesselényi-per kapcsán keletkezett sérelem orvoslásának egyedüli módját abban jelölte meg, hogy az uralkodónak ejtenie kell a pert és orvosolnia kell annak káros következményeit.¹¹ Deák ebben a beszédében összefoglalta mindazt az elvrendszert, melyhez a per során a védelem ragaszkodni fog, és mely újra és újra vissza fog térni a per és a szólásszabadság országgyűlési tárgyalásai során.

A június 22-i országos gyűlés elé került a kerület felirati javaslata, ekkor szólalt fel a tíz héti távollét után megjelenő barsi követ, Balogh János.

¹⁰ Országgyűlési beszéd. Pozsony, 1835. június 16. In: KLÖM IV. 498—500.

¹¹ Országgyűlési beszéd Wesselényi Miklós báró és a szólásszabadság védelmében. Pozsony, 1835. június 16. In: Kónyi I. 163—168.; KLÖM IV. 504—508.; Deák 2001. 107—111.

A követ beszédében kiállt Wesselényi mellett, szavait nem kárhoztatta, sőt kijelentette, hogy azt, amit Wesselényi Nagykárolyban mondott, „nemcsak nem kárhoztatom, nemcsak hűtlenséget boszuló per tárgyának nem tartom, hanem talán akkor sem vétenék, hogyha az általa mondottakat helybenhagynám, avagy az általa kifejtett elveket magamévá tenném”. Hozzáfűzte még, hogy ha valaki egy alkotmányos országban az állam ellen „csak egy kötő vagy varró tűt felemel is, szigorú büntetést érdemel, úgy a szabadon szóló, avagy a kormány hibáit bár élénkebben is fejtegető semmiféle fenyték alá nem vonathatik”. Ezt követően az ülést vezető Somssich Pongrácz személynök — licentia, szabadosság miatt — rendre utasította a barsi követet, anélkül, hogy — szavai szerint — Wesselényi beszédét ismerte volna és felette véleményét kívánt volna alkotni. A hozzászóló Deák szarkasztikusan hívta fel a figyelmet az elnök szavaiban rejlő ellentmondásra és kiállt Balogh mellett, hiszen ha a követ szavai azért minősültek szabadosnak, mert a kormányt bírálta, „akkor tanácskozásink megszűnnének, sőt még sérelmet sem lehetne a kormány tettei ellen soha felhoznunk, ez pedig csakugyan kétségbe nem vett jussa, sőt egyik főrendeltetése az országgyűlésnek”.¹² Ragályi Tamás megpróbált vitába szállni Deák érveivel, tagadva, hogy a Wesselényi-per sérelemnek minősült. Deák erre az országgyűlés alkotmányos kötelességének nevezte a szólásszabadság védelmét, retorikájára oly jellemzően, a múlt örökségének védelmi kötelességére, az eljövendő nemzedékek megítélésére figyelmeztető szavakat intézett követársaihoz. „Ha oly gyáva lesz a nemzet, hogy ezen törvényes gondoskodásunkban minket elhagy, [...] arról mi nem tehetünk. De fegyvert legalább ne adjunk a maradék ellen az önkénynek kezébe; ne tegyünk oly lépést, melynél fogva azt mondhassák jövendőben: im szeme előtt történt az 1835-ki diaetának, hogy gyűlésben mondott beszédért nota infidelitatis kereset rendeltetett, s ezt az országgyűlése sérelemnek sem tekintette! Óvjon meg az isten, hogy ezen szemrehányásra alkalmat szolgál-tassunk. Minket legrosszabb esetben is meg fog nyugtatni azon érzés, hogy kötelességünknek megfeleltünk, s a maradék jussait meg nem sértettük. De én bizom nemzetemben, hogy be fogja látni, mi nagy tekintetű legyen, nem egyes polgárnak, nem báró Wesselényinek, hanem a hazának eme közügye. Adja isten, hogy felséges fejedelmünket is meggyőzhessük, mennyire igazságos sérelmünk; én ezt teljes hiedelemmel reménylem, s azért előbbi véleményemnél maradok”.¹³ Ez a múlt örökségéből következő, a jövő lehetőségeit meg nem kötő mindennapi politikai kötelességtudat retorikai használata több-

¹² Országgyűlési beszéd az elnök intő jogáról. Pozsony, 1835. június 22. In: KLÖM IV. 519—521.; Kónyi I. 170—171.

¹³ Országgyűlési beszéd az elnök intő jogáról. Pozsony, 1835. június 22. In: Deák Ferencz beszédei. 1829—1841. Összegyűjtötte: Kónyi Manó. Budapest, 1882. 139—140.

ször visszatér a legválságosabb pillanatokban Deák beszédeiben. Ezzel az eszközzel próbálja meg fenntartani a reményt a reménytelennek tűnő szituációkban és megváltoztatni a hátrányosan alakuló erőviszonyokat.

Deák a szólásszabadság ügyét az országgyűlés napirendjén tartotta. 1835 nyarán hét alkalommal — július 1., 9., 14., 20., 31., augusztus 5., 8. — tért vissza a kérdésre. Július 1-i felszólalásában már az országgyűlés közvetlen megtámadásával kellett foglalkoznia, ugyanis Tarnóczy Kázmér, barsi követ arról értesítette a rendeket, hogy Balogh Jánost, június 22-i felszólalása miatt a királyi fiscus perbe fogta. A Wesselényi-per tehát, mint az előre látható volt túlnőtt a báró személyes megtámadásán. Deák ekkor arra is kitért, hogy a kormánynak nemcsak hogy joga nincs az országgyűlés felelősségre vonására, hanem politikailag sincs rá szüksége, hiszen az országgyűlés teljesítette a kormány kéréseit. *„Érdemlett-e hát a diaeta bizodalmatlanságot a kormánytól? megérdemlette-e, hogy anarchiára törekvés vádjával gyaláztassék? megérdemlette-e, hogy éltető életterében megsebesíttessék? Isten és világ előtt bátran elmondhatjuk nem volt hazánkban diaeta, mely ennyire engedékeny lett volna a kormány szándékai iránt! Nem ropantul fájhat-e tehát, hogy utolsó kincsetől, a szólás szabadságától is meg akarják fosztani? Itéljen közöttünk a nemzet, ítéljen a historia”.* Ismét kifejtette, hogy a szólás szabadsága „nemzeti jus”, melyet csupán a nemzet áldozhat fel, hiszen *„Ő a tulajdonos; de mi, jussainak választott őrei, azt, a mi hűségünkre bízott, el nem pazarolhatjuk.”* Ezért a követi mentelem megsértése ügyében feliratot javasolt.¹⁴

Július 20-án az 1825-ös felirat sérelmi szövege alapján cáfolta a főrendek azon álláspontját, hogy a fejedelem szóban is megsérthető, valamint a kormányt ért sérelem az uralkodó személyét is érinti, hiszen akkor *„azon furcsa következmény eredne, hogy vagy nem sérthetetlen a felség személye, vagy pedig már százszor és ezerszer volt boszultatlan megsértve”.*¹⁵ Augusztus 5-én a negyedik üzenet vitája kapcsán újra szólásra emelkedett. Nem volt hajlandó elvtelen kompromisszumot kötni, ugyanis a főrendek a felirat helyett a nádori közbenjárásra tettek javaslatot. Deák a felirat eszköze mellett érvel, mivel a kormány a törvénysértést csak azért tudta elkövetni, *„mert a dolog fejedelmünk előtt tökéletesen kifejtve nem vala, szükségesnek hiszem ezt felirat által teljesítenünk”.* Beszédében — mely tartalmában és mondanivalójában rokonságot mutatott Wesselényi szatmári beszédével — több veszélyre hívta fel a figyelmet. A nemzet — ezalatt itt a jobbágypártot értette

¹⁴ Országgyűlési beszéd a szólásszabadságról. Pozsony, 1835. július 1. In: Kónyi I. 172—174.; KLÖM IV. 547—549.; Deák 2001. 113—115.

¹⁵ Országgyűlési beszéd a kormány és a király megkülönböztetéséről. Pozsony, 1835. július 20. In: Kónyi I. 179—180.; KLÖM IV. 591—592.; Deák 2001. 116—117.

— kiábrándul a kormányból, ha az, az ellen a személy ellen kezd pert, aki az úrbérváltság ügyét nyíltan képviselte, a „nemzet képviselőinek” megtámadása pedig a köztanácskozás és a törvényhozás szabadságát szünteti meg. Ezután határozottan állást foglalt a kormányzati felelősség intézménye mellett. „Felelősségnek minden szabad nemzetnél kell divatozni.” Egyetértett azzal, hogy a kormány tagjait „ha azok törvényt és nemzeti just sértenek, büntetés alá vonja” az országgyűlés. Magyarországot alkotmányos monarchiának minősítve megállapította, hogyha a sérelmi feliratot ejtik és ezzel a fejedelem és a kormány személyét egynek ismerik el, akkor „Ezen elv vagy absolutismusra, vagy még hamarabb anarchiára vezet”, ezt pedig a főrendek sem akarhatják — tette hozzá. Ebben a beszédben tehát már megjelent a liberalizmus egyik legfontosabb követelésének, a kormányzati felelősségnek az eszméje, melyet Deák a fennálló magyar törvényekkel összhangban lévő, létező intézményként mutatott be. Emellett pedig kitért azokra a veszélyekre is, melyek a törvények megszegéséből következnek, és melyek az állam gyengülését eredményezhetik, sőt a római és a napóleoni példa alapján akár a bukást, az anarchiát is elhozhatják. A kormányzati törvényszegés esetén ábrázolása szintén tipikus eszköz a deáki beszédekben.¹⁶ A szólásszabadság ügyében a két tábla között 17 üzenetváltás történt, mivel azonban a főrendek ezek után sem ismerték el a sérelem tényét — csupán Balogh János perének ejtését sikerült 1835 októberére elérni — az ügy rendezése a következő országgyűlés feladata lett. Deáknak alapvetően igaza volt abban, hogy a kormánynak politikailag nem volt szüksége a perre, hiszen ezzel, az eredeti tervektől eltérően nem az ellenzékét gyengítette meg, hanem éppen az úrbéri viták során megrendített liberális ellenzék mögé sorakoztatta fel a rendeket. Így tehát egy nyert csatát sikerült elvesztenie és lehetőséget adott a liberális ellenzék számára, hogy a hagyományos sérelmeket zászlajára tűzve önmaga mögé állítsa a magyar vármegyék többségét.

Deák az országgyűlés 1835. május 22-i berekesztése után Zala megye június 22-i ülésén terjesztette be követjelentését, melyet a szakirodalom, a kor hivatalos szerveivel megegyezően politikai röpiratként tart számon. Ebben a volt követ ismét sikraszállt az országgyűlésen előkerült követelések mellett, és pontról pontra haladva foglalta össze elveit.¹⁷ A kor közvéleményével Kossuth Törvényhatósági Tudósításai ismertették meg Deák „mászás jelentését”, melyet a szerkesztő alkalmasnak tartott arra, hogy „kinek a törvényhozásban közvetve vagy közvetlenül szava van, az értekezést megolvasná, mert abban, mint egy tiszta tükörben, megláthatja mit tett, mit nem

¹⁶ Országgyűlési beszéd a szólásszabadság sérelméről. Pozsony, 1835. augusztus 5. In: Kónyi I. 183—190.; KLÖM IV. 631—636.; Deák 2001. 118—123.

¹⁷ A követjelentést lásd: Kónyi I. 267—313.; Deák 2001. 127—166.

*tett, miért tette, és nem tette? és mit hagyott végrendelésében a nemzetnek s a törvényhozásnak a lefolyt nevezetes országgyűlés”.*¹⁸ A vármegyék pedig, a kor szokásának megfelelően a táblabírói tisztség megítélésével fejezték ki tiszteletüket a vezérként tisztelt politikus előtt.¹⁹

A két országgyűlés között Deák aktív politikai szerepet vállalt, Kossuth lapjának levelezőjeként pedig, kivette a részét az ország közvéleményének az alakításából is.²⁰ A vármegye közgyűlésén rendszeresen felszólalt, megyéje pedig tizenegy alkalommal intézett feliratot a politikai perekkel kapcsolatban az uralkodóhoz. A Wesselényi-perben segítette, sőt tanácsival meghatározta a védelem elveinek kidolgozását. Wesselényi védőügyvédje, Benyovszky Péter aktívan támaszkodhatott Deák észrevételeire.²¹ Kossuth tudósításai 1837. február 26-án számoltak be arról a zalai küldöttségről, melynek tagja volt Deák is. Zala megye, követve Bars és Pest példáját, küldöttséget menesztett az uralkodóhoz, hogy közbenjárjanak az országgyűlési ifjak ügyében. November 12-én fogadta ugyan őket gróf Pálffy Fidél kancellár, aki azonban arról értesítette a zalaiakat, hogy az uralkodó nem hajlandó a választmányok fogadására, csupán a felirat átvételére hatalmazta fel őt, emellett felszólította a küldöttség tagjait, hogy ezentúl a felirat eszközével lépjenek kapcsolatba az uralkodóval.²² Deák és a reformellenzék vezetői között gyakran személyes, sőt baráti kapcsolat alakult ki. Ennek egy igen szemléletes példáját adja a Kossuth Lajosnak írott, 1836. július 30-án Ba-

¹⁸ Folytatásokban közli: KLÖM VI. Ifjúkori iratok Törvényhatósági Tudósítások. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest, 1966. (a továbbiakban: KLÖM VI.) 709—713.; 746—749.; 762—766.;

¹⁹ „Bezerédy Istvánt követi pályáján nagyérdemű eljárásáért megkülönböztetendő, Zala vármegye Rendei önindulatjokból táblabírókká választották. Tolna vármegye Zalának felelve, [...] kijelentik Tolna Rendei, hogy Zalának a múlt országgyűlésen kitűnt követét, Deák Ferenczet, kit világos képzett ész, beható mély ítélet, nemes szív, szabad el nem fogult lélek s tiszta legjobb szándék emelnek, vezérelnek, és buzdítanak, de a hazafiúi köz elismerés, szeretet és becsülés tárgyává is tesznek, közóhajtással táblabíraik sorába fogadják, tanúsítandók azon őszinte becsülő szíves indulatot, mellyel iránta viseltetnek; óhajtván, hogy ő, a balítéletektől ment, megtisztult igaz honszeretetével s hathatós szellemével a nemzeti előhaladás eszközzésében sikeres és csüggedetlen részt vehessen, s eképp nemcsak az együttélők hálájára, kik közül az ütköző érdekek zajos forrtában sokan nem látják világosan a nemzet boldogságának feltételeit, de a tisztulás idejére virradó később utókéra is számot tarthasson.” In: KLÖM VI. 1023.

²⁰ Deák tudósító leveleit közli: Deák 2001. 173—190.

²¹ Trócsányi 99.

²² Törvényhatósági Tudósítások 18. szám. Pest, 1837. február 26. In: KLÖM VI. 933—934.; Deák 2001. 180—181.

latonfüreden keltezett levél. A zalai eseményekről szóló beszámolóhoz Deák a következő utóiratot fűzte: „Írjon időnként kegyelmed mintlétéről házi körében is nemcsak a polgári pályán, írjon egészségéről, egyszóval mindenről, mi személyét illeti, s mi barátok között édes érdekű, írjon és szeressen.”²³

A kormányoldal és az országgyűlés összecsapása az 1839–40. évi diétán folytatódott. Az országgyűlési politika szempontjából meghatározó zalai követutasítást Deák Ferenc fogalmazta. Deák világosan érzékelte, hogy a jogvédelem politikája mögé felsorakoztatható ugyan a magyar köznemesség, azonban ez az egység könnyen felbomolhat, ha a nemességet anyagilag is érintő reformokra kerül sor, ezért a követutasítás középpontjába a sérelmek kerültek. Deák követelte, hogy a követek kérjenek büntetést a törvénytelenül eljáró tanácsosokra, bírákra és semmisítsék meg a jogtalan pereket. Elengedhetetlennek tartotta annak törvényi deklarálását, hogy a kormány, törvényszegés esetén különbözik a szent és sérthetetlen uralkodótól — amiből következik, hogy felelősségre vonható — valamint, hogy szóban nem lehet felségsértést elkövetni. Emellett gazdasági kérdésekkel is foglalkozott, kiemelte például a váltótörvény bevezetésének szükségességét.²⁴

Az 1839-40-es országgyűlésen az ellenzéknek tehát két egymással nehezen összeegyeztethető problémát kellett megoldania. A magyar politikai elit szinte egységesen kiállt a perbefogottak mellett, a szólásszabadság jogának megsértéseként értékelve a megyei és országgyűlési fórumokon felszólaló politikusok perbefogását, elítélését. Az új országgyűlés alapkonceptiója az volt, hogy amíg a szólásszabadság ügye nem rendeződik és a politikai foglyok ki nem szabadulnak, addig nem foglakoznak az adó és az újonc kérdésével. Emellett azonban a követek elsődleges célja természetesen a reformtörvények meghozatala volt, és a felsőtáblán is kialakult egy olyan politikai csoportosulás, mely hajlott a haladó gazdasági és társadalmi reformok bevezetésére, sőt ezeket Metternich is elodázhatatatlannak minősítette. Tehát egyrészt megvolt a sikeres törvényhozó munka előfeltétele, másrészt azonban, mivel az udvar nem volt hajlandó a politikai perekben keletkezett ítéletek felülvizsgálására, az ellenzék kiindulási alapja miatt, hosszú ideig nem volt lehetőség az országgyűlés tulajdonképpeni értelmét jelentő törvénycikkek elfogadására. Politikai patthelyzet alakult ki, hónapok teltek el az alapelvek fölött folytatott vitával. Az ellenzék kettős veszéllyel állt szemben, ha a túlzott követeléseivel lehetetlenné teszi a törvényhozási munkát, akkor a kormányoldal a vármegyei kisnemeseket felhasználva rábírja a megyéket a követutasítások megváltoztatására és akkor a kulcsfontosságú reformokat a kormányoldal ja-

²³ Deák 2001. 175.

²⁴ Deák Ágnes—Molnár András: Deák Ferenc. Budapest, 2003. (a továbbiakban: Deák—Molnár) 49–50.

vasolja és valósítja meg. Ebben az esetben pedig az ellenzék, haladást gátló politikai csoportosulásként éppen a változásokat, reformokat óhajtó nemesek előtt lehetetlenedik el. Ha azonban feladja a szólásszabadság ügyének védelmét, akkor ellenzékiisége kerül veszélybe, hiszen a perek folyamán törvényes fórumokon, törvény adta keretek között felszólaló ellenzékieket ítélhetteknek el és így ez precedenst teremtett a mindenkori ellenzékkel szembeni, politikai alapú igazságszolgáltatási fellépésre. Ebben paradox helyzetben kellett Deáknak vezetni az alsótábla munkáját.

Az országgyűlés kezdeti szakaszában hiányzott az ellenzék szükséges belső összhangja. Ebben a periódusban Deák szinte minden feladatot magára vállalt. Később azonban kivonta magát az indítványozások és a napi politikai csatározások köréből, kissé háttérbe húzódva, valódi vezérként irányította a vitákat. Beszédei perdöntő jelentőségűek voltak, mindig a megfelelő pillanatban szólt hozzá és ez szinte feleslegessé tette a további vitát. Vezéri szerepe a szólásszabadság ügyében volt a legkézzelfoghatóbb. Súlyos gondot okozott számára, hogy csupán 19 vármegye foglalta utasításaiba sérelemként az ügyet és csak hat minősítette azt minden egyébnél fontosabbnak.²⁵ Ebben a helyzetben gróf Ráday Gedeon, Pest-Pilis-Solt megyei követ ügye jelentett számára kapaszkodót. Az uralkodó ugyanis, arra hivatkozva, hogy „közkereset alatt áll”, tiltotta az országgyűlésen való megjelenéstől a május 4-én pesti követé választott Rádayt. Deák június 10-én párhuzamot vont a Ráday-ügy és a korábbi hűtlenségi perek között, amit azzal egészített ki, hogy míg 1835-ben nem vonták kétségbe a perbe fogott Balogh követi státuszát, most már ezen is túlmenve a megválasztás lehetőségét is meg akarják tagadni az el nem ítélt nemestől.²⁶ A június 17-i kerületi ülésen pedig leszögezte, mivel Európában háborús veszély nem fenyegeti az államot, ezért a belső biztonság megteremtéséig, „ő mindaddig semmiben tanácskozni nem kíván, mielőtt ezen pesti sérelem nem orvosoltatik”.²⁷

1839. június 24-i kerületi ülésen tartott felszólalásában ismét kifejtette alapkoncepcióját, mely szerint, „Vannak oly közönséges elősmert igazságok, melyeket okokkal támogatni nem csak felesleges, hanem talán magára az igazságra nézve káros volna. Ilyen az, hogy szólásszabadság nélkül nem lehet törvényhozás, nem lehet alkotmányos ország. Ilyen igazság az, hogy a megsértett szólásszabadságot minden önkény ellen oltalmazni kell.” Kijelentette, hogy a szólásszabadság elvéből következik a bírói hatalom és a kormány

²⁵ Deák—Molnár 53.

²⁶ Országgyűlési beszéd a Ráday-ügyről. Pozsony, 1839. június 10. In: Kónyi I. 319—321.; Deák 2001. 203—205.

²⁷ Országgyűlési beszéd a pesti sérelem orvoslásáról. Pozsony, 1839. június 17. In: Kónyi I. 324—328.; Deák 2001. 206—209.

egymástól való elválasztása, elválása. Az igazságszolgáltatás pusztán a törvények hatalma alatt áll, azonban abban az esetben felelősségre vonható, ha nem a törvények szerint cselekszik. *„A legnagyobb ostora a nemzetnek az, ha oly birái vannak, kik iránt a bizodalmát elvesztette; elveszti pedig az olyan, ki a nyilvánosságot annyira utálja, attól annyira fél, hogy terhelő körülménynek tartja, ha a fél pörét a törvényhatóságokkal közli; ilyen birák nem érdemek a bizodalomra”.* Azonban ennél az elvnel nem állt meg, követelte, hogy *„azon tanácsosok, kik az utóbbi törvénytelen parancsokat aláírták, valamint azok is, kik a fejedelem ajtaját a folyamodó megyék előtt elzárták, az Ulászló VI. és VII. cikkelye szerint büntetessenek”.* Ebbe a beszédbe tehát ismét belecsempészte a kormányzati felelősség törvények által biztosított, tehát létező voltát bizonyító törvényeket.²⁸ A június 27-én tartott kerületi ülésen ismét kiemelte, hogy a szólásszabadság és a kormány felelősségének eszméje egymással szorosan összefüggő kérdések.²⁹

1839. augusztus 1-jén egyértelműen amellett nyilatkozott, hogy a sérelmek orvoslása még akkor is elsődleges, ha annak hátrányos politikai következményei lennének: *„Átlátom ugyan, hogy midőn sérelmeink orvoslását ennyire sürgetjük, ez messze viheti tanácskozásainkat, s talán súlyosak lesznek a következtetések; de ha gr. Ráday esete soha nem történt volna, s ő itt köztünk ülhetne is, küldőim még akkor is a szólás szabadságán ejtett sérelmek orvoslását kívánják előlegesen; mert ha ezen testület meg van fosztva azon jogától, hogy nyilvánosan kijelenthesse véleményét, nincs tanácskozási, nincs szólásbeli szabadsága”.*³⁰

Az alsótábla elfogadta ugyan Deák álláspontját, azonban az idő előrehaladtával az erőviszonyok egyre inkább kiegyenlítődöttebbé váltak. Október 2-i beszédében ismételten részletesen foglalkozott a törvényteleniségekkel, ezután azonban kitért a főrendek azon felszólítására, melyben az alsótáblán a törvényhozó munka felvételét kérték számon. Leszögezte, hogy *„szólás szabadságára hazánkban soha nagyobb szükség nem volt, mint most, midőn a haza mindennapi szükségéinek elrendezése van kérdésben”*, hiszen a haladás eredményei megszülethetnek ugyan, de a hatalom törvénytelenisége miatt nem lehetnek hosszú életűek. Rámutatott arra, hogy a változásokat óhajtó követeknek, a magánérdekek sérelme miatt számos konfliktust kell felvállalni a nemességgel szemben, *„de ha az ezen pályán járók feje fölött a főhatalom-*

²⁸ Országgyűlési beszéd a szólás szabadságán ejtett sérelmekről. Pozsony, 1839. június 24. In: Kónyi I. 336—337.

²⁹ Országgyűlési beszéd a szólás szabadságán ejtett sérelmekről. Pozsony, 1839. június 27. In: Kónyi I. 337—338.

³⁰ Országgyűlési beszéd a sérelmek orvoslásának elsősségéről. Pozsony, 1839. augusztus 1. In: Kónyi I. 346—347.

nak pallósa lebeg, akkor Magyarországon vége a haladásnak”.³¹ Beszédével tehát további kitartásra ösztönözte az alsótáblát. Sztankovánszky Imréhez, Tolna megye liberális főjegyzőjéhez írott levelében azonban felszólította a megyét, hogy ne válasszák meg követnek Perczel Mórt, mivel őt Vay Ábrahám, a megye királyi biztosa felmentette főszolgabírói állásából. *„Márpedig ha Perczel a megjelenéstől eltiltaték, nincs erőnk az ügyet kivívhatni, s magát az elvet, melynek tökéletes bukását csak Ráday lemondása menthette meg, bizonyosan elbuktatná az ilyen süker nélküli küzdésbe belefáradt országgyűlési többség, akkor a kár súlyos és pótolhatatlan.*”³² Deák tehát a bukás elkerülése végett, az eleve esélytelen küzdelem, a hatalom túlzott ingerelése, a húr túlfeszítése helyett a kevésbé látványos visszavonulást ajánlotta a liberális tábornak.

1839. november 13-i kerületi ülésen arról nyilatkozott, hogy a politikus legfontosabb feladata megbízói akaratának képviselése, mivel szinte minden követ utasításában szerepeltek a szólásszabadságra utaló mondatok, ezért az országgyűlés kötelességének nyilvánította az egyre nehezebb körülmények között védelmezett ügy melletti kitartást. Az újoncmegajánlás és a sérelem orvoslása közötti különbségre is felhívta a figyelmet, míg újoncra a külpolitikai viszonyok miatt nincs szükség, addig *„a szólás szabadságán ejtett sérelmek orvoslásának minden órai elhalasztása mind a hazára, mind a kormányra a legkárosabb következtetéseket szülvéen*”.³³ A vármegyei követek hangulatának megváltozása miatt 1839. november 22-én egy jelentős engedményre volt hajlandó, elfogadta, hogy az országgyűlés megkezdje az újoncokról szóló törvény előzetes vitáját, de kikötötte, hogy a törvénytervezet felterjesztésével meg kell várnia a szólásszabadságot elrendező uralkodói leiratot.³⁴

A kompromisszum gyakorlati lehetőségét eredményező leirat azonban tovább késlekedett, ezért az 1840. február 5-i kerületi ülésén, amikor a rendek belekezdtek az újoncmegajánlás tárgyalásába, határozottan a többséggel szemben foglalt állást. Ismét leszögezte, hogy *„A törvények szentsége megsértve, még pedig maga a végrehajtó hatalom által van megsértve, melynek kötelessége volna azokat nem csak megtartani, hanem mások által is megtartatni,*” ezért *„Hazánkban a törvények tisztelete többé fenn nem áll,*

³¹ Országgyűlési beszéd a szólásszabadság sérelmeiről. Pozsony, 1839. október 2. In: Kónyi I. 373–385.; Deák 2001. 222–232.

³² Levél Sztankovánszky Imréhez. Pozsony, 1839. október 9. In: Deák 2001. 234–235.

³³ Országgyűlési beszéd a sérelmekről és a katonaaajánlásról. Pozsony, 1839. november 13. In: Kónyi I. 414–415.; Deák 2001. 238–239.

³⁴ Országgyűlési beszéd a szólás szabadságán ejtett sérelemnek a katonák megajánlása előtt való orvoslásáról. In: Kónyi I. 406.

mert maga a kormány nem ismeri meg a törvény iránti tiszteletet”. Az olyan kormány, ami a törvényt nem tudja betartatni, vagy gyenge és ezért a hatalom nem való a kezébe, vagy kötelességét nem teljesíti, és akkor nem számolhat a „nemzet bizalmával és szeretetével”. A törvénytelen utak helyett „Arra kellene a kormánynak törekedni, hogy minél többek érdekévé tegye a haza közjavanak előmozdítását. Ragadja meg maga a kormány a haladás zászlóját és vigye azt előttünk; menjen előre a népek boldogításában, és mi követni fogjuk.” tett ígéretet. Mindaddig, amíg ez be nem következik, károsnak minősítette a szólásszabadság ügyén kívül másról tanácskozni és szinte politikai hitvallásként leszögezte „ha a többség elűtne ettől, hódolni fogok ugyan annak, hanem azt mondom: a mely nemzet elhagyta magamagát, sorát megérdemlette.”³⁵

1840. március 30-án megérkezett a várt királyi leirat, melynek előkészítéséből Deák is kivette a részét. Azonban nem sikerült szándékait tökéletesen keresztülvinnie, a leirat ugyanis elismerte a szólásszabadság alkotmányos jogát, de törvénybe foglalásába nem volt hajlandó beleegyezni és az uralkodó fenntartotta magának a jogot, hogy ha valaki a szólásszabadsággal visszaél, az ellen törvény adta eszközökkel lépjen fel. Tiltakozott a bírósági függetlenség kétségbevonása miatt. A politikai perekben hozott ítéleteket jogosnak mondta, és csupán arra volt hajlandó, hogy kegyelmet gyakorolva a letartóztatottakat szabadonbocsássák, a pereket pedig beszüntessék. Deák ekkor rendkívül nehéz helyzetbe került. A leirat nem elégítette ki elvárásait, a leirat visszautasítása azonban a háttérben előkészített reformtörvények meghozatalának lehetőségétől fosztotta volna meg az ellenzékét, és az országgyűlés esetleg leszavazhatta volna Deákot. Meg kellett találni azt a pontot, ahol a konfrontáció további fenntartása már káros, meg kellett határozni a kompromisszum feltételeit. Deák ezt úgy végezte el, hogy tiltakozott ugyan a leirat tartalma ellen, a szólásszabadság ügyét továbbra is napirenden óhajtott tartani, de a törvényhozó munka megakasztását nem kapcsolta hozzá tiltakozásához. És az országgyűlés végre napirendjére tűzhetette a reformtörvényeket, megkezdődhetett az a kodifikációs munka, mely a legsikeresebb reformkori országgyűléssé tette az 1839-40. évit. A szólásszabadságról azonban nem feledkezett meg, 1840. május 5-én tartott beszédében kifejtette, hogy jelen pillanatban csupán a politikai foglyok számára adott amnesztiát, valamint a szólásszabadságra vonatkozó uralkodói ígéretet sikerült elérni. Ennek eredményeként azonban a reformelit ugyan biztosíthatta a kulcstörvények elfogadását, de nem az eredeti célt nem. Ezt a következő országgyűlés feladatai közé sorolva, bizalmát fejezte ki az iránt, hogy amint az örökváltság

³⁵ Országgyűlési beszéd a katonaiállításról. Pozsony, 1840. február 5. In: Kónyi I. 428—432.; Deák 2001. 247—250.

ügyében a második országgyűlésen jelentős előrelépés történt, majd a szólásszabadság és a hozzákapcsolt bírói függetlenség, valamint a kormányzati felelősség is a következő országgyűlésen elérték.³⁶ A politikai praktikum tehát biztosította a továbbfejlődés lehetőségét, egyrészt megnyitotta az utat a törvényhozó munka előtt, másrészt nem feledkezett meg az elmaradt célokról sem. Deák ekkor reformkori pályájának csúcsára érkezett, az egész ország a sikeres politika vezérét ünnepelte benne, a pozsonyi diéta díszes emlékalbummal búcsúztatta a Zala megyébe visszatérő politikust. Valószínű, hogy senki sem gondolt arra milyen távoli az az idő, amikor Deák újra visszatér az országos politika irányítói közé, és milyen megváltozott körülmények között kerül újra, kényszerűségből a vezéri szerepbe.

Az országgyűlési munkáját követjelentésének elkészítésével zárta. Ebben az alapvetően fontos dokumentumban értékelte az országgyűlés munkáját és bemutatta az általa folytatott politikai taktikát. A követjelentésében összefoglalta a haladásról, a nemzeti politikáról alkotott véleményét is. *„Nehéz a haladásnak pályája, mert ezer ellenkező magánérdekekkel kell küzdeni, melyek hogy önmagukat védjék, minden lépést a polgári alkotmány felforgatására intézettnek kiáltanak; de fontos is az, mert minden lépéstől a nemzet jövődjé függ. Nemzetünk is föllépett már a békés haladásnak ezen pályájára, csekély az, a mi eddig történt, és csak gyenge kezdet, de az első nehéz lépés már meg van téve, mert ismerjük, sőt mélyen érezzük törvényeink számos hiányát, s keblünkben élénk, nem mulékony ösztön támadott: pótolni a hiányt, s javítva változtatni, a mit rossznak, károsnak ismerünk. Hajdan a véres harczok szünetlen küzdése között csak egy szent kötelességet ismertek ősünk hazájuk iránt: vérrel is védni annak jussait, s függetlenségét. Korunkban ezen szent kötelességgel még egy másik párosult: kifejtetni a nemzet szunnyadó erejét, új életet adni a szorgalomnak, s az annyi véren vásárlott béke áldásai között virágzásra emelni a hazát, melyet ősünk vére vívott ki, és ismét ősünk vére tartott meg számunkra. S a ki ezen kötelességét nem teljesíti, mert a sértett magánérdekek felzudult zajától visszajed, az gyáva szintügy, mint a ki az ellenség fegyverétől félve, hazája védelmére föl nem kelt, midőn hajdan a fölkelés jelét, a véres kardot, hordozták szét az országban.”*³⁷

A kompromisszum kimunkálása számára egyáltalán nem jelentett elvfeleladást, hanem a lehetőségeknek és a politikai céloknak a mesteri összhangzásba hozatalát, de emellett nem hagyott kétséget afelől sem, hogy a

³⁶ Országgyűlési beszéd a szólás szabadságán ejtett sérelemről és a főrendek véleményének természetéről. Pozsony, 1840. május 5. In: Kónyi I. 485—486.

³⁷ Országgyűlési követjelentés. Zalaegerszeg, 1840. július 27. In: Kónyi I. 490—553.; Deák 2001. 252—305.

pillanatnyilag megvalósíthatatlan célok további képviselése elkerülhetetlen. Meg kellett tehát találnia azt a pillanatot, amikor engednie kellett, és fel kellett ismernie azt a mértéket, aminél többet nem lehetett elengedni. Deák ezeket a politikai szituációkat szinte egyedülálló érzékeléssel tudta kezelni és erről — mint azt az előzőekben bemutattuk — pályájának első szakaszában is kiváló bizonyítékot szolgáltatott.

Deák pályájában élesen elválik egymástól a kompromisszum és a megalkuvás, az elsőre hajlandó, sőt legfontosabb célja a kompromisszumképtelen ellenfelek kompromisszumra kényszerítése, a másodikra azonban akkor sem szánja rá magát, ha abból az ellenzéknek akár országos hátrányai is származhatnak. Ezt, talán legszembetűnőbben az 1843-as Zala megyei követválasztás eseményei szemléltetik. Zala vármegye 1843. április 4-én tartott közgyűlésén mind a házi adó, mind az országos közpénztár, utak, hidakra stb. elvállalandó költségek megbuktak, nem kerültek be a követutasításba. A vármegyei kismemeseket Forintos György leitatta és segítségükkel elérte a Deák által fogalmazott, az elmúlt országgyűlésen kilátásba helyezett reformokat tartalmazó dokumentum leszavazását. A politikai elveivel össze nem egyeztethető utasítás miatt Deák lemondott követi státusáról.³⁸ A zalai eseményeket a megdöbben Kossuth gyász hírként tárta az ország közvéleménye elé a Pesti Hírlapban április 13-i számában.³⁹ Zala követi tisztét nem töltötték be és a május 18-án megnyílt országgyűlésen senki sem képviselte a vármegyét. Támogatói azonban szintén a kismemesek mozgósításának eszközéhez nyúltak. Az 1843. augusztus 31-i gyűlésen Deák szellemének megfelelő szöveget fogadtak el és felkérték Deákot, hogy vállalja el a követi megbízatást.

Az eseményről így számolt be 1843. szeptember 3-án Deák Klauzál Gábornak: „Zúzott kebellem írom e sorokat, s kiöntöm előttem szívem keserű fájdalmát; feldúlt kedélyem még tegnap nem engedé, hogy tollhoz nyúljak, de most lesz talán annyi nyugalma lelkemnek, hogy néked írhatok. [...] Én még azt is el akartam kerülni, hogy nevemre korteskedjenek, s íme mégis mi minden történt azon zászlók alatt, mikre nevemet akaratom ellen függesztették. [...] én az országgyűlésen a választásokbeli kiszökések korlátozása felett szívem érzése szerint szólani se mernék, mert minden arcon olvasnám azon szemrehányást, hogy én is a korteskedés sokoldalú mesterségének köszönhetem jelen állásomat; én is hordókban s barátimnak erszényében leltem fel a közbizodalmat; az én választásom is 30,000 forintba került, s áldozatul vá-

³⁸ Deák—Molnár 62.

³⁹ Pesti Hírlap 238. szám. 1843. április 13.

lasztásom előtt és utána 6 vagy 7 embernek, sőt fájdalom, talán még többnek is el kellett esni...”.⁴⁰

Az elvhű politikus, tehát a jó cél érdekében alkalmazott törvénytelen-séget sem tartotta elfogadhatónak, a törvényesség alapelvét megsértőkkel nem kötött kompromisszumot, inkább vállalta az országos politikától való távolmaradást, tette ezt akkor is ha tudta, hogy ezzel a reformerőket jelentősen meggyengítette. Deák lépését még legközelebb eszmetársai is nehezen értették, hibának tartották. A szeptember 7-i Hírlap rövid hírben foglalkozott a zalai eseményekkel, Kossuth beszámolt a korteskedésről és tudósított arról is, hogy Deák annak ellenére utasította vissza a követi megbízatást, hogy Csányi (sic!) László vezette küldöttség megpróbálta őt elhatárolásától eltántorítani. *„Istenem, hogy néhány ember fondorkodásainak sikerülhetett, ily diszes meggyét, ily kétes állásba süllyeszteni”* — fűzte hozzá megjegyzésül Kossuth.⁴¹ A szerkesztő azonban szükségesnek érezte, hogy a kérdésre újra visszatérjen, ezt a szeptember 10-i számban tette meg. Az események részletes ismertetése után utalt arra, hogy vannak akik nem értik meg Deákot, ezért kijelentette *„mi nem kétségeskedünk nyíltan kimondani, hogy hasonló körülmények között nem lettünk volna képesek másképpen cselekedni, mint ő cselekvék. A’ hon nem azért tisztel meg Deákot olly bizalommal, mivelhogy értelmi tehetségei olly kitűnők; hanem azért, mivel egyénisége kitűnő értemli lehetőséget tántoríthatlan jellemmel és szeplőtelen becsületességgel egyesít; [...] bár mennyire ohajtsuk is, hogy a’ törvényhozásnak e’ fontos időben tagja legyen bár mennyire fájlaljuk is, hogy nem az: azt mégis, hogy lelkiismeretén erőszakot tegyen, kívánnunk nem szabad, ő érte, mert ennyi gyöngédséget csakugyan kiérdemlett; — kívánnunk nem szabad önmagunkért, mert egy szabad honnak nagyobb kincse nem lehet, mint a’ tántoríthatlan polgár-character”*. Kossuth tehát szükségesnek érezte Deák védelmét, de hozzáfűzte, hogy a nemzetnek önmagában is bíznia kell, nemcsak Deákban.⁴²

Tanulmányunkban Deák Ferenc kompromisszumkésztségének határait elemeztük. Két reformkori példa segítségével bemutattuk a politikai kompromisszum és az elvfeladás közti különbségeket. Deák számára a legfontosabb cél a konfliktusok kompromisszumos megoldása volt, a politikai válságokból csak ennek segítségével vezethette ki saját politikai táborát. Ennek során következetes kitartással rákényszeríthette az alkuképtelennek tűnő hatalmat az alkotmányos szabályok elfogadására. Meg tudta találni azt a pontot, ahol a törvényhozó munka sikereinek biztos tudatában úgy en-

⁴⁰ Levél Klauzál Gáborhoz. Kehida, 1843. szeptember 3. In: Deák 2001. 411—423.

⁴¹ Pesti Hírlap 280. szám. 1843. szeptember 7.

⁴² A’ zalai esemény. In: Pesti Hírlap 281. szám. 1843. szeptember 10.

gedhetett, hogy az vagy nem volt megalkuvás, csak a felesleges és kétséges kimenetelű erőfeszítésektől kímélte meg az ellenzéket, vagy a problémák folyamatos, szinte monotonnak tűnő ismétlésével nem hagyta elfeledtetni a végső célokat. De miután felmérte, hogy az adott pillanatban mit lehet elérni, képes volt türelemre inteni, és pontosan megjelölni, hogy mi tartozik a jövő feladatai közé és melyek azok a szükséges kisebb lépések, amelyek előre vezetnek és nem siklatják félre a reformok ügyét. Hivatalos tárgyalásba csak akkor bocsátkozott, ha ennek már megvoltak a törvényes előfeltételei. A célok megvalósítási ütemét csupán akkor volt hajlandó átcsoportosítani, ha látta, hogy van értelme, hiszen az így keletkező kompromisszumot valóban érdemi és eredményes munka követheti. A megegyezés csupán így lehetett hasznos, így nem vált öncélúvá. Elvfeladásra azonban semmi esetben sem volt hajlandó, hiszen akkor éppen azt az egyetlen alapot veszítette volna el, amire politikáját építette, ez pedig nem volt más, mint a kérlelhetetlenül tiszta törvényesség.

1861. május 13-án, egy egészen más politikai szituációban így fogalmazta meg politikai hitvallását: „*Igenis uraim, ezen politika nem a kockázató merészség politikája, hanem az óvatosságé, nem félénk, hanem erőnkhöz s helyzetünkhöz van mérve. Harczban s a cselekvés terén gyakran szükséges a merészség, mert az erőt felfokozza s ez által a sikert biztosíthatja. De köztanácskozásokban inkább szeretem a szilárdsággal párosult óvatosságot. Merészség a politikában csak akkor van helyén, midőn tetemes erőre támaszkodik, e nélkül mindig kocka, mely többnyire vakra fordul.*”⁴³

⁴³ Deák Ferenc felirati beszéde. Pest, 1861. május 13. In: Deák Ferencz beszédei 1861—1866. Összegejtötte: Kónyi Manó. Budapest, 1903. 59.